

5

81417

॥ सामविधानब्राह्मणम् ॥

(सामवेदक इतीयं ब्राह्मणं अनुशासनं वा)

सकासवेदभाष्यकारभगवत्सायणाचार्यविरचितम्

‘वेदार्थप्रकाश’नामभाष्यीयभाष्ये,

सामयमीतिसम्प्रतिष्ठापसञ्जयीसत्यव्रतभट्टाचार्यकृतेन

प्रज्ञानुवादेन च समलङ्कितम् ।

कलिकाता—सत्ययन्त्रे

(१६-१, चौथे स्तरे । युगाध्यक्षाचार्यनिय)

श्रीमच्छेन्द्रनाथसरकारेण मुद्रितं प्रकाशितम् ।

RM 112	BARBY
Acc. No.	81417
Class No.	294'123
Date	30.9.74
Lib.	Ch.
Ext.	204
Int.	204
Checked	S.59
	204

Presented by Sri. V. Bhattacharya

॥ सामविधानं ब्राह्मणम् ॥

अथ खल्विदं सामवेदीयाष्टब्राह्मणेषु तृतीयं मित्वाहं साय-
णाचार्यः । द्रष्टव्यं तदेतद्वाच्यभूमिकायां मपि—‘षड्विंशत्यं-
द्वितीयं’ स्यात्, ततः सामविधिर्भवेत्—इति (२४०) । ब्राह्मण-
ग्रन्थानां च वेदत्व सुररीकार्यं मेव ; आपस्तम्बादीनां ‘मन्त्रब्राह्म-
णयोर्वेदनामधेयम्’—इत्येवमादुक्तः (य० प० सू० १४) । सर्वस्यैव हि
वेदस्य मौमांसकादिनयेऽपौरुषेयत्वम्, नैयायिकादिनये ईश्वर-
कृतत्वम्, पौराणिकादिनये प्रजापतिवक्तृविनिर्गतत्वम् ; तदस्य
रचनाकालनिर्णयः कथङ्कारं भवेन्नाम ? अस्ति चैतदुपसंहरण-
खण्डे ‘प्रजापतिर्वृहस्पतये प्रोवाच’—इत्यादि (१८६ पृ०) ।

परे तु ब्रुवते,—नेदं ब्राह्मणम् ! अनुब्राह्मणत्वेऽप्यस्य संशय
एव । किञ्चेतिहासिकदृष्ट्या त्वस्य स एव प्रणयनकालः स्यात्,
यदेष्टिहोत्रसोमाद्यात्मकविविधयागानां मादरातिशयो न्यूनीभवितुं
मारिभे, मारणोच्चाटनादिविधायकस्य तन्त्रशास्त्रस्याविर्भावश्चाभ्यु-
त्मुखः ; अपिवा तान्त्रिकाक्षयाकलापप्राबल्यकाले एवायं मार-
चितः ; तस्मान्मार्गात् प्रत्यङ्मूर्त्तयिषुणा केनचिद्देविदुषा,—
वैदिकमन्त्रेणाप्युच्चाटनादिकं सिद्धं भवत्येव, तत् किं पञ्च-
मकारादिषाधनजुगुप्सिततान्त्रिकमार्गणेति बोधयितुं मिति ।

‘काहलं मुक्ता’—इति—(५५ पृ०) वचनादस्य प्राचीनत्व
मपि ; न ह्येतत्सहस्राब्दी-लिखिते कचिदपि सन्दर्भे ऽस्मिन्
वाचकस्य तथाविधान्यार्थस्य वा काहलशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते
अपिचेह ‘विनायकम्प्रोणाति’—‘स्वन्दम्प्रोणाति’—इतिवाक्यद्वयदर्श-
नादवगम्यते ऽच भारते स्कन्दार्चनप्रचलनादूर्ध्वम् ‘गणेश’ भास्त्रा

रुद्रं केशवं कौशिकीं तथा'-इति पञ्चायतनपूजाचलनास्य प्रागेव
स्थादिष विरचित इति ; अन्यथा स्यातामिह 'सूर्यसंहिता'-'देवी-
संहिता',-इत्येते अपि ; न स्यात् 'स्कन्दसंहिता'-विधिरिति दिक् ।

अथात्र 'स यदा गायत्रं बृहत्यां गायति'-इत्यादिना (११ पृ०)
सामगपरीक्षणीपायः सम्यगुपदिष्टः ; परं तथा परीक्षणे त्वय न
'जाने कः को भवेत् सामगं मन्यमानः ?

'ते देवाः प्रजापति मुपाधावन्'-इत्यादि-(१४ पृ०) ग्रन्थसु
मौमांसाशास्त्रविरुद्धः ; 'अपि वा तदधिकाराभ्यनुष्णधर्मः स्यात्'
-इत्येवमादिभिर्यागेषु मनुष्याणां भेदाधिकारनिर्णयात् (जै० सू०
६.७.३२.) । वैखानसाः किल बभूवुर्मन्त्रदृशः (ऋ० सं ८.६६.),
तेषां यज्ञानधिकारित्वकथनपूर्वकः स्वाध्यायाध्ययनोपदेशारम्भश्च
(१५ पृ०) नास्माकं मनश्च्युति ।

'अनग्रन् संहितासहस्रेण'-इति (१६ पृ०) हि पूर्णशता-
युषा मपि मनुष्याणां न सम्भवति, 'पृष्ठापतापशतसहस्रेण वा'
-इति तु ततोऽप्यसम्भवः । एव मसम्भव' मन्वानैरेव जैमिन्या-
दिभिः सहस्रसृं वत्सरसाध्ये विश्वसृजामयने श्रुतः संवत्सरशब्दो
दिनपर इति सिद्धान्तितम् (ई० द० ६. ७. ३१-४० सू० ।
अधि० १२ । ता० ब्रा० २५. १८. ७. सा० भा०) ।

'वेशस्थाः प्रव्रजिताश्च वस्था भवन्ति (११४ पृ०)'-इत्येव-
सांदिवचनानि न युज्यन्ते अनूचानोपदेशाय । 'तृतीयाध्यायीयः
षष्ठ्यंखण्डसु एतच्छ्रुताद्व्यन्तजातानां नूनं भवेद्वासायैव ; किं
वच्मि ततः सप्तमस्य खण्डस्यान्धविश्वासमात्रानुसरणीयस्य ।
त्रैलोक्याधिपत्यकामप्रयोगसु (१८३ पृ०) न जाने कदा कस्य वा
प्रेक्षावतोऽभिधेयवचनो बभूवेति ।

अथ सकलवेदभाष्यकारस्य भगवतः सायणाचार्यस्य व्याख्यानं
माहृशस्याप्यधियः किमस्ति वर्णयौयत्वम्, तथाप्युपलभ्यते चाक्ष-
त्वरान्नतो लिपिकरप्रमादप्रवाहजो वा दोषः क्वचित् क्वचिदिति ।
तदत्र 'अस्य प्रेषा'-इत्यस्याः षट्सामस्वीकरणम् (३६ पृ०), 'सुर-
संयुक्त'-इति (१८५) पदस्याव्याख्यानञ्चैतद् इयं स्थालीपुलाकन्या-
येन स्यान्निदर्शनं मिति ॥

कलिकाता—राजन्वती । } आवसथश्चीसत्यव्रतसामन्वमी ।
संवत् १८५१, माघ-शुक्लः । }

द्वितीयवारं विज्ञापन ।

এবার মূল ও ভাষ্য, উভয়ই ভালরূপে শোধিত করিবার জন্য
চেষ্টা করিয়াছি এবং পূর্নকৃত সেই বাঙ্গলা ব্যাখ্যাই শোধন সহ কিছু
কিছু পরিবর্তন করিয়া সরল অনুবাদে পরিণত করিতে প্রয়াস
পাইয়াছি। এই ব্রাহ্মণের উপকারিতা বুঝাইবার জন্য ইহাতে
যে যে বিষয় উপদিষ্ট হইয়াছে, তৎসমস্তই সূচীপত্রে সংক্ষেপে
বর্ণন করা হইল। এতদীয় প্রায় সমস্ত সামই সংস্কলিত ও
মদনুবাদ সংবলিত, শকাব্দা ১৭৯৩ ও ৯৭ মুদ্রিত, ভাগৱত “সাম-
সূচী”তে প্রকাশিত আছে, অতএব সামগুলির স্থাননির্গম-প্রকীর্শের
জন্য এবার কোনরূপ যত্ন করা ন-প্রয়োজন বিবেচিত হইল না ॥

কলিকাতা । }
শকাব্দা ১৮১৬ । }

শ্রীমত্যাভ্রত শর্মা ।

প্রথমবারের বিজ্ঞাপন ।

(যৎকিঞ্চিৎ শোধিত)

সামবেদের আটখানি ব্রাহ্মণ গ্রন্থ আছে । ১ম প্রোত্ অথবা তাণ্ড্য, ২য় যজু-বিংশ, ৩য় সামবিধান, ৪র্থ আর্বেয়, ৫ম দৈবত, ৬ষ্ঠ উপনিষদ্ বা মন্ত্র, ৭ম সংহিতোপনিষৎ ও ৮ম বংশ । প্রোত্ ব্রাহ্মণে এবং যজু-বিংশ ব্রাহ্মণে যজ্ঞাধিকারীদিগের স্বর্গাদি-ফল-সিদ্ধার্থ একাহ, অহীন ও সত্রাজক সোমযাগের এবং অন্যান্য বিবিধ ক্রতুর ঐদগাত্র বিহিত আছে । এই সামবিধান নামক তৃতীয় ব্রাহ্মণে, উল্লিখিত ব্রাহ্মণদ্বয়ে প্রতিপাদিত যাগাদির অনুর্তানে অসমর্থ দ্বিজগণের শুদ্ধির নিমিত্ত কুচ্ছাদি ত্রিবিধ ব্রত উপপাতক, মহাপাতক প্রভৃতির প্রায়শ্চিত্তের জন্য বহুতর সামাধ্যয়ন এবং ‘রুদ্রসংহিতা’, ‘বিষ্ণুসংহিতা’ প্রভৃতি গণ্ডবিধ সামসমষ্টি বিহিত হইয়াছে । অতএব ইহার নাম সামবিধান ।

সম্প্রতি এই ব্রাহ্মণের পদগুলি অ্যয় মুখে যথাবৎ উদ্ধৃত পূর্বক সংস্কৃত টীকাকারদিগের রীতানুসারে বঙ্গভাষায় ব্যাখ্যান করিতে পারন্ত হইলাম । অবলম্বিত নিয়মে, সংস্কৃতানুশীলনে নিবিষ্ট ছাত্রদিগেরও বিশেষ উপকার দর্শিতে পারিবে ॥

“মামম-দ্রবণস্বাহ” নামবাহ্য: সুরলক্ষ্মি ।

ন হি সৰ্ব্বলোকা গচ্ছন্ত সুরলিন্স্বদ্যদীয়ত ॥”

(মহত্ত্বনামলি)

কলিকাতা । }

শকাব্দ ১৭৯২ }

ক্রীসত্যব্রত শর্মা ।

সূচীপত্র ।

গ্রন্থারম্ভ বা গ্রন্থের উপক্রম	---	৩
(১) অথ প্রাজ্ঞাপত্য ত্রত প্রভৃতি তপস্যার বিধি	---	১৭
(২) অথ যাগানুকল্প-সামাধ্যয়নের বিধি	---	২৭
১—যাবজ্জীবন বা বৎসরেক অধ্যায় সামসমূহের বিধি		২৯
(অগ্ন্যাধান, পবমানেষ্টি, দর্শপূর্ণমাস, অগ্নিহোত্র এবং তৎসহ দর্শ- পূর্ণমাস ও কাম্যদর্শপূর্ণমাস ও কাম্য অগ্নিহোত্রে বিশেষ বিধি) .		
২—পঞ্চদিন অধ্যায় সামসমূহের বিধি	---	৩৫
(ঐষ্টিক চাতুর্মাস্য, পাণ্ডক চাতুর্মাস্য, পশুবদ্ধ, অবিকৃত সৌত্রামণী ও কোকিল সৌত্রামণী)		
৩—সপ্তদিন অধ্যায় সামসমূহের বিধি	---	৩৯
(অগ্নিষ্টোম, অত্যগ্নিষ্টোম, উক্থা, ষোড়শী, অতিরাত্র, বাজপেয়)		
৪—মানাদি অধ্যায় সামসমূহের বিধি	---	৪২
(দ্বাদশোদ্যম, দ্বাদশাহ, গবায়ন সত্র, ক্ষুদ্রক তাপচিত্ত সত্র এবং মহাতাপচিত্ত সত্র, সৌমিক চাতুর্মাস্য, দ্বাদশাঙ্ক সত্র, শতাক্ষ সত্র ও সহস্রাঙ্ক সত্র)		
(৩) অথ সপ্তসংহিতা-সামাধ্যয়নের বিধি	---	৫০
(অমৃতসংহিতা, মাধুচ্ছন্দসী সংহিতা, রুদ্রসংহিতা, বিষ্ণু- সংহিতা, বিনায়ক সংহিতা, স্কন্দসংহিতা ও পিতৃসংহিতা,)		
(৪) অথ প্রায়শ্চিত্ত সামাধ্যয়নের বিধি	---	৫৫
(অল্লীলভাবণাদির এবং উপপাতক সমূহের প্রায়শ্চিত্ত, সুরাপান জগ্ৰহত্যা, সুরবর্গস্তেষু পাপের প্রায়শ্চিত্ত, ব্রহ্মহত্যাদিহরণের প্রায়শ্চিত্ত, . শুক্লদারাদিগমনের প্রায়শ্চিত্ত, বাকু বিগ্রহণের প্রায়শ্চিত্ত, রাজপ্রতি- গ্রহাদির প্রায়শ্চিত্ত, ব্রাহ্মণ্যপমানাদির প্রায়শ্চিত্ত, অবকীর্ণ্যাদির প্রায়শ্চিত্ত, রসবিক্রমাদির প্রায়শ্চিত্ত, তুংস্বাদির্দর্শনের প্রায়শ্চিত্ত)		
(৫) অথ কাম্য-সামাধ্যয়নের বিধি	---	৮৩
(অগ্নিষ্টবর্গ, পবিত্রবর্গ, আরোগ্যবর্গ, মৃতবৎসাদির প্রয়োগ, রোগ- শাস্তির প্রয়োগ, বাত-রোগ-বারণ প্রয়োগ, সর্পভয়বারণপ্রয়োগ, শত্রুভয়বারণ প্রয়োগ, জীবিকাভাবভয়বারণ প্রয়োগ, জলমগ্নভয়-		

- বারণ প্রয়োগ, যক্ষাভয়বারণ প্রয়োগ, সর্কত্র ভয়বারণ প্রয়োগ,
 অর্যভয়বারণ প্রয়োগ, এবং বহুবিধ বশীকরণ প্রয়োগ)
- (৯) অথ সৌভাগ্যসাধন সামাধ্যয়নের বিধি --- ১১৯
 (সৌভাগ্যার্থ, সর্কজনপ্রিয় হইবার জন্য, নারীবশীকরণ, কন্যা ও
 পুত্রের ইচ্ছানুরূপ বিবাহার্থ, উচ্চাটন প্রয়োগ, যশোলাভের জন্য)
- (৭) অথ ব্রহ্মবর্চস্যাংগ সামাধ্যয়নের বিধি --- ১২১
 (ব্রহ্মবর্চসী হইবার জন্য, বাবদুক হইবার জন্য, সভাজয়ের জন্য)
- (৮) অথ পুত্রীয়াংগ সামাধ্যয়নের বিধি --- ১২৭
 (স্বরূপ দীঘজীবী বহুপুত্র লাভার্থ, বহু অমুচর লাভার্থ)
- (৯) অথ ধন্য সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৩৩
 (ত্রীলাভের জন্য, দারিদ্র্যদূরীকরণার্থ, হিরণ্যাদির লাভার্থ,
 বিবিধ দ্রব্যাদি লাভার্থ, গাভীপ্রভৃতির বাহুল্যার্থ)
- (১০) অথ বাস্তুশাস্তি প্রয়োগ --- ১৪৬
- (১১) অথ অদৃষ্টদর্শন সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৫০
 (স্বপ্নবিজ্ঞান, আদর্শাদি বিজ্ঞান)
- (১২) অথ রাজ্যভিষেকাদিতে সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৫৮
 (অমৃতশাস্তি, অভিচারের প্রতিপ্রয়োগ, যুদ্ধজয় প্রয়োগ)
- (১৩) অথ সিদ্ধিফল সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৬৯
 (জাতিস্বয়ং হইবার জন্য, অগ্নিকে বর্গ করিবার জন্য, পিশাচসিদ্ধ
 হইবার জন্য, পিতৃগণাদির দর্শনার্থ, বিবিধনিধিলাভার্থ, অক্ষয়
 কোষ করিবার জন্য, জন্তুক-বশীকরণ)
- (১৪) অথ পুনর্জন্মাভাব কামনায় রাত্রির উপাসনা --- ১৮১
- (১৫) অথ সিদ্ধ সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৮৪
 (কুটীপ্রবেশ প্রয়োগ, দেবদর্শন, অন্তরীক্ষভ্রমণ, সর্ককামসিদ্ধি)
- অথ গ্রন্থোপসংহার --- ১৮৬
 (যে সমস্ত নামের প্রয়োগ বিধি অবশিষ্ট থাকিল, তদ্বিষয়ে উপদেশ,
 গ্রন্থাবিভাব বিবরণ, ইহার উপদেশের পাত্র নিরূপণ, ইহার উপ-
 দেষ্টায় দক্ষিণা নিরূপণ)

॥ सामविधानब्राह्मणस्य सूचीपत्रम् ॥

—०*१—

		४०
सायणभाष्यमुखबन्धः	---	१.
अथ प्रथमः प्रपाठकः	---	३
प्राजापत्यादिब्रतत्रयाणां सुपदेशः	---	१६
‘अथातः स्वाध्यायाध्ययनस्य’ विधानम्	---	२७
पाञ्चरात्रिकाणां साम्नां विधानम्	---	३४
सामरात्रिकाणां साम्नां विधानम्	---	३८
मासाद्यध्ययनां साम्नां विधानम्	---	४१
सप्तानां संहितानां साम्नां विधानम्	--	४८
‘अथातः प्रायश्चित्तानाम्’ विधानम्	---	५४
अश्लीलभाषणादीनां प्रायश्चित्तानि	---	५५
उपपातकानां प्रायश्चित्तानि	---	”
सुरापानादिमहापातकानां प्रायश्चित्तानि		६०
राजप्रतिग्रहादीनां प्रायश्चित्तानि	---	६८
रसविक्रयादीनां प्रायश्चित्तानि	---	७६
दुःस्वप्नदर्शनादीनां प्रायश्चित्तानि	---	७८
अथ द्वितीयः प्रपाठकः	---	८२
‘अथातः काम्यानाम्’ प्रयोगविधानम्	---	”
‘अथैकमनुष्ठानम्’ आवर्त्तनप्रयोगाः	--	१०५
‘अथातः सौभाग्यानाम्’ प्रयोगाः	---	१११

‘अथातो यशस्यानाम्’ प्रयोगः	---	११८
‘अथातो ब्रह्मवर्चस्यानाम्’ प्रयोगः	--	१२१
‘अथातः पुत्रियाणाम्’ प्रयोगः	---	१२७
अथ तृतीयः प्रपाठकः	---	१३२
‘अथातो धन्यानाम्’ सान्नां प्रयोगविधानम्		”
‘अथातो वासुशमनम्’ प्रयोगः	---	१४६
‘अथातोऽष्टदृशनानाम्’ प्रयोगः	---	१४८
राजाभिषेकादिप्रयोगः	---	१५७
संग्रामजयाद्यर्थप्रयोगः	---	१६२
जातिस्मरणप्रयोगः	---	१६८
अग्नेः स्वायत्तीकरणप्रयोगः	---	१७०
पिशाचवशीकरणादिप्रयोगः	---	१७१
दिव्यपार्थिवनिधिलाभसाधनप्रयोगौ		१७२
भौतिकलाभसाधनप्रयोगः	---	१७४
पुनर्जन्माभावाय रूपासना	---	१७६
अभीष्टदेवदर्शनाद्यर्थं कुटीप्रवेष्टादिप्रयोगः	---	१८२
इहाविहितप्रयोगाणां सान्नां प्रयोगसूचनोपदेशः	--	१८६
इह विहितप्रयोगाणां सान्ना माभिप्रायिकत्वोपदेशः		”
सामविधानविहितोपदेशानां पारम्पर्यागतत्वम्	---	”
सामविधानब्राह्मणोपदेशपात्रनिर्देशः	---	१८७
सामविधानब्राह्मणोपदेशकाय देयदक्षिणानियमः	--	१८८

अथ

॥ सामविधानब्राह्मणम् ॥

(तृच)

॥ सायणभाष्यमुखबन्धः ॥

—०—०—०—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वाध्याना सुपक्वमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाबनम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमह्वीपतिः ।

आदिशत् सायणाचार्यः* वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते प्राख्यायातिसङ्गहात् ।

ऊपालुः सायणाचार्यो† वेदार्थं वक्तुं सुद्यतः ॥ ४ ॥

* , † 'आदिशत् सायणाचार्य—ऊपालुर्माधवाचार्यो'—इति ए. सी. सु० ताण्ड्यमध्या-
ब्राह्मणभाष्यपाठः । 'आदिशन्माधवाचार्य—ऊपालुर्माधवाचार्यो'—इति मूलर् सु०, अ० सं०
भाष्यपाठः । तथा ए० सी. सु० तैत्तिरीयसंहिताश्रीगणधरीरैतरेयब्राह्मणस्य च भाष्येषु दृश्यते ।
'आदिशन्माधवाचार्य—ऊपालुः सायणाचार्यो'—इति ए. सी. सु०, तै० अ० भा० पाठः ।
सामवेदस्य पूर्वोत्तरसंहितयोः षड्विंशदिसप्तब्राह्मणानां च भाष्येषु, अद्यावत्सुद्रित-काण्ड-
संहिताशतपथब्राह्मणभाष्ययोश्च 'आदिशत् सायणाचार्य—ऊपालुः सायणाचार्यो'—इत्येव मेव ।
लिपिकरपाण्डित्य मेवैवम्पाठवैविध्यं निर्दानम् । वस्तुतो मूलरसुद्रितपाठं एव साधुः स्यात् ;
'ये पूर्वोत्तरमीमांसे'—इत्यादिसारस्यादित्युक्तम् ।

व्याख्याताव्यजुर्वेदी, सामवेदेऽपि संहिता ।

व्याख्याता, ब्राह्मणस्याथ व्याख्यानं सम्भवति ॥ ५ ॥

अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणं मादिमम् ।

षड्विंशत्यं द्वितीयं स्यात्ततः सामविधिर्भवेत् ॥ ६ ॥

आर्षेयं देवताध्यायं मन्त्रं वोपनिषत्ततः * ।

संहितोपनिषद् वंशो ग्रन्था अष्टावित्तीरिताः ॥ ७ ॥

तत्र महाषड्विंशत्ययोः † ग्रन्थयोः यन्नाधिकारिणां स्वर्गादि-
फलप्राप्तये एकाहाहीनसत्रात्मका महाक्रतवः ‡ प्रतिपादिताः ;
अथ सामविधानाख्ये ढतीये ब्राह्मणे ग्रन्थे तेष्वनधिकृतानां वक्ष्य-
माणानां मजपृश्निवैखानसादीनां, तेष्वशक्तानां मन्येषाञ्च शुद्धार्थं
कृच्छादिप्रायश्चित्तानि, तैरपहतपाप्मनां स्वर्गादिफलप्राप्तये बहु-
विधान्याधानाग्निहोत्रादिप्रत्यान्नायरूपाणि सामानि विधा-
स्यन्ते । तत एवास्य सामविधानं मिति नाम सम्पन्नम् ॥

* 'भवेदुपनिषत्तः'—इति च पाठः ।

† ताण्ड्यमहाब्राह्मणे षड्विंशब्राह्मणे चेत्यर्थः ।

‡ •यागस्त्रिविधः ; इष्टिहीनसोममेदात् । तच्च सोम एव महाक्रतुः । स च पुन-
स्त्रिविधः ; एकाहाहीनसवमेदात् । एकक्षिप्त्वेवाहनि सवनवधेण निषाद्य एकाहः ; द्विरात्र
मारभ्य एकादशरात्रपथेना अहीनाः ; त्रयोदशरात्र मारभ्य सप्तसंवत्सरपथेनानि सत्राणि,
षादशरात्र अहीनाः सत्रात्मकयेति विरूप एव । तद्यथा, श्वेतपथे—आद्ये काण्डे प्रपञ्चेन
प्रौढं मासेष्टिरीरिता, आधानपुनराधाने अग्निहोत्रकृतः परम्, अथ ढतीयचतुर्थांशा मेका-
हाहीनसत्रसप्तसकलसोमयागप्रकृतिभूतचतुःसंख्यो ज्योतिष्टोमः प्रत्यपादि इत्यादि दृढव्यम् ।

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

(तृ)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

—•*•—

॥ ॐ३म् ॥

ब्रह्म ह वा इदं मय आसीत् तस्य तेजो रसो
ऽत्यरिच्यत स ब्रह्मा समभवत् स तूष्णीं मनसा ऽध्या-
यत् तस्य यन्मन आसीत् स प्रजापतिरभवत् तस्मा-
त्प्राजापत्यां मनसा जुह्वति मनो हि प्रजापतिस्तस्य
द्यौः शिर आसीदुरो ऽन्तरिक्षं मध्यं समुद्रः पृथिवी
पादौ (१)

तत्रादौ तावत्प्रजापतिः कृत्स्नं भूतजातं सृष्ट्वा तस्य सामोप-
जीवनमप्रायच्छदिति प्रतिपादयिष्यमाणत्वान्तदुपजीव्यभूतप्रपञ्च-
सृष्टिप्रतिपादनस्य तत्रागवस्था माह—ब्रह्म हेति । ‘इदं’ नाम-
रूपात्मकं प्रतीयमानं प्रपञ्चजातम् ‘अग्रे’ सृष्टेः पूर्वं प्रलीयावस्थायां
‘ब्रह्म वै आसीत्’ । ‘ह’ प्रसिद्धौ । सा च “सदेव सोम्येदं मय
आसीत् (छा० उप० ६.२.१.)”—“आत्मा वा इदं मेक एवाग्र
आसीत् (ऐ० आ० २.४.१.१.)”—इत्यादियुत्यन्तरापेक्षया । ‘वै’-

इत्येवकारार्थः । अत्र यः स्थाणुः स पुरुष इति वदिदं ब्रह्म आसी-
दिति बाधायां सामानाधिकरण्यम् । इदं सर्वं कारणरूपं ब्रह्म-
वासीत् ; न कार्यं किञ्चिदपीत्यर्थः । नात्र ब्रह्मशब्देन कूटस्थं
चैतन्यं विवक्षितम् ; तस्याविकारित्वेन पुनः प्राणिकर्मपरिपाक-
धियायां ततो जगदुत्पत्त्यसम्भवात् । तस्मान्मायोपाधिक मेव चैतन्यं
विवक्ष्यते । अतोऽयं मर्थः— इदं नामरूपघटितं जगत्, पूर्वं
तस्मायः पिण्डवन्मायया विभागापन्नं कारणरूपे ब्रह्मणि अव्या-
कृतनामरूपं सदा स्थितं मित्यर्थः ॥

अथ ब्रह्मणः सकाशात् हिरण्यगर्भोत्पत्तिमाह—तस्येति ।
'तस्य' उत्कलक्षणस्य सिसृक्षोर्ब्रह्मणोऽत्र 'रसः' सारभूतं तेजो-
मयाधिष्ठानभूतं स्रष्टव्यविषयसामर्थ्योपेतं सत्त्वाख्यं विज्ञानम्
'अत्यरिच्यत' रजस्तमसौ अभिभूय स्वयमेवातिरिक्तोऽभवत् ।
'सः' अतिरिक्तः, सत्वगुणो मायांशो 'ब्रह्मा' व्यष्टिसमष्टात्मना
परिवृद्धः, प्राणहिरण्यगर्भसूत्रात्मादिसंज्ञकः 'समभवत्' सम्य-
गुत्पन्नोऽभूत् ॥

अथ तस्माद्विराडुत्पत्तिमाह—स तूष्णीं मिति । 'सः' हिरण्य-
गर्भाख्यो ब्रह्मा 'तूष्णीं' उपरतसमस्तव्यापारः 'मनसा' केवलेन
नेर्विषयेण 'अध्यायत्' स्रष्टव्यविषयचिन्तां मकरोत् । 'तस्य' ध्याय-
मानस्य ब्रह्मणः 'यस्मान्' यस्मानसम् 'आसीद्' स्रष्टव्योपायविषया
करणशक्तिरस्ति, 'सः' सैव मनोरूपा शक्तिः 'प्रजापतिः' प्रजानां
स्रष्टा 'एतन्नामकोऽपि ब्रह्मादिसंज्ञया व्यवक्रियमाणः' 'अभवत्'
सम्भूतः । अत्र ब्रह्मप्रजापत्योर्यद्यपि सृष्टिरूपकार्यकत्वादेकत्वम्,
तथापि ब्रह्मणः स्थूलसूक्ष्मकार्यशरीरोपाधिभेदेन भेदनिर्देशः ।
अस्ति च श्रुतिषु सर्वत्र भेदेन निर्देशः । तथाहि "त्वं रुद्रस्व"

ब्रह्म त्वं प्रजापतिः”-इत्यादिषु । तथोपरिष्ठादपि “ऋष्टः प्राजा-
पत्यो ब्राह्मो वा वैश्वदेवो वा”-इति भेदेन निर्दिश्यते ॥

अथ प्रजापतेर्मनःसम्बन्धित्वात् प्रसङ्गेन तदीये कर्मणि कश्चि-
द्विशेष माह—तस्मादिति । यस्मात् प्रजापतिर्ब्रह्मणो मनोरूपो-
ऽभूत्, ‘तस्मात्’ ‘प्राजापत्यं’ प्रजापतिदेवताका मीडृतिं ‘मनसा’
मानसेन, मन्त्र मनुश्चारयन्त एव ‘जुह्वति’ । अस्य मनोरूपत्वं
प्रसिद्धमेवेत्याह ‘प्रजापतिः’ ‘मनो हि’ ब्रह्मणो मनोरूपः खलु ।
‘हि’-शब्दो “मन इव हि प्रजापतिः”-इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योत-
नार्थः * । अथ तत्प्रजापतेः कृत्स्नप्रपञ्चमयशरीरात्मकता माह—
तस्येति । ‘तस्य’ विराडाख्यस्य प्रजापतेः ‘शिरः’ उक्तमाङ्गं
‘द्यौः’ द्युलोकः ‘आसीत्’ । तथा ‘उरः’ वक्षः, तदुपलक्षितो
मध्यदेशः ‘अन्तरिक्षम्’ एतदाख्यो द्यावापृथिव्योर्मध्यभाग आसीत् ।
“अन्तरा क्षान्तं भवति”-इति निरुक्तम् † । तथा ‘मध्य’
मध्यभागान्तःप्रदेशवर्त्ति सूत्रोदकम्, आश्रयिण्याश्रयशब्दः । तत्
‘समुद्रः’ आसीत् ‡ । तथा ‘पृथिवी’ प्रथिता, ‘पादौ’ पादद्वय-
स्थानीया आसीत् । एतावता तस्य लोकत्रयात्मकत्वं सुक्तम् ।
अस्य द्योशिरस्त्वाद्वयवयरूपत्वम् उपनिषदि वैश्वानरविद्यायां
“तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्व-
रूपः”—इत्यादिना (छा० उप० ५.१८.२.) श्रुतम् ॥ (१)

* “तस्याग्मनसा प्रजापतये जुह्वति, मन इव हि प्रजापतिः”—इति तै० सं० २.५.१५.५ ।

† “अन्तरिक्षं कक्षात् ? अन्तरा क्षान्तं भवत्यन्तरेति इति वा शरीरेवकाश्चयमिति वा”
—इति निरु० २. १. १ ।

‡ समुद्रेऽहोत्तरिचं जलस्थानम् । तथाहि—“तत्र समुद्र इति शब्दार्थेन समुद्रेषु
सन्दिश्यते । समुद्रः कक्षात् ? समुद्रं द्रवत्वमादापः, समभिद्रवत्येव सापः, सन्दीप्तो-
ऽस्मिन् भूतानि, समुद्रको भवति, समुद्रोतीति वा तयोर्विभागः”—इति निरु० २. १. १ ।

এই নামরূপাত্মক প্রতীয়মান প্রাপকাত্মক কার্য্যসমুদয়ের সৃষ্টির পূর্বে একমাত্র কারণাত্মক ব্রহ্মই ছিলেন। ইহা প্রসিদ্ধ। সেই কারণাত্মক সিস্কু ব্রহ্মের তেজোময়াধিষ্ঠানস্বরূপ সৃষ্টিকার্য্যের উপযুক্ত গামর্থ্যবিশিষ্ট মত্ৰ নামরূপ বিজ্ঞান, রজঃ ও তমঃ গুণদ্বয়কে অতিক্রম করিয়া তাঁহা হইতে বিযুক্ত হইল। সেই মত্ৰগুণ, ব্রহ্মা নায়ে ব্যবহৃত হইলেন। তিনি সর্বব্যাপার-শূন্য হইয়া মনে মনে অষ্টব্য বিষয়সমস্ত ধ্যান করিলেন। ধ্যানে প্রবৃত্ত সেই ব্রহ্মার যে মন, তাহাই প্রজাপতি নামে ব্যবহৃত হইলেন। যেহেতু প্রজাপতি, ব্রহ্মার মনঃস্বরূপ, সেই নিমিত্তই প্রজাপতি-দেবতার উদ্দেশে দেয় আহুতি মনে মনে মন্ত্রোচ্চারণ করিয়া হবন করিবে; মনই প্রজাপতি। ঐ দু্যলোক, সেই প্রজাপতির শিবঃস্বরূপ; অন্তরীক্ষলোক অর্থাৎ ভুলোক ও দু্যলোকের মধ্যস্থান, তাঁহার বক্ষঃস্বরূপ; সমুদ্র অর্থাৎ অন্তরীক্ষস্থ জলস্থান, তাঁহার মধ্যভাগ অর্থাৎ নাভির অধঃস্থিত ও জানুর উপরিস্থ মূত্রোদক-স্থানস্বরূপ এবং ঐ ভুলোক, তদীয় পাদদ্বয়স্বরূপ রহিয়াছে ॥ (১)

স বা ইদং বিশ্বম্ভূত মৃসৃজত তস্য সামোপ-
জীবনং প্রায়চ্ছদুপজীবনীযো ভবতি য এবং বেদ (২)

উক্তলোকত্ৰয়াত্মকত্বসিদ্ধয়ে তত এব জগৎসৃষ্টিম্, সৃষ্টস্যোপ-
জীবনায় সামপ্রদানম্—স বৈ ইতি। ‘বৈ’ শব্দঃ প্রসিদ্ধী। ‘সঃ’
খলু প্রজাপতিঃ ‘ইদং’ প্রতীয়মানং ‘বিশ্বম্ভূত’ ঋত্বিদেবতির্যম্ভূত-
ত্বাদি-ভূতজাতম্ ‘মৃসৃজত’ সৃষ্টবান্। সৃষ্টস্য ‘তস্য’ ‘উপজীবন’
জীবনসাধনং, ‘সাম’ ‘প্রায়চ্ছত্’ প্রকর্ষণে দত্তবান্ ॥

অথ বেদিত্ত্বং ফল মাছ—উপেতি। ‘যঃ’ পুমান্ ‘এবং’ জগতঃ
‘উপজীবনপ্রদানং’ ‘বেদ’ জানাতি, সঃ সর্বঃ ‘উপজীবনীযো ভবতি’।

एनं सर्वे उपजीवन्तीत्यर्थः ; धनकनकादिभिराव्यो भवतीति यावत् ॥ (२)

मेहे प्रजापति এই বিশ্ব (অর্থাৎ দেব, তিথ্যাক্, মনুষ্যান্দি প্রাণিসমূহ) সৃষ্টি করিয়াছেন। এবং মেহে সমস্ত শৃঙ্খ জীবের জীব-নোপায় স্বরূপ রথসুরাদি নামে প্রসিদ্ধ গায় গান প্রদান করিয়া-ছেন। যে কেহ এরূপ তত্ত্ব জানে, সে অনেকের উপজীবনী হয় অর্থাৎ দ্রষ্টব্য আদ্য হয়, যে তাঁহাকে আশ্রয় করিয়া অনেকে জীবিকানির্ভর করে ॥ (২)

तद्योसौ क्रुष्टतम इव साम्नः स्वरस्तं देवा
उपजीवन्ति योऽवरेषां प्रथमस्तं मनुष्या यो द्वितीयस्तं
गन्धर्वाप्सरसो यस्तृतीयस्तं पशवो यश्चतुर्थस्तं पितरो
ये चाण्डेषु शेरते यः पञ्चमस्तं मसुररक्षांसि
योऽन्यस्तं मोषधयो वनस्पतयो यच्चान्यज्जगत् तस्मा-
दाहुः सामैवान्न मिति साम ह्येषा मुपजीवनं
प्रायच्छदुपजीवनीयो भवति य एव वेद (३)

जगतः सामोपजीवनं प्रायच्छदित्युक्तम्, तस्य कं भागं के
उपजीवन्तीति जिज्ञासायां तद्विभज्य दर्शयति—तद्योऽसाविति ।
अस्याय मर्थः—‘उपांशुव्यतिरिक्ताः सर्वा वाचो मन्द्रमध्यमोत्तमभेदेन
त्रिस्थाना भवन्ति । तत्र मन्द्रस्थाना वाक् ‘सप्तयमा’ क्रुष्टादिसम-
स्वरूपेत्यर्थः । क्रुष्टादय एव यमा उच्यन्ते । ते चोत्तरोत्तरं नीचा
भवन्ति । एवं मध्यमोत्तमस्थाने अपि वाचौ वेदितव्ये । अमु
मेवार्थं शीमक आह—“परिषदमन्द्रमध्यमोत्तमस्थानान्याहुः सप्त-

यमानि वाचः, अनन्तरञ्चात्र यमोऽविशिष्टः सप्त स्वरा ये यमाश्चे^१
 पृथग्वा”-इति*। अनन्तर मित्यस्य वाक्यस्याय मर्थः— येषु यमेषु
 ‘अनन्तरः’ अव्यवहृती ‘यमः’, सः ‘अविशिष्टः’ अस्यष्टविशिष्ट
 इत्यर्थः; विप्रकृष्टो यमो भेदेन ज्ञातुं शक्यते, न सन्निकृष्ट इति ।
 सप्त स्वरा इत्यस्याय मर्थः— ये यमा इत्युक्ताः ‘सप्त’, ते ‘स्वराः’
 षड्जादयः † पृथग्वा । कृष्टादयः ‡ ; ‘पृथग्वा’ षड्जादिभ्योऽन्ये
 वा बोद्धव्याः । एवं सति ‘तत्’ तेषु कृष्टादिसंज्ञकेषु षड्जादि-
 सप्तस्वरेषु मध्ये ‘योऽसौ’ साम्नः सम्बन्धो ‘कृष्टतम इव’ । इवेत्येव-
 कारार्थः । अत्यन्त सुच्चैः ‘स्वरः’ एवास्ति गानकाले, ‘तं’ स्वरं
 ‘देवाः’ इन्द्रादयः ‘उपजीवन्ति’ तेन हृता भवन्तीत्यर्थः । एवं
 सुप्तेष्वपि योज्यम् । ‘यः’ च ‘अवरेषाम्’ अवशिष्टानां षणां
 मध्ये ‘प्रथमः’ मुख्योऽस्ति, ‘तम्’ ‘मनुष्याः’ उपजीवन्ति । ‘द्वितीयं’
 ‘गन्धर्वाप्सरसः’ गन्धर्वाः अप्सरसश्च उपजीवन्ति । ‘तृतीयं’ गवादयः
 ‘पशवः’ । ‘चतुर्थं’ ‘पितरः’ किञ्च ‘ये’ प्राणिनः सर्वे ‘ब्रह्माण्डेषु’
 ‘शिरते’ निवसन्ति, ते च । ‘पञ्चमं’ स्वरम् ‘असुररक्षांसि’ असुराश्च
 रक्षांसि च । ‘योऽन्यः’ षष्ठः स्वरः, ‘तम्’ ‘ओषधयो वनस्पतयः’
 च, ‘यैवान्यद्’ अनुक्तं ‘जगत्’ जातं मस्ति, तच्चेति । कृत्स्नजगतः
 सामोपजीवित्वप्रसिद्धिरुक्तापि च येत्याह— ‘तस्मादाहुः सामैवाप्त
 मिति’ । यत एषां देवानां सामोपजीवनं प्रायच्छत्, अत आहु-

* अक्षरान्तिशाख्ये १२, १७ द्रष्टव्यम् ।

† ‘षड्जश्च षष्ठमर्थैव गान्तारो मध्यमसाध्या ।

पञ्चमी ध्रुवतर्थाव निषादः सप्तमः स्वरः ॥’-इत्यादि ना० शि० १.२.५ ।

‡ ‘प्रथमस्य द्वितीयश्च तृतीयश्च चतुर्थकः ।

मन्दः कुष्टो अतिस्वार एतान् कुर्वन्ति सामैगाः ॥’-इति ना० शि० १.२.१२ ।

বিত্যুতপ্রকারসামান্যত্বপ্রসিদ্ধানুবাদোঃয়ম্ । উক্তার্থস্য বেদিতুঃ ফল
মাহ—উপেতি ॥ (২)

সামগান গুণস্বরাজ্যক হইয়া থাকে । তন্মধ্যে যে এই অত্যন্ত
উচ্চৈশ্বর, সেই স্বরকে ইন্দ্রাদিদেবতারা উপজীবন করেন অর্থাৎ
সেই স্বরে তাঁহারা পরিতৃপ্ত হইলেন ; অবশিষ্ট ষট্‌স্বরের মধ্যে
যাহা প্রথম স্বর, তাহা মনুষ্যেরা ; যাহা দ্বিতীয়, তাহা গন্ধর্বেরা
এবং অঙ্গরোগণ ; যাহা তৃতীয়, তাহা পশুরা ; যাহা চতুর্থ,
তাহা পিতৃগণ এবং অন্যান্য যাবৎ প্রাণী ব্রহ্মাণ্ডে রহিয়াছে,
তাঁহারা ; যাহা পঞ্চম, তাহা অসুর এবং রাক্ষসগণ ; যাহা শেষ
অর্থাৎ ষষ্ঠ, তাহা ফলপাকমাত্রে নাশশীল, যব, গোধূম প্রভৃতি
শস্য-বৃক্ষাদি, আত্ম পনমাদি তরুগণ এবং আরও যাহা কিছু জগৎ
ধাকিল, তৎসমস্ত । সেই নিমিত্তই তত্ত্ববেত্তারা বলেন—সামই
অন্ন,—সামই এই সমস্ত দৃশ্যাদৃশ্য চরাচরের জীবনোপায়স্বরূপ
প্রদান করিয়াছেন । যে কেহ এরূপ তত্ত্ব জানে, সে সকলেরই
উপজীবনীয় হয় ॥ (৩)

तस्य ह वा एतस्य साम्न ऋगेवास्थीनि स्वरो
मांसानि स्तोभा लोमानि यो ह वै साम्नः खं यः
सुवर्षं वेद खं च ह वै साम्नः सुवर्षं च भवति स्वरो
वाव साम्नः खं तदेव सुवर्षं यो ह वै साम्नः प्रतिष्ठां
वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिंश्च लोके ऽमुष्मिंश्च वागवाव
साम्नः प्रतिष्ठा यद्वेतद्वागित्यृगेव सर्चि साम्नः प्रति-
ष्ठित् (४)

प्रजापतिरादिष्टफलसाधनस्वाध्यायाध्ययनार्थञ्च कानिचित्कामो
ध्यानानि विदधाति । तत्रादौ पुरुषत्वेनावयवकल्पना माह—
तस्य हेति । 'तस्य ह वै' उक्तमहिमोपेतस्यैवैतस्येदानीं निर्दिश्य-
मानस्य सान्नः 'ऋगेवास्थौनि' ऋचः सान्नो मुख्याधारत्वादस्थित्व-
कल्पनम् । स्वराणां मपि ऋगाग्रितत्वादस्थित्वबहिर्भूतत्वेन मांसत्व-
कल्पनम् । स्तोभानां मपि * ततो ऽपि बहिर्विषयत्वात्क्षोमत्व-
कल्पनम् ।

अथ तस्यैव स्वत्वसुवर्णत्वयोर्ध्यानं माह— यो हेति । 'यः'
उक्ताता 'ह वै' 'सान्नः' 'स्व' द्रव्य 'वेद', 'यः' स्वविशेषरूपं 'सुवर्ण'
च । किं तदित्याकांक्षाया माह— 'स्वरो वाव' ऋष्टादिसप्तमेदभिन्नः
स्वर एव सान्नः 'स्व' सारिष्ठं सामस्वरूपम् ; 'तदेव' 'स्वर एव'
'सुवर्णम्' ।

अथान्यत्कामो ध्यातव्यं स्वरूपं माह— यो हेति । 'यः'
उक्ताता सान्नः 'प्रतिष्ठाम्' आस्पदं स्वक माश्रयं 'वेद', स उक्ताता
'प्रति ह तिष्ठति' प्रतिष्ठितः खलु । कुत्रेति तदुच्यते— 'अस्मिंश्च
लोके' भुवि, 'अमुस्मिंश्च लोके' स्वर्गे । उभयत्र परस्परपेक्षश्च-
शब्दः । इह जीवन् पञ्चादिभिः प्रतिष्ठितो भवति ; देहान्ते स्वर्गे
सङ्कल्पसिद्धैर्भोगैरित्यर्थः । सान्नः का प्रतिष्ठेति चेत्, उच्यते—
'वाग्वाव सान्नः प्रतिष्ठा' । अत्र वाक्शब्दस्य ऋक्परता माह—

* "अधिकश्च विवर्यं च जैमिनिः क्षोभशब्दत्वात्"—इति जै० सू० ८. १. १८ । रचितं
वापैतदधिकरणं माधवाचार्येण—'क्षोभस्य लक्षणं नास्ति किं वास्ति न विवर्यता ।
वाधिक्यं सम्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत्'—इति ११ अधि० । "ऋगाद्यचरम्"—इति
वाचरतन्त्रम् । क्षोभशब्दोऽप्यस्ति सामशानां प्रसिद्धः । क्षोभोपदेशात्क्षरतन्त्रव्याकरणे
विशेषतः प्रोक्ताः ।

ধেতদিতি । ‘যত্ উ এতত্’-ইতি পদচ্ছেদঃ । উ শব্দ এব-
 কারার্থে । বাগেবেতি যদেতদস্মি, সা ঋগেবেতি ; অথ ঋচোতি-
 ক্তিস্থ অম্বস্য বচসো বা ইন্দ্রিয়স্য বা অপ্রয়জনত্বাদিতি ।
 তাবহুগাম্যত্ব মাহ— ‘ঋচি’ গায়ত্র্যাদিচ্ছন্দীব্রহ্মাণ্য ‘সাম’
 নীত্যাশ্রয়কং রথন্তরাদি প্রতিষ্ঠিতম্ ॥ (৪)

ঋক্-মন্ত্রগুলিই তাদৃশ গায়সমূহের অস্থিগুণ, কুষ্ঠাদি গুণ স্বরই
 তৎসমস্তের মাংসস্বরূপ এবং হাউ, ঐ, ইড়া প্রভৃতি স্তোভগুলিই
 তাহাদের লোমাবলি । যে কেহ প্রসিদ্ধ উদ্গাতা হইবে, সে
 নিশ্চয়ই গানের গায়ত্র এবং সৌন্দর্য্য অবগত হইবে ; গানের
 গায়ত্র এবং সৌন্দর্য্য নিশ্চয় প্রসিদ্ধ আছে ; স্বরই গানের গায়ত্র
 এবং সৌন্দর্য্য । যে কোন প্রসিদ্ধ উদ্গাতা নিশ্চয়রূপে গানের
 অধিষ্ঠান জানে, সেই এ ভূ-লোকে এবং ঐ স্বর্গলোকে নিশ্চয়
 অধিষ্ঠিত হয় । ঋক্-রূপ বাক্যই গানের অধিষ্ঠান ; বাহা ইহা ঋক্
 বলিয়া প্রসিদ্ধ, তাহাও বাক্য, বাক্যরূপ ঋকেই রথন্তরাদিনামক
 সাম গান অধিষ্ঠিত রহিয়াছে ॥ (৪)

স যদা গায়ত্র বৃহত্যাং গায়তি বার্ষতং জগত্যাং
 জাগতং ত্রিষ্টুভি সমতাং চাপদ্যতে তস্মাদেতত্সামে-
 ত্যাহ সমা উ হ বা অস্মিচ্ছন্দাঃসি সাম্যাদিতি*
 তত্সাম্নঃ সামত্বং ক্রুৎ প্রাজাপত্যো ব্রাহ্মণো বা
 বৈশ্বদেবো বাদিত্যানাং প্রথমঃ সাধ্যানাং দ্বিতীয়োঃস্নে-
 স্তৃতীয়ো বায়োস্তুতুর্থঃ সৌমো মন্ড্রো মিচ্রাবর্কণ্যো-
 রতিস্বার্য্যঃ (৫)

* সাযশ্বদৃষ্ট: পাঠ: ‘সাম্যাদিতি’-ইতি ।

अथ निर्वचनेन साम प्रशंसति—स यदेति । ‘सः’ उक्तातां
‘यदा’ यस्मिन् प्रयोगकाले ‘गायत्रं’ गायत्रीच्छन्दस्काया मृच्युत्यन्नं
साम ‘बृहत्या’ बृहतीच्छन्दस्काया मृचि ‘गायति’, तदा ‘समतद
मापद्यते’ इति संख्यः । तथाहि—“अश्वं न त्वा”—इत्येतस्यां
गायत्रया मृच्युत्यन्नं वारवन्तीयंसंज्ञकं गायत्रं साम, “अभि त्वा
शूर नोनुमः”—इत्येतस्यां गीयमानं सत् ‘समता मापद्यते’ * ।
न्यूनच्छन्दस्कायाम् परिमितं साम अधिकच्छन्दस्कायां गीयमान
मपि परिमितमेव भवति, नाक्षरस्वरस्तीभिविकारैरतिरिक्तं भवति ।
एव मुत्तरेष्वपि योज्यम् । तथा बृहत्यां “पुनानः सोम”—इत्यस्या
मुत्यन्नं ‘वार्हत’ साम, ‘जगत्या’ जगतीच्छन्दस्कासृचु “यज्ञायज्ञा-
अभिप्रियाणि-वृषामतीनाम्”—इत्यादिषु गीयमानं सत् ‘समता
मापद्यते’ † । तथा ‘जागत’ “प्रक्षस्य वृष्णः”—इत्येतस्यां जगत्या
मुत्यन्नं “मूर्धानं दिवः”—इत्यादिषु त्रिष्टुप्छन्दस्कासु गीयमानं
सत् ‘समता मापद्यते’ ‡ । यस्मादेवं ‘तस्माद्’ गीत्यात्मिकासु
‘सामेत्याह’ ब्रूते विद्वज्जनः § । न केवलं बहूनां छन्दसां सम-
त्वात्सामत्वम्, अपि तु ‘अस्मिन्’ जातावेकवचनम्, एषु बहुषु
सामसु रथन्तशादिषु प्रत्येकं ‘छन्दांसि’ गायत्र्यादीनि ‘समा उ
ह वै’ । ‘उ’ इत्यवधारणे । ‘ह वा’ इति प्रसिद्धौ । समान्येव
‘खलु । तत्रोपपत्ति माह—साम्नादिति । समानशब्दः समशब्द-
समानार्थः । अकारदीर्घलोपे साम्नादिति । यदा रुमानाम्नात्वं

* अथर्व ६० आ० १.१.२.७ । वारवन्तीयं गे० गा० १.१.३० । अभि त्वा ३.१.५.१ ।

† छ० आ० ६.३.२.१ । गे० गा० १.४.१.२१ । छ० आ० १.१.४०१ ; ६.२.२.१ ; ६.२.२.६ ।

‡ आर० आ० ३. ३. ८ । आर० गा० ४. २. ७ । उ० आ० ४. २. ३. १—३ ।

§ “साम सन्धित मुचा स्यतेवर्चां समं मेम इति नैदानाः”—इति निरु० ७. ३. ६ ।

‘साम्नाम् । समानञ्च तदाम्नश्चेति समानाम्नम् । “समानस्य छन्दसि”—इत्यादिना (पा० ६.३.८३.) समानस्य सत्वे कृते ‘साम्न’ इति भवति । तस्य भावः साम्नाम्, तस्मात् साम्नात्, समानाम्नानत्वादित्यर्थः । बहूनां हि साम्नां समानमेकच्छन्द आम्नायते ; यस्मात् समानाया सृचि बहूनि सामानि गीयन्ते, ‘तत्’ तस्मात् अपि ‘साम्नः सामत्व’ सम्पन्नमिति ॥

अथ ऋगुष्टादिसप्तस्वराणां क्रमेण देवता आह— ऋष्ट इति । यः ऋष्टाख्य उत्तमः स्वरोऽस्ति तस्य प्रजापतिर्ब्रह्मा विश्वेदेवा वा त्रयो विकल्पेन देवताः । प्रजापतिर्विराट्, ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इति विवेकः । शिष्टो निगद-व्याख्यातः । ‘मन्द्रः’ अक्षरेषां मध्ये पञ्चमः स्वरः, ‘अतिस्वार्यः’ षष्ठः ॥ (५)

सेहै गायगानकारी उक्ताता, यथन गायत्रीछन्देर श्रुके उ२-पम गाय, बृहतीछन्देर श्रुके एवं बृहतीछन्देर श्रुके उ२पम गाय, जगतीछन्देर श्रुके एवं जगतीछन्देर उ२पम गाय, त्रिष्टुप् छन्देर श्रुके गान करे, तथनहै गायगान विषये विविध छन्देर गाय अवगत हईयाथाके । सेहै गाय निबद्धनहै, “गम” बला गाय ;—छन्दगकल नानाविध हईले ओ गमगान काले गकलहै निश्चय गमता प्राप्त হয় । तांहाই গানের গায়ত্রী। ক্রুষ্ঠ নামক যে স্বর, তাহা প্রজাপতি-দৈবত অথবা তদ্বারা প্রজাপতি দেবতা প্রীত হয়েন ; অথবা ব্রহ্ম-দৈবত অথবা বিশ্বদেব-দৈবত । অবশিষ্ট ষট্ স্বরের প্রথম স্বর আদিত্যগণের প্রীতিপ্রদ, দ্বিতীয়টি গাধ্যাদিগের প্রীতি-প্রদ, তৃতীয়টি অগ্নির প্রীতিপ্রদ, চতুর্থটি বায়ুর প্রীতিপ্রদ, মধ্যনামক পঞ্চম স্বর সোমদেবতার প্রীতিপ্রদ এবং অতিস্বার্থ্য নামক ষষ্ঠ স্বরটি মিত্র ও বরুণ দেবদ্বয়ের প্রীতিপ্রদ ॥ (৫)

তে দেবাঃ প্রজাপতি মুপাধাব্ন্তে ঽবুবন্ কথং
 নু বয়্ স্বর্গং লোক মিয়ামেতি তৈব্ এতান্ যজ্ঞ-
 ক্রতূন্ প্রায়চ্ছদেতৈঃ স্বর্গং লোক মেষ্যথেতি তৈঃ স্বর্গং
 লোক মাযন্ত্বুর্গং লোক মেতি য এবং বেদ (৬)

‘অথ যজ্ঞানধিকারিণাং দেবাদীনাং স্বর্গাদিফলায় সামা-
 ধ্যয়নং’ বিধিত্ত্বসুস্তুদধিকারিণাং স্বর্গফলায় প্রজাপতির্যজ্ঞক্রতূন্
 প্রায়চ্ছদিত্যাহ—তে দেবা ইতি । “স বা ইদং বিশ্ভূত মসৃজত”
 ইতুপ্তোষু (৬ পৃ০) দেবাদিষু ভূতজাতিষু মध्ये ‘তে দেবাঃ’ কেচিহেব-
 তাत्मकाः স্বর্গাख्यसुखविशेषोपायज्ञानार्थं ‘प्रजापति’ स्वपितरम्
 ‘उपाधावन्’ अभिप्राप्ताः । ‘तैव्’ स्वर्गसाधनत्वेन ‘एतान्’ प्रौढ-
 ब्राह्मण-षड्विंशयोरभिहितान् एकाह्वाहीनसत्रात्मकान् ‘यज्-
 ञक्रतून्’ यज्ञकर्माणि ‘प्रायच्छत्’ । ते ‘तैः’ ‘स्वर्गं’ प्राप्ताः । सुबोध
 मन्वत् ॥

अथोक्तवेदनफल माह—स्वर्गं मिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ (६)

সেই সৃষ্ট দেবগণ, সর্বস্রষ্টা হিরণ্যগর্ভের মনঃস্বরূপ, প্রজা-
 পতি নামক পিতার নিকটে গমন করিলেন । (তথায় গিয়া)
 তাঁহারা এইরূপ বলিলেন— কিরূপে আমরা স্বর্গলোক নিশ্চয় প্রাপ্ত
 হইব ? প্রজাপতি সেই স্বর্গকাম দেবগণকে “এই সমস্ত কর্মের
 অনুষ্ঠান দ্বারা স্বর্গে আগমন করিবা” এইরূপ আদেশপূর্বক
 প্রতিবিহিত একাহ, অহীন, সত্রাত্মক বহুতর যাগকর্ম প্রদান করি-
 লেন । তদনন্তর দেবগণ সেই সমস্ত যাগের অনুষ্ঠান দ্বারা স্বর্গ-
 লোকে আগমম করিতে লাগিলেন । ‘যে কোন ব্যক্তি ইহা অবগত
 হয়, সেই স্বর্গলোকে আগমন করে ॥’ (৬)

तेषा महीयान्ताजाः पृश्नयो वैखानसां वसु-
रोचिषो ये चापृता ये च कामेप्सवस्तुऽब्रुवन् 'कथं'
'नु वयं स्वर्गं लोकं मियामेति तेभ्य एतत् स्वाध्याया-
ध्ययनं प्रायच्छत् तपश्चैताभ्यां स्वर्गं लोकं मेष्यथेति'
ताभ्यां स्वर्गं लोकं मायन्त्सुर्गं लोकं मेति य एवं
वेद य एवं वेद (७) ॥ १ ॥

इदानीं यज्ञानधिकारिणां महाफलाय सामस्वाध्यायाध्ययनं
तपश्च प्रायच्छदित्याह— तेषा मिति । 'तेषां' प्रजापतिसृष्टानां
मध्ये के च देवव्यतिरिक्ताः खलु पृश्नादयः 'महीयन्त' यागानधि-
कारेण स्वर्गफलहीना अभवन् । 'अजादयः' ऋषिगणाः, 'वैखा-
नसाः' केचन शतसङ्ख्याका मन्त्रदृशः । तथा 'ये चापृताः' याग-
साधनाध्ययनादिजन्यशुद्धिरहिताः । 'ये च कामेप्सवः' शुद्धा अपि
तु कृतैहिकफलैकतत्परा उक्तव्यतिरिक्ताः, यज्ञाधिकारेण हीना
अभवन्, 'ते' सर्वे प्रजापतिम् 'कथम्' 'नु' इदानीं 'स्वर्गं मियामेत्य-
ब्रुवन्' । स चोक्तः प्रजापतिः 'तेभ्यः' अजादिभ्यः 'स्वाध्यायाध्ययनं
तपश्च' दत्त्वा 'एताभ्यां स्वर्गं लोकं मेष्यथेति' अब्रवीत् । ते च
'ताभ्यां स्वर्गं लोकं मायन्' ॥

• अथ वेदितुः फलं साह—स्वर्गं मिति । स्पष्टार्थः । य एवं
वेदेति खण्डसमाप्त्यर्थं संभ्यासः (७) ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

প্রজাপতিসৃষ্ট পূর্বোক্ত প্রাণিসমূহের মধ্যে অজবংশীয়গণ, পৃথিব্যংশীয়গণ, বৈখানসবংশীয়গণ ও বসুরোচিঃ প্রভৃতি যাহারা অগ্নিহোত্রাদিযাগের পূর্বকর্তব্য পাবমানেষ্টির দ্বারা বিগৃহীত হয় নাই, অথচ নানা কামনার সিদ্ধির জন্য ব্যাকুল, তাহারা “আমরা কিরূপে স্বর্গ প্রাপ্ত হইব ?” প্রজাপতির নিকটে এইরূপ বলিল। অনন্তর প্রজাপতি, তাহাদিগকে এই উপায়দ্বয় অবলম্বন করিয়া স্বর্গলোকে আঁগিবা, এইরূপ কথনপূর্বক তাহাদিগকে স্বাধ্যায়াদ্যয়ন * এবং কৃচ্ছাদি তপস্যার † ব্যবস্থা প্রদান করিলেন। তাহারা প্রজাপতি দত্ত সেই উপায়দ্বয় অবলম্বন করিয়াই স্বর্গ লাভ করিয়াছে। যে কেহ এইরূপ তত্ত্ব অবগত হয়, সেই স্বর্গ প্রাপ্ত হয় (৭) ॥ ১ ॥

আবশ্যক শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত, সামবিধান ব্রাহ্মণের
প্রথমাদ্যায়-প্রথমখণ্ডের যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত।

॥ অথ দ্বিতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥

অথাতত্বীন্ কচ্ছান্ ব্যাখ্যাস্যামঃ (১)

প্রথমখণ্ডে প্রজাপতিঃ কত্বান্ জগৎসৃষ্ট্বা তস্যোপজীবনায়
সাম, স্বর্গপ্রাপ্ত্যুপায়ত্বেন যজ্ঞকর্তৃশ্চ প্রাদাত্। তত্র হিবাস্তথা স্বর্গ
মগমন্। তেষু মধ্যে অজাঃ পৃথগ্ ইত্যাদীনাং স্বর্গং প্রাপ্তু মনস্তানান্
স্বাধ্যায়াদ্যয়নং তপশ্চ প্রাদাদিত্যুক্তম্ (১৫৫)। তত্র স্বাধ্যা-

* তৃতীয় খণ্ডাদিতে বিহিত, অগ্ন্যাধেষাদির অন্তর্কল্প স.ম.দ্রব্যপাঠাদি।

† দ্বিতীয় খণ্ডে বিহিত, দ্বিবিধ তপসা।—কৃচ্ছ, অতি কৃচ্ছ ও কৃচ্ছাতিকৃচ্ছ।

याध्ययनम् उत्तरम् विधास्यते ; इह तु तपो विधातु मादौ प्रति-
जानीते—अवेति । अथशब्दोऽदान्त्यर्थे वर्तते । ‘अथ’ अन्तरम् ।
‘अतः’ शब्दे हेतुवचनः । यतोऽजपश्रीर्ना यज्ञाद्यशक्तानाञ्च
कच्छादिलक्षणतपोभिर्विना शुद्धभावात् न स्वर्गप्राप्तिः, अतः
इत्यर्थः । ‘नीन’ कच्छातिकच्छकच्छातिकच्छमेदेनं त्रिविधान्
तपोविशेषान् ‘व्याख्यास्यामः’ विविच्य समस्तात्कथयिष्याम इत्येवं
प्रतिज्ञा ॥ (१)

(१) अथ आजापतामि इतरूप तपश्चर विधि ।

अनन्तरं येहेतु ज्योतिष्टोमादि यज्ञानुष्ठाने असमर्थ द्विजगण
श्वर्गलाभे वक्षित इहेते পারে, এই নিমিত্ত (তাঁহাদের স্বর্গলাভার্থে)
বিশেষরূপে ও সম্পূর্ণবয়সে তপস্চার উপদেশ করিব । (১)

हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रौर्ना-
श्रीयादथापरं चग्रहं नक्तं भुञ्जीताथापरन्वाहं न
कञ्चन याचेदथापरं ब्राह्म मुपवसेत् तिष्ठेदहनि
रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेद्वनार्यैर्न सन्धा-
षेत रौरवयौधाजये नित्यं प्रयुञ्जीतानुसवन मुदकोप-
स्पर्शन मापोहिष्ठीयाभिरथोदकतर्पणं नमो ऽहमाय
मोहमाय म्हमाय धून्वते तापसाय पुनर्वसुवे
नमो नमो मौञ्जप्रायैर्म्याय सौम्याय शम्याय शिवाय
नमो नमः पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय
पारविन्दाय नमो नमः पुरुषाय सुपुरुषाय महापुरु-

षाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमो
 नम इत्येतदेवादित्योपस्थान मेता आज्याहुतयो
 द्वादशरात्रस्यान्ते स्यात्वीपाकः प्रपयित्वैताभ्यो देव-
 ताभ्यो जुहुंयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाग्नीषो-
 माभ्या मिन्द्राग्निभ्या मिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो
 ब्रह्मणे प्रजापतये ऽग्नये स्विष्टकृत इत्यथो ब्राह्मण-
 तर्पणम् (२)

अथ कच्छस्वरूपस्तावद्विधत्ते— हविषानिति । ‘तिस्रो
 रात्रौ’ अत्र रात्रिशब्दस्तत्प्रतियोगिकमहर्लक्षयति, त्रीनहोरात्रा-
 नित्यर्थः । ‘नाश्रियात्’ न भुञ्जीत ; त्रिष्वहोरात्रेषु भोजनं न
 कुर्यादित्यर्थः । किं कृत्वा ? ‘प्रातराशान्’ प्रातः-शब्दोऽत्राह-
 र्लक्षकः । प्रातरश्वन्ते भुज्यन्ते इति प्रातराशाः, तादृशान्, ‘हवि-
 षान्’ हविषि योग्यान्, चारलवणादिवर्जितान् ‘भुक्त्वा’ दिन-
 त्रयेऽहनि सकृदेव भुक्त्वा रात्रौ नाश्रियादित्यर्थः ।

एवं द्वादशरात्रिदिवससाध्ये कच्छव्रते प्रथमदिनत्रयं भुक्त्वा
 द्वितीयदिनत्रये नियमं विधत्ते— अथेति । ‘अथ’ प्रथमत्राह-
 नियमानन्तरम् ‘अपरं त्राह’ परेषु द्वितीयदिनत्रयेषु ‘नक्तं’
 रात्रौ ‘भुञ्जीत’ अश्रियात् ; हविरिति शेषः ।

‘अथ तृतीयदिनत्रयनियमं विधत्ते— अथेति । ‘अथ’ द्वितीय-
 त्राहानन्तरं तत्रत्यनियमानन्तरम् ‘अपरं त्राहम्’ अपरिषु तृतीय-
 दिनत्रयेषु ‘कञ्चन’ क मप्यात्मीयं मन्थं वा पुरुषं भोजनार्थं ‘न
 याचेत्’ अयाचितं यथागच्छेत् तर्हि हविषं भुञ्जेदित्यर्थः ।

अथ चतुर्थदिनचयनियमं विधत्ते— अथेति । ‘अथ’ अन-
न्तरम्, अपरेषु चतुर्थदिनत्रयेषु नाश्रीयादित्यर्थः ॥ एतत् कच्छ-
स्वरूपम् ॥

तथाचास्योक्तं लक्षणम् (म० सं० ११. २११.)—

“अहं प्रातस्त्राहं सायं त्राहं मद्यादयचित्तम् ।

अहं परन्तु नाश्रीयात् प्राजापत्यञ्चरन् द्विजः”—इति ॥

अथ कच्छादिफलभूतशुचित्वे कच्छत्वं कामयमानस्य नियम-
विशेषं विधत्ते—तिष्ठेदिति । ‘क्षिप्रकामः’ विहितशुचित्वादि
फलं शीघ्रं मे स्यादिति कामयमानः ‘अहनि’ दिवा ‘तिष्ठेत्’
उत्थितो भवेत् ; नासनशयनादि कुर्यादित्यर्थः । तथा ‘रात्रौ’
‘आसोत’ उपविशेत्, शयनोत्थाने न कुर्यादित्यर्थः ॥

अथ कच्छादिकर्तुः सत्यं वदेदित्यारभ्य ब्राह्मणतर्पण मित्य-
न्तेन वाक्यजातेन व्रताङ्गभूतान्नियमविशेषानाह— सत्य मिति ।
व्रतकर्त्ता यदा वचनं ब्रूयात्तदा ‘सत्य’ यथार्थं मेव ब्रूयात्,
व्रतकाले नानृतं वदेदित्यर्थः ; “नानृतात्पातकङ्क्षिञ्चित्”—इति-
स्मृतावनृतस्यातिनिन्दितत्वात् । ‘अनार्यैः’ वेदशास्त्राधिकारिणो
ब्राह्मणादिनैवर्णिका आर्याः, तद्व्यतिरिक्ता अनार्याः ; शूद्रपतिता-
दयः ; तैः सह ‘न सन्भाषेत’ सत्यं मनृतं वा न किञ्चित्सम्भाषणं
कुर्यात् । ‘रौरवयौधाजये’ एतन्नामनौ “पुनानः सोम धारया”—
इत्यस्या मृच्युत्पन्ने द्वे सामनी *, ते ‘नित्यम्’ अनुदिनं ‘प्रयुक्तीत’
त्रिवारं गानं यथा भवति तथा गायेदित्यर्थः । ‘अनुसवनं’-सवने
सवने प्रातरादिषु त्रिषु सवनेष्वित्यर्थः † । ‘आपोहिष्ठीयाभिः’

* छन्दोवर्चिके ६. १. ३. १ । मेघभाने १४. १. ३५, ३६ ।

† प्रातःसवनम्, माध्यन्दिनसवनम्, तृतीयसवनं चेति । का० उप० ३, १६ ।

आपोहिंष्ठेति शब्दयुक्ताभिहितमभिर्नमिः 'उदकोपस्यर्शन' जलाव-
गाहनं ज्ञानं कुर्यादिति शेषः । 'अथ' उदकस्यर्शनानन्तरं वक्ष्य-
माणैस्तुभिर्मन्त्रैः 'उदकतर्पणम्' उदकेन तर्पणं कुर्यात् । ०

तत्र प्रथममन्त्र माह— नमो हमायेति । यद्यप्यत्र देवता-
विशेषः स्पष्टो न प्रतीयते, तथाप्यतदादीनां चतुर्णां मन्त्राणां
मंत्रोत्तरादित्योपस्थाने अतिदिश्यमानत्वादेव्यादित्याभिमानी
परमेश्वरः प्रतिपाद्यत इति गम्यते । 'अहमाय' अह महङ्कारः,
तेन माति निर्माति कृत्स्नं जगदित्यहमः परमेश्वरः । अनु-
स्वाराभावश्चान्दसः । तस्मै 'नमः' करोमीति शेषः । यद्वा, "माङ्
माने शब्दे च" * । अह मिति यः शब्दाते सर्वैर्मनुष्यैरित्यहमः
परमेश्वरः । अहंशब्दवाच्य इत्यर्थः । सर्वे हि जनाः कस्त्व मिति
पृष्ट्वा अह मह मिति स्व माम्मानं कथयन्ति, तादृशाय नमः ।
'मोहमाय' मोहो वैचित्य मञ्जानं मातीति मोहमः, तस्मै
नम इति सर्वज्ञानुषज्यते । 'मंहमाय' मंहनीयं सुखं यथा
भवति तथा कृत्स्नं निर्मातीति मंहमः । अथवा मंहतिर्दान-
कर्त्ता † । स्वभक्तभ्यो दानं माति ददातीति मंहमस्तस्मै नमः ।
'धून्वते' स्वभक्तानां धून्वन् परिहृत्तां परमेश्वरस्तस्मै नमः । 'ताप-
साय' तापसवेषधराय नमः, तपस्विने इत्यर्थः । यद्वा, तप एव
तापसः तपोरूपाय नम इत्यर्थः । 'पुनर्वसवे' पुनर्वासयति स्वर-
ग्निभिः कृत्स्नं जगदिति पुनर्वसुः सूर्यात्मा परमेश्वरस्तस्मै नमः ।
'अथ' द्वितीयं मन्त्र माह— मौञ्जमायेति । 'मौञ्जमाय' मुञ्ज-

* लुङीत्यादिषु ६ । "यो सिमीते च मीमांसां तदर्थं मनुतिष्ठति । पशवीऽपि न
मीमन्ति यदेषे दुःखपौडिताः ॥"—इति कविरहस्ये १८१ ।

† निघण्टौ २. २१. १० ; निरुक्तौ १. ३. २ ।

विकारो मीमांसास्तदहर्णय नमः । 'सौम्याय' जमिन्दकम् 'जाकार्यं'
अलावगाहन मित्यर्थः ; तदहर्णय नमः । 'सौम्याय' अतिरम-
णीयाय नमः । 'शम्याय' शमीति कर्मनाम् * , तदहर्णय नमः ;
दृष्ट्यादिव्यापारयोग्यायेत्यर्थः । 'शिवाय' मङ्गलसुरूपिणे परमे-
श्वराय नमः ।

अथ तृतीयं मन्त्र माह— पारायेति । 'पाराय' कर्मणां समां-
पकाय नम इति । 'सुपाराय' सुष्ठु कर्मसमापकाय नमः । तथा
'महापाराय' अत्यन्त माधिक्येन कर्मसमापकाय नमः । सुमह-
च्छब्दयोः कर्मसमाप्तिरतस्त्यभेदेन भेदोऽवगन्तव्यः । यद्वा,
पार मिति परतीरं सुच्यते ; संसाराब्धेः पारभूताय प्रपञ्चातीत-
स्वप्रतिष्ठितरूपायेत्यर्थः । अस्मिन्नप्यर्थे परतीरतारतम्यभेदेन सुमह-
च्छब्दयोर्भेदो द्रष्टव्यः । 'पारदाय' उक्तः पारशब्दार्थः, तस्य दात्रे
नमः । 'पारविन्दाय' तथाविधस्य पारस्य लब्धवते नमः ।

अथ चतुर्थं मन्त्र माह— पुरुषायेति । 'पुरुषाय' पुरि हृदय-
पुण्डरीके श्रुते इति वा पूर्णत्वाद्वा पुरुषः परमेश्वरस्तस्मै नमः ।
'सुपुरुषाय' शोभनपुरुषाय नमः । 'महापुरुषाय' महांशासौ पुरुषो
महापुरुषस्तस्मै नमः ; स्तुत्यैर्गणैः प्रहृष्टायेत्यर्थः । 'मध्यमपुरुषाय'
नमः । पुरुषस्त्रिविधः,—अवरमध्यमोत्तरभेदेन ; अवरो मनुष्यादिः,
मध्यमो देवादिः, उत्तमस्तत्कारणभूतः परमेश्वरः । तत्र पुरुष
इत्यनेन मानुषादिरूपस्तस्मै नमः । 'उत्तमपुरुषाय' उक्तयोः
कारणभूताय परमात्मने नमः । यद्वा, विराट्-हिरण्यगर्भ-
परमात्मभेदेन पुरुषस्यावरमध्यमोत्तमत्व मवगन्तव्यम् । 'ब्रह्म-
चारिणे' नमः । सर्ववेदव्रतश्चरतीति गच्छतीति ब्रह्मचारी,

তস্মৈ নমঃ ; বেদাধিগম্যাত্মার্থঃ ; “তং ত্বীপনিষদং পুৰুষং
পৃচ্ছামি”—ইत्याদিশ্রুতে : * । ভক্ত্যতিশয়ব্রীতনার্থঃ পুনর্নমঃ
শব্দঃ । ‘ইতি’-শব্দো মন্ত্রচতুষ্টয়সমামিব্রীতনার্থঃ । তদেষ
‘চতুর্মির্মন্ত্রৈঃ সূর্য্যামিমানী পরমেশ্বরঃ প্রতিপাদিতঃ ॥

উক্তমন্ত্রচতুষ্টয় মাদিত্যোপস্থানাজ্যহোমযোরপ্যতিদিশতি—
‘এতদেবেতি । উপস্থানশব্দস্য নপুংসকলিঙ্গত্বাচ্চদপেক্ষয়া ‘এতৎ’-
ইতি নপুংসকলিঙ্গত্বম্ । আজ্যাহুতিশব্দস্য স্ত্রীলিঙ্গত্বাচ্চদ-
পেক্ষয়া ‘এতাঃ’-ইতি স্ত্রীলিঙ্গতা । ‘এতদেব’ উক্তমন্ত্রচতুষ্টয়-
সাধন মেব ‘আদিত্যোপস্থানম্’ ব্রতাজ্জসূর্য্যোপস্থানম্, কার্য্য মिति-
শেষঃ । ‘এতাঃ’ উক্তমন্ত্রসাধনাস্বতন্ত্রঃ ‘আজ্যাহুতয়ঃ’ কার্য্যাঃ ।
হাদশেতি — ‘হাদশরাত্রস্য’ কচ্ছস্য ‘অন্তে’ অবসানে স্থাভ্যাং পচ্যত
ইতি স্থালীপাকশব্দঃ তং ‘অপয়িত্বা’ হোমার্থং পক্তা ‘এতাভ্যো
দেবতাভ্যঃ’ বক্ষ্যমাণদেবতার্থং ‘জুহুয়াৎ’ হোমং কুর্যাৎ । এতাভ্য
ইতুগত্ভা দেবতাঃ সমন্বকা अभिहिताः—‘अग्नये स्वाहा,
सोमाय स्वाहा’-ইত্যাদয়ঃ । প্রথমদ্বিতীয়মন্ত্রকৃতঃ স্বাহাশব্দ
উত্তরত্র সর্বত্রানুপজ্যতে । ‘স্বাহা’ এবম্ভূতাভ্যো দেবতাভ্যঃ সুষ্ঠু
আহুত মস্তু । ‘ইতি’-শব্দো মন্ত্রসমামিব্রীতনার্থঃ ॥

অথো ইতি । অথো শব্দে আনন্তর্য্যে বসন্তে । ‘অথো’ তস্মাদনন্তর
সুপ্তহোমানন্তর’ ‘ব্রাহ্মণতর্পণম্’ অগ্নিসুবর্ণাদিকেন ব্রাহ্মণানাম্
প্রীণনং কুর্যাदिति শেষঃ ॥ (২)

প্রথম দিনত্রয় কেবল দিবসে একবারশত্রি ইবিষ্য (কারলব-
ণাদি বর্জিত অন্নাদি) আহার করিবে ; দিবসত্রয়ির মধ্যে পুনর্বার
আহার করিবে না । অনন্তর অপর দিনত্রয় কেবল রাত্রিকালে

* শতপথব্রাহ্মণে ১৪. ৬. ৮. ২৮ । মুণ্ডকোপনিষদি ২. ২. ২ : মনুসংহিতায়াং ৬. ২৮ ।

एकवारमात्र हविष्याहार करिबे। यष्टदिनानन्तर सञ्जमादि दिन-
त्रय काहारो निकटे आहारীয়द्रव्य प्रार्थना करिबे ना (यदि
किछु अवाचित लाभ হয়, তাহা ভোজন করিতে পারে)। নবম
দিনের পর অপর দিনত্রয় উপবাস করিবে। আরও—যে কেহ শীত
কাল কামনা করিবে, সে দিবাতে দণ্ডায়মান থাকিবে এবং সূর্যা-
স্তের পরে উপবেশন করিবে। এই তপস্বাকালে (বিশেষত) সত্তত
সত্যভাষণ করিবে ও অনার্য্যজাতির সহিত সম্ভাষণ করিবে না
এবং প্রতিদিন ‘রৌরব’ ও ‘যোধাজয়’ নামক সামদ্বয় গান করিবে।
আর প্রতিগবনে অর্থাৎ প্রাতর্মধ্যাহ্নায়ংকালে ‘আপোহিষ্ঠা’ এই
শব্দ যুক্ত ঋক্‌ত্রয় পাঠ সহ জলের দ্বারা যথাবিধি মার্জ্জন করিবে।
এবং ঐরূপ মার্জ্জনের পরে প্রতিদিনই ‘নমো ইহমায়’—ইত্যাদি,
‘মৌজ্যায়ৌর্ম্যায়’—ইত্যাদি, ‘পারায় সুপারায়’—ইত্যাদি ও ‘পুরু-
মায় সুপুরুমায়’—ইত্যাদি চারি মন্ত্র পাঠ করত জলের দ্বারা পর-
মাক্সার তর্পণ করিবে। এই মন্ত্র-চতুষ্টয়ই রুক্ষব্রতের অঙ্গীভূত
আদিত্যোপস্থানের মন্ত্র। এবং এই চারি মন্ত্রই আজ্যাহুতি
চতুষ্টয়ের মন্ত্র। এই দ্বাদশ দিনের পরে হোমার্থ স্থালীপাক
(চরু) পাক করিয়া ‘অগ্নয়ে স্বাহা’ প্রভৃতি নয়টি মন্ত্রের দ্বারা ঐ ঐ
মন্ত্রোক্ত দেবগণের উদ্দেশে অগ্নির মধ্যে সেই চরু হবন
করিবে। তদনন্তর যথাসাধ্য অঙ্গনবসনাভরণ প্রদান দ্বারা ব্রাহ্মণ-
দিগের প্রীতি সম্পাদন করিবে। (২)

एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातो यावत् सकृदा-
ददीत तावदग्नीयाद् (३)

কৃচ্ছররূপং বিধায় তদেবাতিকৃচ্ছ্রেণ্যতিদিয়মিতি—এতেনিতি।
“হবিষ্যান্ প্রাতরায়ান্ মুক্তোক্তাদি-ব্রাহ্মণতর্পণ মিত্যন্তো ন দাক্ষ্য-

जातेन यत् कृच्छ्रस्वरूपं सुक्तम्; 'एतेनैव' एतादृक्कृच्छ्रस्वरूपेणैव
'अतिकृच्छ्रः' उक्तलक्षणकृच्छ्रं मतीत्य वर्त्तमानस्तपोविशेषोऽति-
कृच्छ्रः; स च 'व्याख्यातः' विशेषेण कथितः ॥

तत्र विशेषं माह— यावदिति । अथ प्रथमचारे दिवा
अश्रियात्, द्वितीये नक्त मेव, तृतीये त्वयाचित मिति पूर्वोक्तम् ;
अथ तु तेषु कालेषु 'यावत्'प्रमाणं मशनीयं 'सक्तत्' एकवारम्
'आददीत' स्वीकुर्याद् ; दक्षिणेन पाणिनेति शेषः, 'तावत्'
प्रमाणं मेव 'अश्रियात्' न पुनर्वासनियमोऽयम् ; सक्तदासं
यावद्गो वासेभ्यः पर्याप्तं तावतो वासान् ग्रसेदित्यर्थः । शेषान्
व्रतनियमान् पूर्ववदाचरेदिति ॥ (३)

এই কৃচ্ছ্রব্রতের উপদেশেই অতিকৃচ্ছ্র ব্রতও প্রায় বর্ণিত ইহে-
শাচ্ছে । ইহাতে একমাত্র ভোজন বিষয়ে বিশেষ নিয়ম এই— যে,
যত পরিমাণে অন্ন একবার হস্তে গ্রহণ করিবে, সেই মাত্রই আহার
করিবে অর্থাৎ পুনর্গ্রহণ করিবে না এবং গৃহীতও ত্যাগ করিবে
না । (৩)

अव्भक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः (४)

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रविशेषं माह— अव्भक्ष इति । 'अव्भक्षः'
आप एव भक्षो यस्य स तथोक्तः 'तृतीयः' कृच्छ्रादीनां त्रयाणां
योऽन्तरास्त्विसङ्ख्यापूरकः; 'सः' तादृशः 'कृच्छ्रातिकृच्छ्रः' कृच्छ्र-
मवलम्ब्यावस्थितत्वादेतन्नामको भवेत् । अस्मिन् कृच्छ्रातिकृच्छ्रे
एतावान् तु विशेषः,— पूर्वोक्तप्रातरादिकालेष्वपि एव भक्ष्याः
क्षुरिति ; इतरद् व्रतनियमं कृच्छ्रं वदाचरेदित्यर्थः ॥ (४)

तृतीयं क्लृप्तां पान करिष्या निष्पन्न करिते ह्य, अन्याना
निष्पन्नादि गम्यते पूर्ववत् । उशः कृष्णातिरुद्ध नामे अगिद्ध । (४)

प्रथमं चरित्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति
द्वितीयं चरित्वा यत् किञ्चिदन्यन् महापातकीभ्यः
पापं कुरुते तस्मात् प्रमुच्यते तृतीयं चरित्वा सर्व-
स्मादेनसो मुच्यते (५)

अथ तेषां त्रयाणां प्रत्येकं फलविशेष माह— प्रथम मिति ।
‘प्रथमं’ पूर्वोक्तानां त्रयाणां मध्ये आदिमं कृष्णस्थं तपोविशेषं
‘चरित्वा’, ‘शुचिः’ पापेभ्यः शुद्धः, अतएव ‘पूतः’ पावमानौकर्मार्हः,
पावमानीं प्राप्तः सन् ‘कर्मण्यः’ यज्ञादिकर्मयोग्यो ‘भवति’ ।
तथा ‘द्वितीयं’ तेषां मध्ये द्वित्वसङ्ख्यापूरकं मतिकृष्णस्थं तपो-
विशेषं ‘चरित्वा’, ‘महापातकीभ्योऽन्यद्’ अनिरुक्तं ‘यत्किञ्चित्’
‘पापं कुरुते’, ‘तस्मात्’ उपपातकपर्यन्तात्पापात् ‘प्रमुच्यते’
प्रकर्षेण मुच्यते । तथा ‘तृतीयम्’ उक्तानां मध्ये त्रित्वसङ्ख्यापूरकं
कृष्णातिकृष्णस्थं ‘चरित्वा’, ‘सर्वस्मात्’, महापातकसहितात्
अशेषाद् ‘एनसः’ पापात् ‘मुच्यते’ ॥ (५)

पूर्वोक्तं कृष्णत्रयैर मध्ये कृष्ण नामक अथम तपस्यार आचरणं
कस्मिन्ना पापविनिर्मुक्त, सूत्ररां पवित्र ह्येसा सङ्गादिकर्मयोग्य
ह्येवे । अतिकृष्णनामक द्वितीय तपस्यार आचरण करिष्या महापातक
(गुरुदारगमनादि) भिन्न याहाकिछू (उपपातक पर्याप्त) पाप
थाके, तत्समस्त ह्येते मुक्ति लाभ करिबे । कृष्णातिकृष्णनामक
तृतीय तपस्यार आचरण करिष्या महापातक पर्याप्त ह्येते विमुक्त
ह्येते पारिबे । (५)

অথৈতাংস্বীন্ কৃচ্ছ্রাংস্বরিত্বা সর্বेषু বেদেষু
 স্নাতো ভবতি সর্বেষু দেবেষু জ্ঞাতো ভবতি যস্মৈবং বেদ
 যস্মৈবং বেদ (৬) ॥ ২ ॥

অথ বেদিতুঃ ফল মাহ— সর্বৈষ্বিতি * । উক্তানুষ্ঠানাপেক্ষাঃ
 ‘ব’-শব্দঃ । ‘যঃ’ পুমান্ ‘এবম্’ উক্তপ্রকারেণ কৃচ্ছ্রাদিকং ‘বেদ’
 সম্যক্ জানাতি, “বেদ মধীত্য স্নায়াৎ”—ইत्याদৌনি যানি
 স্নানাদিব্রতানুষ্ঠানানি বেদেষু সন্তি †, তৈঃ সর্বৈঃ এবংবিত্ ‘স্নাতো
 ভবতি’ ইত্যর্থঃ । কিঞ্চ ‘সর্বেষু দেবেষু’ ইন্দ্রাদিষু ‘জ্ঞাতো ভবতি’;
 সর্বৈঃ দেবা এতস্পদঃকর্তা মহানিত্যবগচ্ছন্তীত্যর্থঃ ॥ (৬)

দ্বিত্বিতি: खण्डसमाप्तिद्योतनार्था ॥ २ ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

এই কুছুড়য় আচরণ করিয়া সমস্ত বেদের মধ্যে অবগাহন
 করা সম্পন্ন হয় এবং ইন্দ্রাদি সমস্ত দেবগণের বিদিত হয়। যে কেহ
 এইরূপ অবগত হয়, সেই এইরূপ ফল লাভ করিয়া থাকে (৬) ॥২॥

আবশ্য ত্রীসত্যত সামশ্রমী ভট্টাচার্যের কৃতি,

সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাধ্যায়-দ্বিতীয়খণ্ডের

যথাক্রম ব্রাহ্মবাদ সমাপ্ত ।

“অথৈতাংস্বীন্ কৃচ্ছ্রাংস্বরিত্বা”—ইতিবাচী ন ব্যাখ্যাতঃ ।

সর্বদেবসংগ্ৰহে তু ‘বেদ মধীত্য স্নায়াদিতি ইষ্যতি’—ইত্যুক্তম্ (১২৪.১.) ।

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथातः स्वाध्यायाध्ययनस्य (१)

द्वितीयखण्डे तपःस्वरूपं विधाय, तृतीये स्वाध्यायाध्ययनं विधातुं मादौ प्रतिजानीते— अथात इति । ‘अथ’ तपोव्याख्या-
नानन्तरम्, यतः स्वाध्यायाध्ययनप्रभावेन स्वर्गप्राप्तिः, ‘अतः’
कृत्स्नस्य ‘स्वाध्यायाध्ययनस्य’ साधारणान् धर्मान् व्याख्यास्याम
इति शेषः ॥ (१)

(२) अथ यागादिकर-सामाध्यायनेन विधि ।

येहेतुं रुद्रादि तपस्यापूर्वकं यथाविहितं स्वाध्यायाध्ययनं करिष्ये
यथायथं स्वर्गप्राप्तिं प्रवृत्तिं इहैवे, अतएव उक्तं तपस्त्यागस्यैव उप-
देशेन परेहै स्वाध्यायाध्ययनेन व्यवस्थां बला इहेतेहे ॥ (१)

कामं मुक्तोपक्रमेदन्ते वा दीन् कृच्छ्रांश्चरित्वा
पृतो भवत्यग्निं प्रतिष्ठाप्याग्न्यभावे तूदकं मादित्यं
वोपसमाधाय दर्भानुपस्तीर्य दर्भेष्व्वासीनः प्राक्कूलेषू-
दक्कूलेषु वा दक्षिणेन पाणिना दर्भमुष्टिङ्गुहीत्वा
प्रथमं त्रिवर्गं नवकृत्वो नवकृत्वो गायदेव सदा
प्रयुञ्जानो ऽग्न्याधेयं मवाप्नोति (२)

अथ वक्ष्यमाणानां साधारणधर्मं माह— कामं मिति । उप-
क्रमात् पूर्वं ‘कामं’ कामनीयं फलं मेऽस्त्वित्युक्त्वा * स्वाध्यायम्

* अथमते तु कामं मुक्तं व्यस्यार्थः कामनीयं फलं, सङ्ख्यं कृतेति यावत् ।

‘उपक्रमेत्’; ‘अन्ते’ स्वाध्यायाध्ययनस्य समीपौ ‘वा’ कामं वदेत् ।
 ऋमिति । स्वाध्यायोपक्रमात् पूर्वं ‘द्वौ कृष्टान्’ पूर्वोक्तान्
 त्रिविधान् कृष्टसृष्टकान् तपोविशेषान् ‘चरित्वा’, ‘पूतः’ स्वाध्या-
 याध्ययनाहोर्भूति । अग्निमिति । कृष्टानुष्ठानानन्तरं स्वाध्या-
 याध्ययनं कर्त्तुं मिच्छन् पुरुषः ‘अग्निं प्रतिष्ठाप्य’ अग्निस्थापनं
 कृत्वा, तत्समीपे उपविश्येत्यर्थः । ‘अन्यभावे तु’ अग्नियति-
 रित्ते प्रदेशे तु नदीपर्वतादिके ‘उदकम् आदित्यं वा’ ‘उपसमा-
 धाय’ समीपे निधाय, तयोरन्यतरस्य समीपे उपविश्येत्यर्थः ।
 ‘दर्भान्’ कुशान् ‘उपस्तौर्यं’ भूमावास्तरणं कृत्वा, एवम्भूतेष्वास्तृतेषु
 ‘दर्भेषु’ ‘आसीनः’ प्राङ्मुख उपविष्टः स्वाध्यायं मधेयीतेति शेषः ।
 कोट्येषु दर्भेषु ? ‘प्राक्कूलेषूदककूलेषु वा’ प्राग्येषु उदग्येषु वा ।
 किं कृत्वा ? ‘दक्षिणेन’ हस्तेन ‘दर्भमुष्टि’ मुष्टिपूरितदर्भान्
 ‘गृहीत्वा’ वक्ष्यमाणानि सामान्यधीयीतेति शेषः ।

अथाध्ययनप्रकारमाह— प्रथमन्निवर्गमिति । ‘प्रथमं’ प्रथ-
 मायाम् “अल आयाहि वीतये”—इत्यस्या सृचुत्पन्नं ‘त्रिवर्गं’ वर्गः
 सामानि, सामान्यं ‘नवकृत्वो नवकृत्वः’ वीप्सा सर्वार्था ; सर्वा-
 ण्यपि सामानि प्रत्येकं नववारावृत्त्या गायेत् ।

अथ प्रयोगेन प्राप्तव्यं फलमाह— एवमिति । ‘एवम्’
 उक्तनियमपूर्वकं प्रथमं त्रिवर्गं मितुप्रकारेण ‘सदा’ सर्वदा,
 विशेषाश्रयणादित्यानुष्ठानव्यतिरिक्ते काले एकस्मिन्नेवाहनि सततं
 ‘प्रयुञ्जानः’, ‘अन्याधेयं’ सप्तपार्थिवादिसम्भारानोप्याग्निश्रयित्वा
 त्रिष्वपि स्थानेषु अग्निस्थापनम्, तद् ‘अवाप्नोति’ तेन यत् फलं
 तत्वाप्नोतीत्यर्थः । नन्वन्याधानस्य, सर्वकत्वर्थत्वान्न पृथक् फलं
 मस्ति, अतः कथं तदवाप्तिफलाभिधानम् ? इति, न वक्तव्यम् ;

“या गतिर्यज्ञधीनाना माहितामेव सा गतिः”—इत्यादिना यज्ञ-
व्यतिरेकेणैव फलश्रवणात् । एव मुत्तरस्त्वपवमानाग्निहोत्राध्यवासि-
वन्धनेष्वप्यवामव्यं तत्तत् फल मस्तीति मन्तव्यम् । अथवा आधा-
नादीन्वेवाप्नोति ; तन्नामो तत्फलस्यावश्यकत्वाद,—वैतानिकानां
मग्निहोत्रादिकर्मणा साधानपूर्वकत्वात् प्रथमं तदवाप्तेरभिधा-
नम् ॥ (२)

१—यावज्जीवन वा वत्सदैक अधोय सामसमुहेर विधि । (अध्याधान *)

कामना বলিয়া (অর্থাৎ সঙ্কল্প করিয়া) স্বাধায়াধ্যয়ন আরম্ভ
করিবে; অথবা অধ্যয়নের শেষেই কামনা বলিবে । প্রথমে
পূর্কোক্ত কুহুমংজক ত্রিবিধ তপস্যা অনুষ্ঠান করিয়া পবিত্র হইবে ।
তৎপরে অগ্নিস্থাপন করিয়া, অগ্নির অভাবে জল অথবা সূর্য-
মাত্রকে সমীপে রাখিয়া (অর্থাৎ নদ্যাदि সমীপে জলমাত্র, অথবা
গিরিগুহাদি জনশূন্য স্থানে সূর্যমাত্রকে সহায় করিয়া) পূর্কোক্ত
বা উত্তরাগ্র কতকগুলি কুশা পাতিয়া, সেই কুশামনের উপর,
দক্ষিণ হস্তে একমুষ্টি কুশা, গ্রহণ সহ উপবিষ্ট হইবে । তদ-
নস্তর প্রথম ত্রিবর্গ (অর্থাৎ বেদারম্ভের সামভয়) নয়বার নয়বার
গান করিবে । সকল অনুকল্প-সামাধ্যয়নের পূর্কেই এই নিয়মে
প্রয়োগকারী ব্যক্তি, মন্থনপূর্বক স্থানভয়ে অগ্নিস্থাপনের যে ফল,
তাহাই প্রাপ্ত হইবে ॥ (২)

इन्द्राय पवते मद इति पवमानहवींष्येतेन
कल्पेन (३)

अथ पवमानेष्टिप्रतिनिधिरूप मध्ययनप्रयोग माह—इन्द्रा-

* সকল ষাণেই প্রায় প্রয়োজনীয় ।

যেতি । ‘এতেন’ অগ্নিস্রতিষ্ঠায়া দৰ্শসৃষ্টিং গৃহীত্বা ইত্যেতেন
‘কল্বেন’ ‘ইন্দ্রায় পবতে মদ ইতি’ অস্থা সত্যক্ সাম প্রযুজ্যন্
‘পবমানহবীষি’ অবাপ্নোতি । ‘যদগ্নয়ে পবমানায়’, ‘যদগ্নয়ে
পাবকায়’, ‘যদগ্নয়ে শুচয়ে’—ইতি বিহিতাস্তিস্ত ইত্যয়ঃ পবমান-
হবীষি ইত্যুচ্যন্তে । অথ ক্তাধানস্যেতেষু হবিশ্বধিকারাৎ
নতংপ্রয়োগানন্তরম্ অপরস্মিন্হনি এতৎকার্য্যমিতি জ्ञায়তে । ন
চাধানপবমানেয়োৱন্যেয়ীণ্যতীত্যাদানানুরূপকার্য্যকত্বাৎ পৃথক্
সবনং হবিরাস্তিবচনং ন যুক্তমিতি বাচ্যম্ ; আধানবৎ পৃথগে-
বাগ্নিসংস্কারত্বাৎ ॥ (৩) ৪।৪।৭

(পবমানেষ্টি *)

কথিত প্রকারে সংঘত হইয়া ‘ইন্দ্রায় পবতে মদঃ’—এই ঋগ্ভূলক
নামব্রহ্ম অধ্যায়ন করিলে ‘যদগ্নয়ে পবমানায়’, ‘যদগ্নয়ে পাবকায়’
‘যদগ্নয়ে শুচয়ে’—এই মন্ত্রব্রহ্মে হবিব্রহ্ম প্রদানের দ্বারা সম্পাদ্য
পরমানেষ্টির যে ফল, তাহাই প্রাপ্ত হইবে ॥ (৩)

**সুবৰ্মহাঃ সুবৰ্ময়া ইত্যেতাভ্যাং দর্শপূর্ণমাসা-
পেতেনৈব কল্বেন (৪)**

অথ দর্শপূর্ণমাসার্থঞ্চ স্বাধ্যায়প্রয়োগ মাহ—সুবৰ্মহাঃ ইতি ।
উক্তাভ্যাং সামভ্যাম্ ‘এতেনৈব’ উক্তেনৈব ‘কল্বেন’ অধীযানঃ পুৰুষো
‘দর্শপূর্ণমাসী’ অবাপ্নোতি । অত্রোক্তে সামনৌ, উপরি বক্ষ্যমাণাগ্নি-
ষ্টোমাগ্নিহোত্ৰাবাস্তিপ্রয়োগে বিহিতাভ্যাং “যদিদ্রাহম্”—ইত্যেতাভ্যাং
সহ সমুজ্জীৱেতে ; উভয়াবাস্তগৌর্বিধাষ্যমানত্বাৎ । “সুবৰ্মহাঃ”

—इतेरतत्त्वोर्णमासे प्रयुञ्जीत, “सुवर्मयाः”—इतेरतद्दर्शं, इति तु तयोर्व्यवस्था ॥ (४)

(दर्शपूर्णमास)

এই প্রকার নিয়মেই ‘সুবর্ষমাঃ’ ও ‘সুবর্ষমাঃ’ এই নামদ্বয়ের যথাক্রমে* অধ্যয়ন দ্বারা দর্শপূর্ণমাগ নামক যুগ্মযোগ সম্পন্ন করা হইবে ॥ (৪)

মৃত্যুতিথিশেষভোজী কালে দারানুপেয়াৎ যথা-
শক্তি চাতিথিভ্যো দদ্যাদপ্যদক মন্তত এবংব্রতো
যদিन्द्रাহং যথা ত্ব মিত্যেতে সদা প্রযুজ্জীত সুবর্মহাঃ
সুবর্ময়া ইত্যেতে চ পর্বণী তথা হ্যস্মাগ্নিহোচ মবি-
লুপ্ত্ সদা হুত্ স-দর্শপূর্ণমাসং ভবতি (৫)

अथ यावज्जीवाधिकाराम्निहोत्रं दर्शपूर्णमासं च उभय
प्रयोग माह—मृतेति । मृत्युशब्देनात्र भरणीया देवादय
उच्यन्ते; अतिथयो नित्यं दूरादागताः । तेभ्यो दत्त्वा तद्वदान-
शेषभोजनशीलः सर्वदा स्याद् । अनेन पञ्चमहायज्ञशीलो
भवेदितुगन्तुभवति । तथा ‘काले’ प्राप्ते ‘दारान्’ भार्याम्
‘उपेयात्’ उपगच्छेत् । नियमविधिरयम्; अतः न भार्याव्यति-

* অর্থাৎ সুবর্ষমাঃ নামটি পূর্ণিমাতে এবং সুবর্ষমাঃ নাম অমাবাস্যাত্তে ।

+ এহলে স্মৰ্ত্তব্য,—যাবজ্জীবন কর্তব্য দর্শপূর্ণমাসের অল্পকল্প অভীক্ষিত হইলে যাবজ্জীবনই পর্কে পর্কে যথাযথ এই নামদ্বয়ের পাঠ করিতে হইবে এবং যদি কাম্য দর্শপূর্ণমাগ কল্পিত হয়, তবে সেহেতু কাম্য দর্শপূর্ণমাগ এক বৎসরমাত্র করিতে হয়, অতএব এ অল্পকল্পও বৎসরেকমাত্র কর্তব্য হইবে ।

रिक्तप्रदेशे ;—तस्या मपि काले एवेति नियम्यते । 'यथा शक्तिं चातिथिभ्यो दद्यात्' । उक्तस्याप्यस्य पुनर्विधानं मत्यावश्यकत्वात् । 'अन्ततः' सर्वाभावे अन्नराहित्ये 'उदकम् अपि' वा दद्यात् ; 'कदाचिदपि न' प्रत्याचर्च्यतेत्यर्थः । 'एवं-व्रतः' "यदिन्द्राहं यथात्वम्"—'इतिगते' सामनी 'सदा' अन्नहं 'प्रयुञ्जीत' । तत्रापि नित्यकर्माविशिष्टे काले इत्युक्तम् । न केवले एते एव सामनी, किन्तु "सुवर्महाः सुवर्मयाः"—'इतिगते च' । पर्वशब्दश्रवणात् उक्ते सामनी दर्शपूर्णमासकाले एव प्रयोक्तव्ये, न पूर्वसामवदन्वहमित्यर्थः । 'तथा ह' । हेति चार्थे । तथा चानुष्ठिते सति 'अस्य' अनुष्ठानतः 'अग्निहोत्रम्' 'अविलुप्तं' लोपरहितम् । अतएव 'सदा-हुत' सावम्प्रातःकाले अनुष्ठितमभवति । केवलं मुक्तं मेवाग्निहोत्रं न, किन्तु 'दर्शपूर्णमास' दर्शपूर्णमास मग्निहोत्रं चोभयं मपि सम्यगनुष्ठितं 'भवति' ।

अत्र यद्यपि कालेयत्ता न श्रूयते, तथापि भृत्यातिथिशेष-भोजीत्यादिवाक्यपर्यालोचनायां सत्यां सर्वदा प्रयोक्तव्यं मिति गम्यते, तथा कर्मान्तेऽप्यग्निमृतिष्ठाप्येत्येतेन * व्रतसमाप्तिश्च । एवं सति श्रुत्यन्तरं "संवत्सरं मेतद्भुतं चरेत्"—इति व्रतस्य संवत्सरयत्तादर्शनादत्रापि तावत्कालं मेतदप्रयोक्तव्यं मिति लभ्यते † ॥ (५)

* अनुपदवत्प्रामाण्येनेत्यर्थः ।

† एषोऽनुक्तव्यविधिस्तु नितरायः काव्ययोश्चोभयविधयोरेव अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयोः ; तत्र काव्यपक्षे पूर्णं संवत्सरं वत्स्रमाण्यानि कर्मान्तकर्माणि प्रयोक्तव्यानि भवन्तीति एव । किञ्च अग्निहोत्रानुष्ठानफलमात्रकामानां पर्वणि पर्वणि पर्यायेण सुवर्महाः सुवर्मया इतिगते सामनी नैव प्रयोक्तव्ये इति । अन्यच्च प्रतिदिनं प्रातः साधं चाग्निहोत्रकाले एव यदिन्द्राहं मिति प्रयोक्तव्यं मिति आह्वयगुरुपदेशः ।

(অগ্নিহোত্র এবং তৎসহ দর্শপূর্ণমাস)

ভরণীয়বর্গের এবং অতিথির ভোজনের পরে ভোজনকারী হইবে। ঋতুকালমাত্রে স্বীয়পত্নীতে সঙ্গত হইবে। গৃহগত অতিথিদিগকে নিজ ক্ষমতানুসারে দান করিবে; যদি কিছুই দিবার ক্ষমতা না থাকে, তবে জলমাত্রও দিবে। এই প্রকার নিয়মে থাকিয়া ‘যদিচ্ছাহং যথা ত্বম্’—এই ঋত্বুলক সামদ্বয় প্রতিদিন সায়ং ও প্রাতঃকালে (অগ্নিহোত্র হোমের সময়ে) গান করিবে এবং পরে পরে (অর্থাৎ প্রতি অমাবাস্যা ও পূর্ণিমায়) যথাক্রমে ‘সুবর্ম্মহাঃ’, ‘সুবর্ম্ময়াঃ’ এই সামদ্বয় অধ্যয়ন করিবে। কথিত প্রকারে অনুষ্ঠানকারী যজমানের অগ্নিহোত্র যাগ লোপ-রহিত হইবে (অর্থাৎ এইরূপ অনুষ্ঠানেই অগ্নিহোত্র সম্পন্ন হইবে,—ইহাতেই সায়ং-প্রাতঃকালে নিয়মিত হোম করা সম্পন্ন হইবে এবং সন্ধে সন্ধেই দর্শপূর্ণমাস যাগও সিদ্ধ হইবে) * ॥ (১)

কর্মান্তেঃগ্নিন্ প্রতিষ্ঠাপ্য ব্রীহিময়া স্নগডুলাস্নি:
প্রচ্যাল্য जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय पवित्रवते
वरुणाय धन्वन्तरये मनसा प्राजापत्यां ब्रह्मणे ऽग्नये
स्विष्टकृत इति पश्चात् (৬)

अथ पूर्वीक्षाध्ययनानन्तरं कर्तव्यं होम माह— कर्मान्ते
इति। ‘कर्मान्ते’ उक्तकर्मसर्वानुष्ठानान्ते। शिष्टं स्यष्टम्। पवित्र-
वद्गुणकाय ‘सोमाय’। धन्वन्तरित्वगुणकाय ‘वरुणाय’। ‘धन्व-

* যিনি কেবল অগ্নিহোত্রের ফল কামনা করিবেন, তাঁহার ‘যদিচ্ছাহং যথা ত্বম্’ সামদ্বয়মাত্র পাঠ্য। এইরূপ কেবল ‘সুবর্ম্মহাঃ’ ও ‘সুবর্ম্ময়াঃ’ সামদ্বয় পাঠেই কেবল দর্শপূর্ণমাস সিদ্ধ হইবে।

নিরুদকপ্রদেশস্ত' তারয়তি বৃষ্যাদিনেতি ধন্বন্তরিঃ । 'প্রাজাপত্যা'
প্রজাপতিদেবতাকাং ভূরাদিকাং ব্যাহৃতি 'মনসা' মন্বমনুস্বারয়ন্তে
'জুহুয়াৎ' । 'পশ্চাৎ' উদকহোমাবসানে 'অগ্নয়ে স্থিষ্টকৃতে'-ইতি
'জুহুয়াৎ' । পরিচরণতন্ত্রেণৈবৈতল্কর্চব্যম্ ॥ (৬)

(কাম্য দর্শপূর্ণমাস ও কাম্য অগ্নিহোত্রে বিশেষ)

পূর্বোক্ত অনুকল্প সামাধ্যয়ন কর্মের পরে অগ্নিস্থাপনা করিয়া
ধান্যবিশিষ্ট কতকগুলি তণ্ডুল বারত্রেয় প্রক্ষালণ করিয়া 'অগ্নয়ে
স্বাহা', 'সোমায় পবিত্রবতে', বরুণায় ধন্বন্তরয়ে' এই মন্ত্রত্রেয়ে বার-
ত্রেয় এবং প্রজাপতি-দৈবত ভূঃ, ভুবঃ, স্বঃ—এই ব্যাহৃতিত্রেয় মনে
মনে স্মরণ পূর্বক 'ব্রহ্মণে' এই মন্ত্রে চতুর্থবার, তাহার পরে 'অগ্নয়ে
স্থিষ্টকৃতে'-এই পঞ্চম মন্ত্রে হবন করিবে* । (৬)

অথাৎ: পাশ্চরাত্রিকাণাং ব্রীহিযবৌ ভোজন
মসৌহিত্য মন্তে ত্বগ্ন্যাদিরুক্ত: কল্প: কাম্যানাং বা
ঽবিপ্রতিষেধ: (৩)

অথ পরশ্চরাত্রিকাণাং প্রয়োগবিশেষ মাহ— অথাৎ ইতি ।
'অথ' সংস্করনিয়মানস্তরম্ । যতো বক্ষ্যমাণানাং পাশ্চরাত্রিকাণাং
'পৃথঙ্নিয়মানবিধানি অনুষ্ঠান মশক্যম্, 'অত:' 'পাশ্চরাত্রি-
কাণাং' পাশ্চরাত্রিদিবাধ্যয়নাভাং সাধারণকল্য উচ্যত ইতি শ্রীষ: ।
'ব্রীহি-যবৌ' শ্লোষধৌ । 'ভোজন' মুচ্যতেঽনেতি ভোজনম্ অন্নম্ ;
করণে স্তুট্ ; ব্রীহিভির্যবৈনিষ্পন্ন' চরু মস্মীয়াদিত্যর্থ: । 'অন্তে তু'

* নিত্যাগ্নিহোত্র ও নিত্যদর্শপূর্ণমাস, হাবজীবন করিতে হয় ; তৎপক্ষে
এ ব্যবস্থা নহে ; কাম্য অগ্নিহোত্র ও কাম্যদর্শপূর্ণমাস একবৎসর করিতে হয় ।

पञ्चरात्रव्रतानन्तरन्तु 'अग्न्यादिः' पूर्वस्मिन् प्रयोगे ऽग्निं प्रति-
ष्ठाप्य ब्रौह्मीमयास्तण्डुलानित्यादिकः 'कल्पः उक्ताः', स एवात्रा-
पीत्यर्थः । अत्रान्तेत्वितिग्रहणात् पूर्वप्रयोगे कार्यो भूत्वातिथिष्वेव-
भोजीत्यादिनोक्तः कल्पो योऽस्ति, स नात्र गृह्येतव्यः । पूर्व-
स्मिन्नपि संवत्सरे ऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्न्यभावे तूदकं मादित्यादि न
प्राप्नोति ; एतेन कल्पेनेति तत्त्वानविधानात् ॥

'काम्यानां' भेदेन पुरस्ताद्विधास्यमानानां कर्मणाम्, अथ
पाञ्चरात्राधिकारैऽभिहितैः अन्तेत्वित्यादिनित्यकर्मभिः सह 'अवि-
प्रतिषेधः' परस्परं विरोधो नास्ति । अतः काम्यान्त्येतैः सह
चिकीर्षायां कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ (७)

२—पञ्चदिन अर्धयाम गामगमूहेर विधि ।

अनन्तर, 'এই স্থল হইতে পঞ্চদিন পাঠ্য গামগমূহের বিধি
বলিব। এই পঞ্চ দিবস ধাত্ত এবং যব নিষ্পন্ন চরুমাত্র আহার করিতে
হইবে। এবং ঐ পঞ্চদিন সামাধায়নের পরে সংবৎসরপ্রয়োগে
কথিত অগ্নিস্থাপন পূর্বক হোঁমাদি করিবে। [আর এক কথা—
নিত্যকর্মের সহিত কাম্যকর্মের বিরোধ নাই (অর্থাৎ নিত্যকর্মের
অনুষ্ঠানকারী অবসরক্ৰমে কাম্যকর্মও করিতে পারিবে। (৭)

• ত মিন্দ্রং বাজয়ামসীতি চতুর্বর্গেণ চাতুর্মাষ্ট্রা-
ন্যবাপ্নোত্যস্য প্রেধেতি পাশুকানি চাতার মিন্দ্রং যজা-
মহ ইত্যেতাভ্যাং পশুবন্धम्पयोत्रत एतेन कल्पेन बृह-
दिन्द्राय गायतेति चतुर्वर्गेण सौत्रामण्यौ सौचा-
मण्यौ (८) ॥ ३ ॥

एवं नियमवान् 'त मिन्द्र' वाजयामसि'-इत्यस्या मृच्युत्पन्नेन 'चतुर्वर्गेण' सामचतुष्टयेन, तस्माध्यायेनेत्यर्थः । तेन 'चातुर्मास्थान्यवाप्नोति' । अत्र यद्यपि चातुर्मास्थान्यवाप्नोतीति सामान्येनोक्तम्, तथाप्यैष्टिकसौमिकपाशुकभेदेन तेषां त्रैविध्यात्, पाशुकस्योत्तरैवाक्ये विधानात्, सौमिकस्य च सोमप्रसङ्गे वक्ष्यमाणत्वात्, इहाप्तव्य मैष्टिक भवेति मन्तव्यम् ॥ 'अस्य प्रेषा'- 'इति' अस्या मृच्युत्पन्नेन षड्वर्गेण 'पाशुकानि' चातुर्मास्थान्यवाप्नोति * । अत्र सङ्ख्याविशेषाश्रवणेऽपि स्वाध्यायपाठे (गे० गा० १५.२.४, ५) स्तोभविन्यासभेदेनारच्यषड्वर्गसङ्ख्यावादिहापि षट्सङ्ख्या सा स्यात् † ॥ अथ पशुबन्धाध्ययनप्रयोग माह— चातार मिन्द्र मिति । 'चातार मिन्द्र'- 'यजामहे'-इत्येताभ्यां निरुद्धपशुबन्ध मवाप्नोति ॥ अथ सौत्रामणीफलकामस्य प्रयोग माह— पयोव्रत इति । 'पयोव्रतः' व्रतशब्दो ऽत्र भोजने वर्तते । पयसा पूर्वप्राप्तब्रौह्मिवनिवृत्तिरिति तावदत्र विशेषः । 'एतेन कल्पेन'-इत्युक्तत्वात् "अग्निं प्रतिष्ठाप्य ब्रौह्मिवमयांस्तण्डुलानित्याद्यन्ते त्वग्न्यादिरुक्तः कल्पः"-इत्यतिदेशतः प्राप्तः पूर्वोक्तः कल्पो ऽप्यत्र विद्यते एव । नन्वत्र पयोव्रतस्य व्रतविशेषत्वात्तदभिधानं युक्तमेतेन कल्पेनेत्येतन्न वक्तव्यम्, अतः पूर्वस्मिन् प्रयोगे तस्य पाञ्चरात्रिकाणां मिति सामान्यतः प्राप्तत्वात् ? नैष दोषः ; अत्र पयोव्रताख्यनियमविशेषविधानादितरत्सर्वं सामान्यतः प्राप्तं लुप्येतैति स्यान्नतिरतस्तन्निवृत्त्यर्थं पुनरभिधानं युक्तमेव । एवं हतो 'बृहदित्त्राय गायत'- 'इति चतुर्वर्गेण' अस्या सुत्यन्नसामचतु-

चातुर्मास्थानि चत्वारि, वैश्वदेव-वरुणप्रघास-साकमेध-शुनासीरीधेतिभेदात् ।

लिपिकरप्रसादजीऽवतारखः ; न हि षट् सामानि श्रूयन्ते स्वाध्यायपाठे ।

ষ্ট্যেন ‘সৌভামণী’ অবিকৃতকোকিলসঙ্গীত উভে অধ্যবাপ্তো-
তীতি শেষঃ ॥ অধ্যাসঃ খণ্ডসমাসদ্বিত্যর্থঃ (৮) ॥ ২ ॥

ইতি শ্রীসায়ণাচার্য্যবিরচিত্যে মাধবীয়ে বৈদ্যর্থপ্রকাশে
সামবিধানাস্থ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণ্যে প্রথমমাধ্যয়ে
তৃতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥ ২ ॥

(ঐষ্টিক চাতুর্শ্রীয়া)

‘তমিস্রং বাজয়ামসি’ এই ঋকে গীত চারিটি সামের পাঁচদিন
নিরন্তর অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা (ঐষ্টিক*) চাতুর্শ্রীয়া যাগের ফল
লাভ করিবে।

(পাশুক চাতুর্শ্রীয়া)

‘অস্য প্রেযা’ এই ঋকে গীত সামদ্বয়ের পাঁচদিন নিরন্তর অধ্য-
য়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা পাশুক চাতুর্শ্রীয়াগের ফল লাভ করিবে।

(পশুবন্ধ)

‘ব্রাতারমিস্রং’ ও ‘যজামহে’ ঋগ্‌দ্বয়মূলক সামদ্বয়ের পাঁচদিন
নিরন্তর অধ্যয়ন দ্বারা পশুবন্ধ নামক যাগের ফল লাভ করিবে।

(অবিকৃত-সৌভামণী ও কোকিল-সৌভামণী)

কথিত অগ্নিস্থাপনাদির নিয়মেই,—অধিকন্তু দুদ্ধভোজী হইয়া*
(অর্থাৎ ঐ চরু দুদ্ধে পাক করিয়া ভোজন করত) ‘ব্রহ্মদিশ্যায় গায়ত’
এই ঋকে গীত সামচতুষ্টয় দ্বারা পাঁচদিন নিরন্তর অধ্যয়ন ক্রিয়া

* চাতুর্শ্রীয়া যাগ তিন প্রকার। ঐষ্টিক, পাশুক ও সৌমিক। সৌমিকের
অনুকল্প সৌমপ্রকরণে বিহিত হইবে, ‘পাশুক’ ইহার পরেই বক্তব্য, ঐষ্টিকই
অবশিষ্ট; অতএব এস্থলে চাতুর্শ্রীয়া শব্দে তাহাই বুঝাইতেছে।

সম্পাদনকারী, অবিকৃত-সৌত্রামণী এবং কোকিল-সৌত্রামণী নারায়ণ
বাগ্‌বতের ফল লাভ করিবে (৮) ॥ ৩ ॥

আবশ্যক সীমিতব্যবৃত সামগ্রী ভট্টাচার্যের কৃত,
সার্ববিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাদ্বয়-তৃতীয়খণ্ডের
যথাক্রমে ব্রাহ্মবাদ সমাপ্ত ।

— — —

॥ অথ চতুর্থঃ খণ্ডঃ ॥

অথাৎ: সাম্রাট্টিকাণাম্ মৈত্ৰ্যং পয়ো বা ব্রত
মেকৈ মৈত্ৰ্যার্থ্যৈব গ্রামং প্রবিশেন্নান্যত্র স্বাধ্যায়াদ্বাচ
মুত্ৰজৈদধ: শরীত নাপো ঽভ্যবেয়াদন্তে ত্বগ্নাদিরুক্ত:
কাল্প: কাম্যানাচ্ছাবিপ্রতিষেধ: (১)

অথ সাম্রাট্টিকাণাং প্রয়োগ মাহ—অথাৎ: সাম্রাট্টিকাণা
মিতি । ‘অথ’ পাশ্চরাট্টিকাণাং স্বাধ্যায়নিয়মান্তরম্, ‘অতঃ’
যতো বচ্যমাণানাং সাম্রাট্টিকাণাং পৃথঙ্ নিয়মবিধিরস্তি, অতঃ
কাৰ্ণাৎ ‘সাম্রাট্টিকাণাং’ সাম্রাট্টব্রতানুষ্ঠায়িনাং সাধারণ-
নিয়মা উচ্যন্তে । ‘মৈত্ৰ্য’ মিত্রাসম্বন্ধি ‘ব্রতম্’ অগ্নিশ্রবণেদিতি;
‘একৈ’ অন্যে ব্রতামিহাঃ ‘পয়ো বা’ মৈত্ৰ্যং বা ব্রতশ্রবণেদিতি বিকল্প
মাহু: । পূর্বস্মিন্ পক্ষে মৈত্ৰ্য মেব, ইহ তু বিকল্পেণ দ্বয়োরপ্যন্য-
তরঙ্গবেদিত্যর্থ: । ‘মৈত্ৰ্যার্থ্যৈব গ্রামং প্রবিশেৎ’ । এবম্ব্রত: সাম্রাট্ট
মরণ্যে বসেৎ । পয়োব্রতপক্ষেই বদ্যর্থ মেব গ্রামং প্রবিশেৎ ভবে-
দিত্যর্থ: । স্বাধ্যায়াৎ ‘অন্যত্র’ অন্যস্মিন্ কালে ‘বাচ’ নোত্ৰজৈত্

अध्ययनव्यतिरिक्तकाले मौनं कुर्यादिति यावत् । 'अधः' शयीत' शय्यादिभिर्विना भूमावेव शयनं कुर्यात् । 'अपः' उदकादीन् 'न अभ्यवेयात्' अभ्यवहारार्थं नाप्नुयात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ (१)

७—सप्तदिन अध्ययनं सामसमूहस्य विधिः ।

अनन्तरं এই স্থল হইতে সপ্তদিবস-পাঠ্য সামসমূহের বিধি বলিব । ঐ সপ্তদিবস ভিক্ষালব্ধ দ্রব্যমাত্র ভোজন করিবে ; কেহ বলেন—অথবা দুগ্ধমাত্র পান করিবে । কেবল ভিক্ষালাভের জন্তই লোকালয়ে প্রবেশ করিবে, নতুবা ঐ সপ্তরাত্র অরণ্যেই বাস করিবে । বিহিত মন্ত্রাধ্যয়নান্তিরিক্ত কালে বাগ্‌বিশর্জনে করিবে না (অর্থাৎ অধ্যয়নশূন্যকালে মৌন থাকিবে) । নিম্নে (অর্থাৎ ভূপৃষ্ঠে) শয়ন করিবে (অর্থাৎ পর্য্যঙ্কাদির উপর শয়ান হইবে না) । জল পান করিবে না । শেষে পূর্ব্বকথিত নিয়মেই অগ্নিস্থাপন পূর্ব্বক হোমাদি করিবে ।

[আর এক কথা স্মরণ রাখিবে—] নিত্যকর্ম্মের সহিত কাণ্ড্য কর্ম্মের বিরোধ নাই, (অর্থাৎ নিত্যকর্ম্মের অনুর্ত্তানকারী অবগর-ক্রমে কাম্যকর্ম্মও করিতে পারিবে ॥ (১))

ইচ্ছয়ন্তীতি দশতং রথন্তরজ্জ্বং বামদেখ্যং চৈতা-
ন্যনুসবনং প্রযুক্তানো ঽগ্নিষ্টোমং সবাগ্নোতি যজ্ঞায়জ্ঞা,
বো অগ্নয় ইতি চতুর্বর্গেণাণ্যগ্নিষ্টোমং নমস্তে অগ্ন-
য়োজস ইতি দশতোক্ষ্যম্ পুনানঃ সোম ধরয়েতি
বর্গেণ ষোড়শিনম্ পরীতোষিচ্ছতা [সুত মৃতি বর্গে-
ণাতিরাচম্ পয়োব্রত এতেন কল্যেণ তিস্তো বাচ
উদীরত ইতি বর্গেণ বাজপেয়ম্ (২)]

অথ্যগ্নিষ্টোমাধ্যয়নপ্রয়োগ মাহ— ইক্ষ্যন্তীতি । ‘ইক্ষ্যন্তীঃ’
 ‘ইতি’ অস্যা মৃত্যন্তম্ ‘দশতং’, ‘রথতরশ্চ বামদেব্য’ চ ‘এতানি’
 ‘কেবলীক্তানি সামানি’ ‘অনুসবনম্’ সবনে সবনে ‘প্রযুক্তানঃ’ ‘অনু-
 ষ্টীয়মানঃ’ ‘অগ্নিষ্টোম’ সর্বযজ্ঞপ্রকৃতিভূতজ্যোতিষ্টোমম্ ‘অবাপ্নোতি’ ॥

অথ্যগ্নিষ্টোমোক্ত্যধোভ্যুতীরাক্ষাণাং প্রয়োগ মাহ— যজ্ঞা-
 যজ্ঞেতি । ‘যজ্ঞা যজ্ঞা বো অগ্নয়ে’-‘ইতি’ অস্যা মৃত্যন্তেন ‘চতুর্বর্গেণ’
 সামচতুষ্টয়েন ‘অথ্যগ্নিষ্টোমম্’ অবাপ্নোতি ॥ ‘নমস্তে অগ্ন
 ঞ্জসা’-‘ইতি’ অস্যা মৃত্যন্তেন ‘দশতা’ দশবর্গেণ ‘উক্তম্’
 অবাপ্নোতি ॥ ‘পুনানঃ সোম ধারয়া’-‘ইতি’ অস্যা মৃত্যন্তেন
 ‘বর্গেণ’ সামসমূহেন ‘ধোভ্যুতীরাম্’ অবাপ্নোতি ॥ ‘পরীতো পিচ্ছতা
 স্তম’-‘ইতি’ অস্যা মৃত্যন্তেন ‘বর্গেণ’ সামসমূহেন ‘অতিরাক্ষম্’
 অবাপ্নোতি ॥

অথ বাজপেয়ার্থ প্রয়োগ মাহ— পয়োব্রত ইতি । অথ সামান্যেন
 মৈত্রপয়সী প্রাপ্তে, পুনঃ পয়োব্রতাভিধানাত্ মৈত্র নিবর্ত্তে ; অত-
 এব পৃথগ্বিধানবলাদবশিষ্টঃ কল্যো নিবর্ত্তেত ? ইত্যাশঙ্ক্য পুনঃ
 ‘এতেন কলপেন’-ইত্যুক্তম্ । শিষ্টং নিগদসিদ্ধম্ ॥

ইতি সামব্রাহ্মণিকানাং কল্যা উক্তাঃ ॥ (২)

(অগ্নিষ্টোম)

‘ঐক্ষ্যন্তীঃ’ এতৎ প্রভৃতি দশ শ্লোকে গীত সামগুলি এব
 ‘রথস্তর’ সাম ও ‘বামদেব্য’ সাম, এইগুলি গণ্ডদিন প্রতিগবনে
 (অর্থাৎ প্রত্যঃসবনে, মধ্যাহ্নসবনে ও তৃতীয় গবনে,—প্রতি দিন
 বারতর) প্রয়োগকারী ব্যক্তি, অগ্নিষ্টোম নামক প্রথম সোম-
 যাগের ফল লাভ করিবে ॥

(अतागिष्ठोम)

सण्डदिन प्रतिसवने 'यज्जा यज्जा वो अग्नये' एतन्मूलक सोम-
चतुष्टयेर अध्ययन द्वारा अतागिष्ठोम नामक 'द्वितीय सोमयागैर'
फल लाभ करिवे ॥

(उक्थ्य)

सण्डदिन प्रतिसवने 'नमस्ते अग्न ओजसे' एतदादि दश श्लोके
गीत नामगुलि अध्ययन द्वारा अनुष्ठाना उक्थ्य नामक तृतीय सोम-
यागैर फल लाभ करिवे ॥

(षोडशी)

सण्डदिन प्रतिसवने 'पुनानः सोम धारया' এই মন্ত্রমূলক
সামসমূহের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠান ষোড়শী নামক চতুর্থ সোম-
যাগের ফল লাভ করিবে ॥

(অতিরাত্র)

সণ্ডদিন প্রতিসবনে 'পরীতোষিতা স্নতম্' এই মন্ত্রমূলক
সামসমূহের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠান অতিরাত্র নামক পঞ্চম সোম-
যাগের ফল লাভ করিবে ॥

(বাজপেয়)

বিহিত সামগান ভিন্ন মৌনাবলম্বন প্রভৃতি যে যে নিয়ম কথিত
হইয়াছে, এই নিয়মেই কিন্তু দুষ্কর্মাত্র পান করিয়া ক্ষুন্নিবারণ করত
সণ্ডদিন প্রতিসবনে 'তিস্ত্রো বাচ উদীরতে' এই সামসমূহের অধ্যা-
য়ন দ্বারা অনুষ্ঠান বাজপেয় নামক ষষ্ঠ সোমযাগের ফল লাভ
করিবে ॥ (২)

मास मेलने कल्पेनाव इन्द्रं कृविं यथेति दध-
तामोर्यामाणम् मासं चतुर्थे काले भुञ्जानं आहु-
हीता हविषा मर्जयध्व मिति दधता द्वादश्याह् (३)

অথোম্যোম্যার্থং প্রয়োগ মাহ— মাস মতি । ‘এতেন’ সাস-
রাত্রিকাণা মুক্তেন ‘কল্পেন’ মৈচ্চ মিত্যাদিকেন ‘মাস’ মাসপূর্ত্তি-
পর্যন্তম্ চরন্ ‘আব ইন্দ্ৰ’ ক্রিবিং যথা’-ইত্যস্যা মুত্মনে ‘দর্শিতা’
দশবর্গেণ আম্যোম্যমাণ মবাণুতি ॥

অথ দ্বাদশাহ্যার্থং প্রয়োগ মাহ— মাস মতি । অত্র কাল-
মাষস্বৈব বিশেষাৎ পূর্ব্বোক্তো মৈচ্চ পযো বেতি নিয়মো বর্ত্ততে । স চ
‘মাস’ মাসপূর্ত্তিপার্যন্তো ভবতি । উক্তম্ মৈচ্চ পযো বা ‘চতুর্থ্যে’
কালী ‘‘সায়’ প্রাতর্দ্বিজাতীনা মশন’ স্মৃতিচোদিতম্’’-ইতিস্মৃতে:
একস্মিন্দিনে দ্বৌ ভোজনকালী ; প্রথমদিন মুপোষ্য দ্বিতীয়াদিনে
রাত্রিষতুর্থঃ কালঃ, তস্মিন্ । এব মুত্তরন্ চতুর্থ্যে কালী ভুজ্ঞানঃ ।
সুজ্ঞান মিতরত্ ॥ (২)

৪—মানাদি অধ্যায় নামসমূহের বিধি ।

(আগোষ্ঠ্যাম)

এই পূর্ব্বোপদিষ্টে ঠৈক্ষাদি নিয়মেই এক মাস কাল প্রাতি
সবনে ‘আ ব ইন্দ্ৰ ক্রবিং যথা’ এতদাদি ঋগ্বেদশকে গীত মাস-
সমূহের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠিতা আগোষ্ঠ্যাম নামক গুপ্তম সোম
যাগের ফল লাভ করিবে ॥

(দ্বাদশাহ)

এক মাস ‘চতুর্থ কালে’ অর্থাৎ প্রথম দিন উপবাস করিয়া পর
দিন রাত্রে * ভোজনকারী হওত প্রতিসবনে ‘আ জুহোতা হবিষা

* স্মৃতিকারেণা লিখিয়াছেন,—‘সায়ং প্রাতর্দ্বিজাতীনা মশনং স্মৃতিচোদিতম্’
অর্থাৎ দিবসে একবার এবং রজনীযোগে আর একবার, এই বারম্বার দ্বিজগণের
আহার স্মৃতিসম্মত । এতদনুসারে ভোজনবিষয়ে চতুর্থকাল, দ্বিতীয় দিনের
রাত্রিই স্থিরীকৃত হইতেছে ।

‘মৰ্জয়স্বম্’ এতদাদি ঋগ্বেদশতক গীতঃ সামগমূহের অধ্যায়ন দ্বারা
অমুষ্ঠাভা দ্বাদশাহ নামক যাগের ফল লাভ করিবে * ॥ (৩)

সংবৎসর মেতেন কল্পেনাবোধ্যগ্নিগিতি দশতৎ
রথন্তরং চ বামদেব্যং চ বৃহচ্চ বৈরূপং চ বৈরাজস্চ মহ্য-
নাম্নাশ্চ রেবত্যশ্চৈতান্যনুসবনং প্রযুক্তানো গবাময়নং
মবাপ্নোতি রাজনরৌহিণাভ্যাং তাপস্বিতে পযোব্রূত
এতেন কল্পেন সোমঃ পবতে জনিতা মতীনা মिति
চতুর্বর্গেণ চাতুর্মাষ্টানি সৌমিকান্যবাপ্নোতি (৪)

অহীনার্থে প্রয়োগ সুক্তা সত্ত্বরূপগবাময়নার্থে প্রয়োগ মাহ—
সংবৎসর মिति । ‘সংবৎসর’ সংবৎসরপর্যন্তম্ ‘এতেন কল্পেন’ সম-
রাত্রীক্तेন “মৈর্জ্যং পযো বা”—ইत्याদিকেन যুক্তঃ সন্ ‘অবোধ্যগ্নিঃ’—
ইत्याদ্যুক্তানি সামান্যনুসবনং প্রযুক্তানঃ ‘গবাময়নং’ সত্চপ্রকৃতি-
ভূতং যাগম্ ‘অবাপ্নোতি’ । কেचित্ ‘এতেন কল্পেন’-ইত্যতিদেশেন
দ্বাদশাহোক্তচতুর্থকালনियমোऽप्यनुषज्यत ইत्याहुঃ ॥*

অথ তাপস্বিতাস্বয়ীঃ সত্ত্ববিশেষয়ীঃ প্রয়োগ মাহ— রাজ-
নেতি । উক্তাভ্যাং সামভ্যাং মনুসবনং প্রযুক্তানঃ স্তুত্বকং মহত্বেনি
হে ‘তাপস্বিতে অবাপ্নোতি’ । গবাময়ননियমোऽত্রাপি বিদ্যত एव ॥

পূর্ব মৈষ্টিকপাশুকচাতুর্মাষ্টানাম্ প্রয়োগ উক্তঃ ; ইদানীং

* দ্বাদশাহোক্তকালে এক মাস কাল চতুর্থকালে ভোজন, এইটাই বিশেষ
নিয়ম ; অপর ভৈক্ষত বা পরোব্রত প্রভৃতি পূর্বব্যবস্থাপিত মন্ত্রাভি
অমুষ্ঠানের সাধারণনিয়মগুলি এখানে গৃহীত হইবে ।

সৌম্যাগপ্রসঙ্গে সৌমিকচাতুর্মাস্যার্থ প্রয়োগ মাহ— পয়োনত
 যতেনেতি । স্যষ্ট মেতন্ ॥ (৪)

(গবাময়ন সত্র)

অগ্নিষ্টোমাদি অহীন যাগসমূহের অনুকল্প সিদ্ধির জন্য কথিত
 নিয়মেই একবৎসরকাল প্রতিদিন প্রতিসবনে ‘অবোধ্যগ্নিঃ’
 প্রভৃতি ঋগদশক-মূলক সামগুলি এবং ‘বামদেব্য’ নামক সাম এবং
 ‘ব্রহ্ম’ নামক সাম এবং ‘বৈরূপ’ নামক সাম এবং ‘মহানাম্নী’ নামক
 কতিপয় ঋকে গীত সাম এবং ‘রৈবতী’ নামক কতিপয় ঋকে গীত
 কতিপয় সামের প্রয়োগকারী অনুষ্ঠাতা গবাময়ন নামক সত্রের ফল
 লাভ করিবে ॥

(ছুল্লক-তাপশ্চিত সত্র এবং ম্হৎ-তাপশ্চিত সত্র)

পূর্বোক্ত নিয়মেই একবৎসর কাল প্রতিদিন প্রতিসবনে ‘রাজন’
 এবং ‘রৌহিণ’ নামক সামদ্বয়ের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা তাপশ্চিত
 নামক সত্রদ্বয়ের ফল লাভ করিবে ॥

(সৌমিকচাতুর্মাস্য *)

গবাময়ন প্রভৃতি সত্রত্রয়ের যে নিয়ম, সেই নিয়মেই, বিশেষত
 দুষ্কপারী হইয়া একবৎসর প্রতিসবনে ‘সোমঃ পবতে জনিতা
 মতীনাম্’ এই ঋকে গীত সামচতুষ্টয়ের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা
 সৌমিক চাতুর্মাস্য যাগের ফল লাভ করিবে ॥ (৪)

সংবৎসর মষ্টমে কালে ভুজ্জানো যাম্য সন্নং প্র তু
 দ্রবেতি দ্ধত মাৱর্চ্যন্ নৈমিশীয্য হাদশসংবৎসর
 মৱাপ্নোতি (৫)

* এটি সত্র না হইলেও সৌম্যাগপ্রসঙ্গে এস্থলে এতদনুকল্প বিহিত হইল ।

अथ द्वादशसंवत्सरसाध्यसत्त्वार्थं प्रयोग माह— संवत्सर मिति ।
 ‘संवत्सर’ संवत्सरपूर्त्तिपर्यन्तं ‘ग्राम्य मन्त्र’ ब्रौह्मिवाद्यन्नम्
 ‘अष्टमे काले भुञ्जानः’ एकस्मिन् दिवसे, ‘अहनि च रात्री चेति
 भोजनस्य कालद्वयाङ्गीकारात् . दिवसत्रय मुपोथ चतुर्थदिवसे
 रात्री भोजनस्याष्टमः कालो भवति । एव मुत्तरत्रापि । अष्टमे
 काले भुञ्जानः, इतरेषु कालेष्वनश्नन् ‘प्र तु द्रवेति दशत’
 ‘प्र तु द्रव परिकोशम्’—इति दशवर्गं नित्यकर्माविरोधेन संव-
 त्सरम् ‘आवर्त्तयन्’, ‘नैमिशीयम्’ नैमिश मरण्यम्, तत्रत्या मह-
 र्षयो नैमिशीयाः, तैरनुष्ठितम् ‘द्वादशसंवत्सरसत्रम्’ “त्रयस्त्रिहतः
 संवत्सरास्तयः पञ्चदशास्तय एकविंशः”—इत्यादिनोक्तम् ‘अवा-
 प्नोति’ ॥ (५)

(द्वादशाक्ष मन्त्र)

एकवर्षकालं गङ्गा मङ्गा उपवानानन्तरं अष्टम मङ्गाय (अर्थात्
 दिनत्रयांश्चेत् चतुर्थदिनेन रजनीते) ब्रौह्मिवादि ग्राम्य अन्नं भोजन
 करिषे एवं प्रतिदिनं प्रतिनवने ‘प्र तु द्रवा’ प्रभृति दशमन्त्र-
 मूलकं नामगुलि आरुतिं करत अनुष्ठाता नैमिषारण्यवागी श्वविगण
 कर्तृक अनुष्ठितं द्वादशवर्षे सम्पाद्य मन्त्रेण फलं लाभं करिषे ॥ ५

आग्नेय, मैन्द्रं पावमान मित्येतेन कल्पेन
 चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जानः शतसंवत्सरं मवाप्नोति (६)

अथ शतसंवत्सरसत्त्वार्थं प्रयोग माह—आग्नेय मिति । ‘आग्नेयः’
 अग्निः प्रतिपाद्यत्वेन देवता यस्य स आग्नेयः । एव मैन्द्रपाव-
 मानी । छन्दोगस्यः काण्डत्रयात्मकः । त्रीनपि काण्डान् । चत्वारि

বর্ষাণি' বর্ষচতুষ্টয়মম্বহম্ 'এতেন কল্বেন' পূর্বীক্তগ্রাম্যাক্ষম-
কালভোজননয়মেন 'প্রযুক্তান:' 'শতসংবৎসর' সংবৎসরশতসাধ্যো
য: সত্রস্তম্ 'অবাপ্নোতি' ॥ (৬) .

(শতাক্ষমত্)

• এই নিয়মেই (অর্থাৎ অষ্টমকালে গ্রাম্য অন্ন ভোজনাদি বিধি-
তেই) 'আগ্নেয়ম্' (অগ্নিদৈবত নামনমূহ আছে যে পর্বে অর্থাৎ
গেয় গ্রন্থের প্রথমভাগ), 'ঐন্দ্রম্' (ইন্দ্রদৈবত নামনমূহ আছে
যে পর্বে অর্থাৎ গেয় গ্রন্থের দ্বিতীয়ভাগ), 'পাবমানম্' (পবমান-
দৈবত নামনমূহ আছে যে পর্বে অর্থাৎ গেয় গ্রন্থের তৃতীয় বা শেষ
ভাগ) এই পক্ষত্রয় (অর্থাৎ সম্পূর্ণ গেয়গানখানি) চারিবর্ষকাল
(নিত্যকর্মাদি ভিন্ন সময়ে, নিরন্তর) অধ্যয়নকারী শতাক্ষমাত্ম
নত্বের ফল লাভ করিবে ॥ ৬

সर्वं प्रयुञ्जानः सहस्रसंवत्सर मवाप्नोत्यनश्नन्
संहितासहस्रेण वा पृष्ठापतापशतसहस्रेण वा (७)

• অথ সহস্রসংবৎসরসত্রার্থং প্রয়োগ মাহ— সর্বং প্রযুক্তান ইতি ।
সহস্রসংবৎসরসত্রপ্রাপ্তিস্ত্রিবিধা । ' একবারসংহিতাধ্যয়নসাধ্যা,
'তস্যা এব সহস্রবারাট্টিস্যাধ্যা, শতসহস্রবারাট্টিস্যাধ্যা
চেতি । তত্র প্রথমোচ্যতে । 'সর্বম্' অত্র সর্বশব্দে পূর্বীক্ত মান্যেয়াদি
পর্বত্রয়ং সহস্রং সশকরীক মভিধীয়তে । তত্ 'প্রযুক্তান:' অত্র
বিশেষাশ্রবণাত্ গ্রাম্যায় মষ্টমকালভোজী বর্ষচতুষ্টয়পর্যন্ত মম্বহং
প্রযুক্তান: 'সহস্রসংবৎসরসত্রম্' 'অবাপ্নোতি' । অথ দ্বিতীয়োচ্যতে—
'অনশ্নান্' ভোজন মকুর্বন্ 'সংহিতাসহস্রেণ' আন্যেয়াদিপর্বত্রয়স্য
সশকরীকস্যাধ্যয়ন মেকা সংহিতা, তস্যা: সহস্রবারাট্টি:

संहितासहस्रम्, तथा चावृत्त्या 'सहस्रसंवत्सरसत्र मवाप्नोति' ।
 'वा' शब्दः आद्येन सह विकल्पार्थः । अत्रावृत्तिर्यावति काले
 सम्पूर्यते, तावतः कालस्यापेक्षितत्वात् पूर्वोक्तवर्षचतुष्टयकालो
 नामुवर्त्तते; अनशनविधानादेवाष्टमकालग्राम्यान्नाशननिवृत्तिश्च ।
 अथ तृतीयोच्यते— 'पृष्ठापतापशतसहस्रेण वा' उक्त सत्र मवा-
 प्नोति । अयं मर्थः— उदय मारभ्याजस्त्रेण प्राङ्मुख मधीयानस्य
 पृष्ठं भागं यावति काले पर्यावर्त्तमानः सूर्योऽपतापयति स पृष्ठा-
 पतापः । तावत्कालसाध्यशतसहस्रावृत्तिरूपाध्ययनम् पृष्ठापताप-
 शतसहस्रम्, तेन वा उक्तसत्र मवाप्नोति । अयं मर्थः— उदयमारभ्य
 पृष्ठापतापपर्यन्तं पर्वत्रयात्मिकां संहिता मुपक्रम्याधीयीत, ततो
 भुञ्जीत, अनन्तरं नाधीतीत, परेदुरपि तथैव तदुपरिभागं
 तद्वदुपक्रम्याधीयीत । एव मन्वह मधीयाने सति यावति काले
 उक्तमावर्त्तनं सिध्यति, तावत्कालाध्ययनेन वा उक्तसत्र मवाप्नोति ।
 अतएव चतुर्वर्षकालेयत्ता ग्राम्यान्नादिभोजननियमश्च नापेक्ष्यते ;
 विशेषाश्रवणात् ॥ (७)

(नदृष्टाव गज)

पूर्वोक्त नियमानुसारे थाकिया चारिवर्षकाल (नित्यकर्माणि
 भिन्न समये निरुत्तर) समस्त संहिताग्रन्थेन अध्यायनकारि, —अथवा
 अनशन थाकिया (यत दिनेहै इडक) नामसंहितांशुलिङ्ग संहिता-
 रूढि अध्यायन द्वारा, —अथवा एकलक्ष पृष्ठापतापकाले* ऐ

नायपाचार्य बलेन—सूर्योदय हहेते पूर्वाभिमुख हहेया अध्यायने निर्विष्ट
 हहेले, यावत् काले पृष्ठदेशे सूर्योऽत्र आतप उपस्थित हय, तावत् कालंके
 पृष्ठातप कहे ।

সংহিতার যত আৱৃতি হইতে পারে, তাহা দ্বারা মহত্ম্যসংগাথ
‘মত্বেব * ফল লাভ করিবে ॥ (৭)

(যাগ্যশ্চক্ৰাধ্যায়ন সমাপ্ত)

প্রথমস্বির্গঃ সাবিচ্রাং গায়ত্রীং মহানাম্নাশ্চৈষা
সৃতা নাম স্হিতৈতয়া বৈ দেবা অমৃতত্ব মাযন্ন-
মৃতত্ব মেতি য এবং বেদেদ্ ছন্দ্বোজসেতি প্রথমো-
ত্তমে ত্বা মিদা ছো নরঃ সপূর্য্যো মহোনাং পুরাং ভিন্দু-
র্যুবা কবিরূপ প্রচে মধুমতি দ্বিয়ন্তঃ পবস্ব সোম মধু-
মাচ্ ঋতাবা সু রূপকৃ রাহসং মাধুচ্ছন্দস মেধা
মাধুচ্ছন্দমী নাম স্হিতৈতয়া বৈ দেবাঃ স্বর্গং লোক
মাযন্ত্স্বর্গং লোক মেতি য এবং বেদা বো রাজা তদ্বো
বর্গং আজ্যদোহানি দেবব্রতানি চৈষা রৌদ্রী নাম
স্হিতৈতাং প্রযুজ্জন্ রুদ্রং প্রীণাতীদং বিষ্ণুঃ প্রচ্ছস্ব
বৃষ্ণাঃ প্রকাত্য মশনেব ব্রুবাণ ইতি বারাহ মন্থ্য
পুরুষব্রতে চৈষা বৈষ্ণবী নাম স্হিতৈতাং প্রযুজ্জন্
বিষ্ণুং প্রীণাত্যদর্দঃ সুধ্বাণাস আ তূন ইতি বর্গা
সৃজ্যমানঃ সুহস্ব্যেতি প্রথম-ষষ্ঠে চৈষা বৈনাযকী

* মৌর্যাদর্শনে (টেক. ২০ ৬, ৭, ৩১—৪০.; ১৩ অধি.), কাঠায়ন
শ্রীতন্ত্রে (১, ৫, ১৭—২৭,) এবং তত্ত্বমসুবায়ে কৃত ভাণ্ড্যমহাভাষ্যের
প্রণীতভাষ্যে (২৫, ১৮, ৭,) ‘মহত্ম্যসংগাথ’ শব্দের অর্থ মহত্ম্যসংগাথ
নের্গীত হইয়াছে ॥

नाम संहितैतां प्रयुञ्जन् विनायकं प्रीणात्मा मन्दै-
रिन्द्र हरिभिरा नो विश्वासु हव्यः प्र सेनानीरिति
वर्गाः पविचन्त इति द्वे एषां स्कन्दस्य संहितैतां
प्रयुञ्जन् स्कन्दं प्रीणाति यद्वा उ विश्वपतिः सनादग्ने
ऽक्षन्नमीमदन्त ह्यभि त्रिपृष्ठ मक्रान्त्वमुद्रः कनिक्र-
न्तीति द्वे एषा पित्रा नाम संहितैतां प्रयुञ्जन्
पितृन् प्रीणाति (८)

यज्ञावासिसाधनान्यध्ययनानुष्ठानानि ; अथ स्वतन्त्रफलसाध-
नानि कानिचिदध्ययनानुच्यन्ते । तत्र,—

आदौ मोक्षसाधनप्रयोगफल माह— प्रथम इति । “अन्न
या याहि वीतये”—इत्येतस्यां ‘प्रथमस्त्रिवर्गः’ सामत्रयात्मकोवर्गः,
“तत्सवितुर्वरेण्यम्”—इत्येतस्यां ‘सावित्र्यां’ ‘गायत्रम्’, ‘महा-
नान्नाश्च’ सामानीति । ‘एषा अमृता नाम संहिता’ ‘एतया’
‘वै’—इति प्रसिद्धम् ;— उक्तया वै संहितया ‘देवाः’ इन्द्रादयः
‘अमृतत्वं’ मोक्षम् ‘आयन्’ प्राप्नुवन् । अत एतां संहितां नित्य
मधोयानो मोक्ष मेतौत्वर्थः । यद्यपि न विधिः श्रूयते, तथापि
“यत् श्रूयते तद् विधीयते”—इतिन्यायात् अमृतत्वकाम एता
मधोयीतेति विधिरप्युपगन्तव्यः । देवानां अमृतत्वप्राप्तिबलादपि
मोक्षार्थिभिरन्यैरेतदनुष्ठेय मिति गम्यते । उक्तार्थवेदितुः फल
माह— अमृतत्वं मिति ॥

अथ स्वर्गसाधनप्रयोग माह— इदं होति । उक्तानि सामान्ति
स्यष्टानि । ‘सुरूपक-राहसं’ माधुच्छन्दसम्—इति “सुरूपकञ्च

সূতয়ে’-ইত্যস্যা সূত্বসং সাম ‘রাহস’ রহস্যে ঽরহস্যে গীতম্, তস্ম
মধুচ্ছন্দসা দৃষ্টম্ । ‘এষা’ উক্তসামসংহিতা ‘মাধুচ্ছন্দসী’-ইতি
প্রসিদ্ধা । এতয়েত্যাदि पूर्ववत् । अथ वेदितुः फल माह— स्वर्गं
लोकं मिति ।।

अथ रुद्रप्रीतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह— अस्त वो राजेति ।
‘तद्दो वर्गः’ ‘तद्दो गाय सुते सचा’-इत्यत्र ब्राह्मः । शिष्टानि
स्यष्टानि । ‘एषा’ उक्तसामसमूहरूपा ‘संहिता’, ‘रौद्रौ’-इति
प्रसिद्धा । ‘एतां’ रुद्रसंहितां सदा ‘प्रयुञ्जन्’ पुरुषो रुद्र ‘प्रीणाति’ ।
अनया प्रीतो रुद्रः स्वर्गं लोकं प्रयच्छतीत्यर्थः । एव मुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् ॥

अथ विष्णुप्रीतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह— इदं विष्णु-
रिति । “प्रकाव्यम्”-इत्यस्मिन्नृचि ‘पदा वराहो अभ्यति’-इति-
वराहलिङ्गात् तद् ‘वाराहम्’ । शिष्टानि प्रसिद्धानि ॥

अथ विनायकप्रीतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह— अदर्दइति ।
आदितस्त्रयः प्रतीकतस्त्रयो वर्गा ब्राह्मः । शिष्टं सुज्ञानम् ॥

अथ स्कन्दप्रीतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह— आमन्दैरिन्द्र
हरिभिरिति । स्पष्टोऽर्थः ॥

अथ पित्रप्रीतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह— यद्वाउ इति ।
स्पष्टो ऽर्थः ॥ (८)

(৩) অথ মল্লসংহিতা-সামাধায়নবিধি ।

(১ম, অমৃতসংহিতা)

সামবেদেদর অথম সামব্রহ্ম, গাবিজ্জী ঋকৈ গীত গায়ত্র নামক
সাম এবং মহানাম্নীনাংক ঋক্‌সমূহে গীত সামটি ; এই পঞ্চ-সাম-
সংহতি ‘অমৃতসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ । এই সংহিতার অধ্যায়নের

ফলে দেবগণ অমৃতত্ব লাভ করিয়াছেন। যে কেহ এইরূপ তত্ত্ব জানে, সেই অমরত্ব লাভ করে ॥

(২য়, মাধুচ্ছন্দসী সংহিতা)

‘ইদং হ্যশ্বোজসা’ এই ঋকে গীত প্রথম এবং তৃতীয় সাম, ‘হা মিদা হ্যো নরঃ’ এতন্মূলক এক সাম, ‘স পূর্যো মঁহো নাম্’ এতন্মূলক ১ সাম, ‘পুরাশ্চিন্দুযু বা কবিঃ’ এতন্মূলক ১ সাম, ‘উপ প্রাক্ষে মধুমতি ক্ষিয়ন্তঃ’ এতন্মূলক ১ সাম, ‘পবস্ব সোম মধুমা’ ঋতাবা’ এতন্মূলক ১ সাম, ‘সুরূপক্’ এতন্মূলক রহস্যে (আরণ্য গানে) গীত মাধুচ্ছন্দস-নামক সাগটি; এই অষ্ট-সামসংহতি ‘মাধুচ্ছন্দসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতার অধ্যয়নের ফলে দেবগণ স্বর্গলোকে আগমন করিয়াছেন। যে কেহ এইরূপ তত্ত্ব জানে, সেই স্বর্গ লোকে আগমন করে ॥

(৩য়, রুদ্রসংহিতা)

‘আ বো র্যজা’ এই ঋকে গীত সাম, ‘তদ্বো হোবা’ ইত্যাদি চারিটি সাম, আজ্যদোহ নামক সামত্রয় এবং দেবত্রত নামক সামত্রয়; এই একাদশ-সামসংহতি ‘রুদ্রসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত রুদ্র দেবতাকে প্রীত করিবে ॥

(৪র্থ, বিষ্ণুসংহিতা)

‘ইদং বিষ্ণুঃ’ ঋকে গীত সাম ‘প্রক্ষস্য রক্ষঃ’ ঋকে গীত সাম, ‘প্র কাব্য মুশনেব ত্রবাণঃ’ এই ঋকে গীত বারাহ * নামক শেষ সাম এবং পুরুষত্রত নামক সামপঞ্চক ও পুরুষত্রত নামক (অপূর) সাম; এই নব-সামসংহতি ‘বিষ্ণুসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত বিষ্ণু দেবতাকে প্রীত করিবে ॥

* ঐ মন্ত্রে ‘পদা বরাহো’ অভ্যুতি—এই বরাহ পদ শ্রুত আছে, তজ্জন্ত ঐ মন্ত্রমূলক সামচতুষ্টয়কে ‘বারাহ’ বলা যায়, তন্মধ্যে শেষটি অর্থাৎ চতুর্থটি শব্দে বিহিত হইতেছে।

(৫ম, বিনায়কসংহিতা)

‘অদর্দঃ’ ঋকে গীত সামদ্বয়, ‘পুষ্ণাণাং’ ঋকে গীত সামদ্বয়, ‘আ’ তু ন’ ঋকে গীত সামচতুষ্টয়াত্মক বর্গ * এবং ‘মৃজ্যমানঃ’ সু হন্ত্যা’ ঋকে গীত প্রথম ও ‘ষষ্ঠা’ সাম; এই দশ-সামসংহতি ‘বিনায়কসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত বিনায়ক দেবতাকে প্রীত করিবে ॥

(ষষ্ঠ, ঋন্দসংহিতা)

‘আ মঈন্দ্রিরিস্ত্র হরিভিঃ’ ঋকে গীত সামত্রয় ‘আ নো বিশ্বাস্ম হব্যম্’ ঋকে গীত সামত্রয়, ‘প্র সেনানীঃ’ ঋকে গীত সামত্রয়াত্মক বর্গ, ‘পবিত্রস্তে’ ঋকে গীত সামদ্বয়; এই একাদশ-সামসংহতি ‘ঋন্দসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত ঋন্দ দেবতাকে প্রীত করিবে ॥

(৭ম পিতৃসংহিতা)

‘যদ্বাউ বিশপতিঃ’ ঋকে গীত সাম, ‘সনাদগ্নে’ ঋকে গীত সাম, ‘অক্ষমীমদন্ত’ ঋকে গীত সাম, ‘অভি ত্রিপৃষ্ঠম্’ ঋকে গীত সাম, ‘অক্রাৎসমুদ্রঃ’ ঋকে গীত সাম, ‘কনিক্ষি’ ঋকে গীত সামদ্বয়; এই সপ্ত-সামসংহতি ‘পিতৃসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত পিতৃগণকে প্রীত করিবে ॥ (৮)

आस्यदग्न उदके तिष्ठन्नख्ये नाक्षी इत्येतस्त्रिसप्त-
 क्तत्वी गायदेतत्सर्ववाधोगतसन्मित मेतेन सर्वान्
 कामानवाप्नोति यश्चैवं বেদ যश्চৈवं বেদ (৯) ॥ ৪ ॥

এক ঋত্মূলক দুইটির অধিক সাম হইলে সেই ঋত্মূলকে বর্গ-সাম কহে।

এ ঋত্মূলক গেষগানে ৮ সাম আছে; এস্থলে প্রথম এবং ষষ্ঠই গ্রাহ্য।

अथ कृत्स्नाधायनप्राप्तिसाधनं मधायनप्रयोग माह— आस्य-
दन्न उदके तिष्ठन्निति । ‘आस्यदन्ने’ आस्यप्रमाणे “प्रमाणे हय-
सज्जदन्नज्मात्रचः”—इति (पा० ५.२.३७.) दस्यच् प्रत्ययः । ‘उदके
तिष्ठन्’ उक्तं साम ‘त्रिस्त्रसक्तत्वं’ एकविंशतिवारं ‘गायेत्’ ।
‘एतद्’ उक्तं साम ‘सर्ववाचोगतसम्भितं’ सर्वेषां मुञ्चावचफलसाध-
नानां वचसां ‘गतं’ गमन मुञ्चारण मधायन मित्यर्थः, तेन सम्भ-
तम् । ‘एतेन’ उक्तलक्षणेन साम्ना ‘सर्वान् कामान्’ कमनीयान्
‘अवाप्नोति’ ॥ अथ वेदितुः फल माह— यच्चैव मिति ।
‘च’-शब्दो ऽनुष्ठानानपेक्षः ;— न केवल मनुष्ठातुः, अपि तु
उक्तार्थवेदिता ‘सर्वान् कामान् अवाप्नोति’—इति । आवृत्तिरत्र
समाख्यार्था (६) ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

मुख-परिमित जले दण्डायमान इहेया ‘नङ्कानांकी’ एहे गाम्नि
एकविंशतिवारं गानं करिषेण । इहाके ‘सर्ववाचोगतसम्भितं’
(अर्थात् तावत् उच्छोक्तवाक्यानुगतफल-संयुक्त) कहे । अतएव एहे
गामोपासनाय समस्त अभिलषित फलं प्राप्त इहेवे । ये केह असमस्त
तत्त्वतः जाने, गेहे एरूप फलं प्राप्तं इय (२) ॥ ४ ॥

आवसथ त्रीसताव्रत सामश्री भट्टाचार्योः कृत,
सामविधान ब्राह्मणेर प्रथमाध्याय-चतुर्थखण्डेन
यथास्मिन् ब्रह्मवाद समाप्त ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथातः प्रायश्चित्तानां मनादेशे मन्त्रा बलवन्त-
स्त्वापोऽन्विताः पावना भवन्त्यापन्नः प्रायश्चित्तं चरेद्-
व्यासः साम्नां शतं दशावरम् (१)

तदेव माधानादिसहस्रसंस्कारसन्नार्थाः प्रयोगा उक्ताः ;
इदानीं स्वतन्त्रफलसाधनस्वाध्यायाध्ययनशेषेणोच्चावचप्रायश्चित्तार्थ-
प्रयोगा उच्यन्ते । तत्रादौ प्रायश्चित्तानि विधास्यामीति प्रति-
जानीते— अथात इति । ‘अथ’ यन्नकल्पविधानानन्तरम्, ‘अतः’
यतः पापिनां प्रायश्चित्तकल्पनानभिधाने विध्यभावाच्छुद्धभावः
अतस्तदर्थम्, ‘प्रायश्चित्तानाम्’ अयन मयः प्राप्तिः, प्रकर्षेणायः
‘प्रायः’, विहितकर्माकरणस्य प्राप्तिरित्यर्थः ; तत्प्रतीकारविषयं
‘चित्तं’ चित्तिज्ञानम् ; तत्पूर्वकानुष्ठानानि प्रायश्चित्तानि । यद्वा,
प्रायो नाम विहिताकरणादिप्रतीकाररूपं तप उच्यते ; तद्विषया
निश्चयाः प्रायश्चित्तानि । तथाचोक्तम्—

“प्रायो नात्र तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपोनिश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तं मितोर्यते”—इति ।

‘तेषां विधानं’ वक्ष्यत इति शेषः ॥

अथ विशेषानभिधानविषये प्रायश्चित्तं माह— अनादेश इति ।
‘बलवन्तः’ सामर्थ्योपेताः पापक्षयलिङ्गका इत्यर्थः । ‘तपोऽन्विताः’
तपसा कच्छादिलक्षणेन संयुक्ताः । प्रथमं तपश्चरित्वा पश्चात्परि-
जप्यमानाः प्रायश्चित्तार्था भवन्तीत्यर्थः ॥

अथ प्रायश्चित्ताधिकारिणं माह— आपन्न इति । ‘आपन्नः’
पापं प्राप्तिः, तदपनुत्तये ‘प्रायश्चित्तं’ ‘चरेत्’ अनुतिष्ठेत् ॥

सान्ना मावृत्तिविशेषानभिधानप्रदेशे तदीयत्ता माह—
अभ्यास इति । यत्रावृत्तिविशेषो नोक्तः, पापतारतम्यादपि स
नौवधार्यते, तत्र प्रदेशे ‘सान्ना’ क्लृप्तानां ‘शत’ शतवारावृत्ति-
पर्यन्तम् ‘अभ्यासः’ ; एतत्परमावधि । कियन्मृशतीति चेत्,
‘दशवर’ दशसंख्यकावृत्तिरेवावर मधमं यस्मिन् शते, तथोक्तम् ।
सर्वथा दशवारावृत्त्यानूनं कुर्यादित्यर्थः ॥ (१)

(४) अथ प्रायश्चित्त-नामाध्यायनेन विधि ।

अनन्तर एव स्थान इहेते सर्वविध प्रायश्चित्तैः * जन्य अधेय
नामगमूहेन विधानं बला याहेवे । ये सकल पापेन प्रायश्चित्त
विशेषरूपे बला ना याहेवे, तादृशस्थले पूर्वोक्त क्रुष्टादि
व्रतानुष्ठान सह अधीत बलवान् गन्तुंलिहै पवित्रकारी जानिते
हैवे । आपन्न व्यक्ति प्रायश्चित्त करिबे ; पापगन्धुक्त व्यक्तिमात्रहै
आपन्न । हे ये स्थले नागैर आरुतिगन्ध्या विशेष निक्षिष्टे
ना हैवे, सेहै सेहै स्थले पापेन तारतम्यानुगारे अन्यान दशवार
हैते शतारुति पर्याप्त करिबे ॥ (५)

काहल मुक्ता दधिक्राव्णो अकारिष मित्येतद्
गायेत् परुष मुक्तेदं विष्णुर्वि चक्रम इति ब्राह्मण
मुक्ता त्रिभार्तरं मातुलं पितृव्य मिति गुरुजातीयान्

* अ शब्दे प्रकृते, अयः शब्दे प्राप्ति, चित्त शब्दे ज्ञान । प्रकृष्टरूपे विहित
कर्मेन अकरणेन प्राप्ति हैले तत्-प्रतीकार विषयक ज्ञानमूलक शारीर
अनुष्ठानहै प्रायश्चित्त शब्दे व्यवहृत ह्य । अथवा विहितकर्मेन अकरणेन
दोषेन प्रतीकार रूप तपस्याके ‘प्रायः’ बला याय, तद्विषये ये चित्त अर्थात्
निश्चय, ताहाके प्रायश्चित्त कहै । “प्रायो नाम तपः प्रोक्तः चित्तं निश्चय”
उच्यते । तपोनिश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्त मितीर्यते ॥”

प्रसाद्य पक्षिणीं रात्रिमुपोष्य तवाहं सोम रार-
 णेति प्रथमं मेकविंशतिकृत्व उपाध्यायं मातरं
 पितरं मित्येतेषु त्रिरात्रं मुपवसन्नेतस्यैवान्त्य मन-
 ध्याय मध्याय सप्तरात्रं मुपवसन् सदा गावः शुचयो
 विश्वधायस इत्येतद् गायेदयाज्ययाजने दक्षिणा-
 स्थित्वा मासं चतुर्थे काले भुञ्जानः कानी इत्येतद्गाये-
 दमेध्यदर्शने ये ते पन्था अधो दिव इति तथामेध्यघ्राणे
 ऽभोज्यभोजने ऽमेध्यप्राशने वा निष्पुरीषीभावस्त्रि-
 राचावरं तूपवसन्नेतो न्विन्द्रं स्वाम शुद्धमिति
 पूर्वं सदा सहस्रकृत्व आवर्त्तयन् बह्वन्यप्युप-
 पतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्नन् पारायणैः पूतो
 भवति (२)

अथ वाचिकदोषाणां प्रायश्चित्तानुच्यन्ते । तत्राञ्जलिभाषणे
 प्रायश्चित्तमाह— काहलमिति । ‘काहलम्’ अञ्जलिं गुह्य-
 भाषणादिकम् ‘उक्ता’ कृत्वा, तत्राप्रायश्चित्तार्थं ‘दधिक्राव्ण इत्येतत्’
 सामं सक्तद् ‘गायेत्’ । आहुतिविशेषाश्रयणे फल्गुलाघवात् ‘सक्त-
 दित्यवगम्यते । अत्रान्तः “सुरभि नो मुखाकरत्”—इत्यभिवदति,
 —मुखस्याञ्जलिवदनरूपदीर्गान्यपरिहारेण सौरभ्यस्य प्रार्थमाण-
 त्वात् वाचिकदोषप्रायश्चित्तार्थत्वं मस्य युक्तम् ॥

अथ निष्ठुरभाषणे प्रायश्चित्तमाह— परुषमुक्तेति । ब्राह्मण-
 गुर्वादीनां विशेषस्त्राभिधास्यमानत्वात्सङ्गतिरिक्तं ‘परुषं’ निष्ठुरं

‘उक्ता’ तीक्ष्णं भाषित्वा ‘इदं विष्णुरित्येतद्’ गायेत् । इतरथ दारुणवादे आहूतित्रित्वविधानात् तदपेक्षयास्य निष्कृष्टत्वादेक-
वादीवृत्तिरिति गम्यते ।

अथ ब्राह्मणवादे प्रायश्चित्त माह— ब्राह्मणं मिति । ‘ब्राह्मणं’
निष्ठुरम् ‘उक्ता’ इदं विष्णुरित्येतदेव ‘त्रिः’ त्रिवारं गायेत् ।

अथ भ्रातादीनां वादे प्रायश्चित्त माह— भ्रातर मिति ।
‘भ्राता’ अयजः, ‘मातुलः’ मातृभ्राता, ‘पितृव्यः’ पितृभ्राता,
‘इति’-शब्दः प्रकारवचनः, एतान् तत्प्रकारानन्यांश्च श्वशुरादीन्,
‘गुरुजातीयान्’ गुरुः पिता, तज्जातीयान् तत्समगौरवादित्यर्थः ।
तान्निष्ठुर मुक्ता ‘प्रसाद्य’ तानेव क्षमाय्य ‘पक्षिणौ’ उभयतोऽपि
अहर्लक्षणपक्षद्वयोपेतां ‘रात्रि मुपोष्य’ ‘तवाहम्’-‘इति’ अस्याः
‘प्रथमं’ साम ‘एकविंशतिकृत्वः’ आवर्त्तयेत् ।

अथोपाध्यायादीनां परुषवचने प्रायश्चित्त माह— उपाध्याय
मिति । उपाध्यायशब्दः महागुरुणा माचार्यपितामहादीनां
मुपलक्षणार्थः । एतां ‘मातरं’ ‘पितरं’ च ‘इत्येतेषु’ विषयेषु भ्रातृ-
व्यवदप्रिय माचरित्वा ‘त्रिरात्र मुपवसेत्’ उपीष्य ‘एतस्यैव’ तवाह
मिति वर्गस्य ‘अन्य’ साम, एकविंशतिकृत्वो गायेदित्यनुषज्यते ॥

अथाध्ययनानर्हाध्यापने प्रायश्चित्त माह— अनध्याप्य मिति ।
शास्त्रनिषिद्धः कुण्डगोलकादिः ‘अनध्याप्यः’ तम् ‘अध्याप्य’ ‘सप्त-
रात्र मुपवसन्’ उपोष्येत्यर्थः । तदन्ते ‘सदा गाव इति’ ‘एतत्’
साम एकविंशतिकृत्वो ‘गायेत्’ । केचनाञ्च पूर्वोक्तनियमे चोप-
वसन्निति शब्दश्रवणाद्विहितोपवासदिवसेष्वेव नित्यं नैमित्तिका-
विरोधेन विहिते सामनी गातव्ये इत्याहुः ।

अथायाज्ययाजने प्रायश्चित्तं माह — अयाज्येति । ‘अयाज्यः’ शान्निविद्वत्वेन याजयितुं मनर्हः । तथापि अयन्नियं यो ज्ञात्वैव दक्षिणार्थं याजयति, पूर्वं मृज्जत्वा याजयित्वा पञ्चाङ्गोक्तनिन्द्या वा जानाति, ‘स उभयरूपो याजकः अयाज्ययाजनदोषापनुत्तये स्वीकृतगवादिदक्षिणास्थत्वा ‘मास’ मासपूर्त्तिपर्यन्तं ‘चतुर्थे’ काले भुञ्जानः’ प्रथमदिने उपवासं कृत्वा द्वितीयदिवसरात्रि-चतुर्थः कालः, तस्मिन् चारलवणपरित्यागेन नियतं भोजनं कुर्वन् ‘कानी इत्येतत्’ साम ‘गायेत्’ नित्यकर्माविरोधेनेति ।

अथामेध्यदर्शनप्राणयोः प्रायश्चित्तं माह — अमेध्येति । मार्गे गच्छन्नकामतः ‘अमेध्यदर्शने’, ‘अमेधप्राणे’ च सम्भाविते ‘ये ते पन्था अधो दिव इति’ एतत्कृत्वायेत् । कामतश्च त्रिवारं गायेदित्युहेत ।

अथामेध्यभोजनामेधप्राशनयोः प्रायश्चित्तं माह — अभो-ज्येति । ‘अभोज्यम्’ उच्छिष्टं निन्दितान्नं च, तस्य भोजने,— ‘अमेध्य’ मूत्रपुरीषादि, तस्य प्राशने वा सम्भाविते; एतद्दुष्टान्न-स्याप्युपलक्षणम् । ‘निष्पुरुषीभावः’ तदुभयापगमाय विरेकादि कार्यम् । तथा कृत्वा ‘त्रिरात्रावरं’ त्रिरात्रं मेव अवरं जघन्यं यस्मिन् काले तदनु, ततोऽधिकं वा भुक्तप्राशितानुगुण्येन यथारात्रि, ‘उपवसन्’,— तेषु सदा ‘एतो न्विन्द्र मिति’ एतस्य वर्गस्य ‘पूर्वम्’ प्रथमं ‘सहस्रकृत्वः आवर्त्तयन्’ शुद्धो भवतीत्यर्थः ॥

अथोपपातकप्रायश्चित्तं माह — बह्वनीति । ‘उपपतनीयानि’ उपपातकानि गोवधव्रात्यतादीनि, तानि ‘बह्वनि’ ‘कृत्वा’, ‘अन-अन्’ ‘द्विभिः पारायणैः’ त्रिवारपारायणैः ‘पूतो’ भवतीति ॥ (२)

(অশ্লীলভাষণাদির এবং উপপাতকসমূহের প্রায়শ্চিত্ত)

অশ্লীল ভাষণ করিয়া তাহার প্রায়শ্চিত্তের জন্ত ‘দধিক্রাবণো-
অবশরিষম্’ নাম গান করিবে। কটুভাষণ করিয়া ‘ইদং বিষ্ণুর্বিচ-
ক্রমে’ নাম গান করিবে। ঐ কটুভাষণ ব্রাহ্মণের প্রতি হইলে,
ঐ সামই বারত্ৰয় * গান করিবে। জ্যেষ্ঠভ্রাতা, মাতুল, পিতৃব্য
প্রভৃতি গুরুগণের মধ্যে কাহারও প্রতি কটু ভাষণ করিলে, তাঁহাকে
প্রসন্ন করিয়া পক্ষিণী † রাত্রি উপবাস করত ‘তবাহং সোম
রারণে’ এই ঋগ্‌মূলক প্রথম সাম ‡ একবিংশতিবার গান করিবে।
উপাধ্যায়, মাতা, পিতা ইহাদিগের বিষয়ে ঐরূপ হইলে ত্রিরাত্র
উপবাস করত ঐ ঋগ্‌মূলক সামগুলির অন্তিমটি একবিংশতিবার
গান করিবে। যাহাকে অধ্যয়ন করাইতে নাই, তাহাকে অধ্যয়ন
করাইয়া সপ্তরাত্র উপবাস করত ‘নদা গাবঃ শুচয়ো বিশ্বধায়সঃ’
এই ঋগ্‌মূলক সাম গান করিবে। যাহাকে যজ্ঞ করাইতে নাই,
তাহাকে যজ্ঞ করাইলে প্রাপ্ত-দক্ষিণা ত্যাগ করিয়া এক মাস চতুর্থ
কালে ভোজন করত ‘কানী’ এই সামটি গান করিবে। পথে বা
অন্যত্র ইচ্ছাপূর্বক মূত্র পুরীষাদি অস্পৃশ্য বস্তু দেখিলে ‘যে তে পন্থা
অধো দিবঃ’ এই ঋকে † রাত্রি সামটি গান করিবে। অস্পৃশ্য বস্তুর
আত্মাণ-গ্রহণেও ঐরূপ। শাস্ত্রনিষিদ্ধ অন্ন ভোজন করিলে বা
অস্পৃশ্য বস্তুর স্বাদ গ্রহণ করিলে রেচক ঔষধাদির দ্বারা মলভাণ্ড
পরিস্কার করিয়া, অনূন ত্রিরাত্র উপবাস করত ‘এতো বিশ্বাঃ’ §

* এস্থলে বারত্ৰয় বলিতেই পূর্ববাক্যদ্বয়ে এক এক বার বুঝাইতেছে।

† উভয় পার্শ্বে পক্ষদ্বয়স্বরূপ পূর্বোক্তর দিনদ্বয়বিশিষ্ট যে রাত্রি, তাহাই
পক্ষিণী অর্থাৎ সূর্য্যোদয়াবধি পরদিন সূর্য্যাস্ত পর্য্যন্ত ৩৬ ঘণ্টা।

‡ এই ঋকে গেয়গানে পাঁচটি সাম দেখা যায়, তন্মধ্যে এস্থলে প্রথমটি।

§ ঐ ঋগ্‌মূলক গেয় গানে দুইটি মাত্র সাম আছে।

এই মন্ত্রমূলক পূর্ব্ণ মাগটি ঐ ত্রিরাত্র অহর্নিশ অধ্যয়নের দ্বারা
এক মহত্ববার মন্ত্রের আরাতি সম্পন্ন করিয়া বিশুদ্ধ হইবে ॥

যে কোন উপপাত্তিক করিয়া অভুক্তাবস্থায় শ্রীয়াশাখাটি আশ্রয়
বালত্রয় পারায়ণ করিলেই পবিত্র হইবে ॥ (২)

‘‘সুরাং পীত্বা সংবৎসর মষ্টমে কালি ভুজ্জানো
ঐত্যাখ্যোঃ সম্ভবেদবাড্‌নাভ্যুর্জ্জানু পরিহিতস্কিরক
উপস্পৃশ্ স্তথা রাত্রৌ স্থানাসনাভ্যাং পবিত্রং ত
দ্ব্যুত্তরেণাহোরাচাণি জপন্ গ্রামদ্বারে স্থানাसन-
ভোজনানি যত্র লভেত্ তত্র বসেন্ন প্রবসেত্ স্বকর্মা-
ণাভিমাষিত চতুর্শাং ব্রাহ্মণানা মগতঃ প্রাস্ত্রীয়াদ্
গ্রামদ্বারস্যৈবাগত আবশ্যকায়াভিক্রামেদতো ঽন্যথা
শঙ্কাম্ পূর্ণে সংবৎসরে তৈলং লবণং চুর মগ্নিং গাং
বীজানীত্যা লব্ধবন্তং ব্রাহ্মণা ব্রুয়ুশ্চরিতং তবেত্যোম্
ভো ইতি ব্রূয়াৎ সপ্তাবরান্ সপ্ত পরান্ হন্যনৃতং
চরিতং তব সুচরিতং তবেত্যোম্ ভো ইতি ব্রূয়াদত
জর্জ্বং কেশশ্মশ্রুতোমনস্বানি বাপয়িত্বা ঽহতং বসনং
পন্নিধনয় ব্রাহ্মণান্ স্থস্তুি বাচয়িত্বা পূতো ভবত্যে-
তেন কাল্পেণ ভূণহা পূর্ব মেতেন ব্রহ্মহা শুদ্ধাশুদ্ধীয
মুত্তর মেতেন সুবর্ণসেনোঽভি ত্রিপৃষ্ঠ মিত্যভি ত্রিপৃষ্ঠ
মিতি (৩) ॥ ৫ ॥

अथ सुरापाने प्रायश्चित्त माह— सुरा मिति । ‘सुरा’ सक्तत्
 ‘पीत्वा’ तत्प्रायश्चित्ताय ‘संवत्सर’ संवत्सरसम्पूर्तिपर्यन्तम् ‘अष्टमे
 काले’ ‘भुञ्जानः’ चारुलवणादिवर्जनं भोजनं कुर्वन् । तस्यैव
 नियम उच्यते— ‘पाण्ड्योः’ उभयोः ‘यत्’ यावत्तन् ‘सम्भवेत्’,
 तावदेव भुञ्जानः । ‘अवाङ्नाभि’ नाभेरधस्तात्, ‘जङ्घाङ्गु’
 जङ्घोरुपरि ‘परिहितः’ आच्छादितः, लज्जापरिहारार्थं गोप-
 नीयम्प्रदेश माच्छादयेत् । न तु शीतादिवारणायोत्तरीयादिक
 मपि दध्यादित्यर्थः । ‘अह्नः’ अहनि ‘त्रिरुपसृशन्’ त्रिषवण-
 स्नानं कुर्वन् ‘स्थानासनाभ्यां’ नियताभ्यां युक्तः सन्, ‘तिष्ठेदहनि
 राज्ञावासीत’ न कदापि शयीतेत्यर्थः । ‘पवित्रन्त इति’ द्वयोः
 ‘उत्तरेण’ साम्ना ‘अहोरात्राणि’ सर्वदा ‘जपन्’ जपग्रहणात्
 उपांशु गायन्, ‘ग्रामहारे’ ग्रामनिर्गमनप्रदेशे कुट्यादि कृत्वा
 ‘वसेत्’ । शीतातपवर्षाणि सहेतेत्यवचनात्तत्परिहाराय कुट्यादि-
 रर्थसिद्धः । ‘स्थानासनभोजनानि’ ‘यत्र’ ग्रामे ‘लभेत्’ लभते,
 ‘तत्र’ वसेत् । ‘न प्रवसेत्’ ग्रामान्तरगमनं न कुर्यात् । ‘स्व-
 कर्मणा’ स्वानुष्ठितेन सुरापानेन कर्मणा ‘अभिभाषेत’ वदेत्
 अन्यान् प्रति, ‘कृतं’ पापं प्रख्यापयेदित्यर्थः । “कृत्वा पापं न
 गूहेत तद् गुह्यमानन्तु वर्धते । पापं प्रख्यापयेत्पापात्”—इत्यादि-
 स्मरणात् * । तथा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तेऽपि सङ्कीर्तनं सुक्तम्—
 “शिरःकपालजौवी भेक्षाशी कर्म चोदयन्”—इति † । अष्टमे काले
 भुञ्जानः यत्पाण्ड्योः सम्भवेदित्युक्तं भोजनं तदष्टमे काले चतुर्णां

* ‘सुरापानेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च । पापकृतं मुच्यते पापात्तथा, दानेन चापदि’—
 इत्यादयः म० सं० ११. २९७—२९० ।

† ‘शिरःकपालौ भ्रजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन्’—इति याज्ञ० सं० १. २४२ ।

ब्राह्मणानां मयतः प्राश्नीयात्'; तदपि 'ग्रामहारस्त्रैवाग्रतः' कुर्यात्; नैकाकी कदाचिदपि भुञ्जीतेत्यर्थः। 'आवश्यकाय' अवश्य-कर्तव्याय मूत्रपुरीषौल्लर्गाय, 'अभिक्रामेत्' स्थानाद्विचलेत्; अन्यथा नाभिक्रामेत्। तदेवाह— 'अतोऽन्यथा' मूत्रपुरीषो-त्सर्गादन्यथा गमने सति 'शङ्क्य' तद्गमनं, कामचाराय कृतमित्यन्यैः शङ्कनीयमभवति। 'पूर्णे संवत्सरे' उक्तनियमेन संवत्सरे पूर्णे, तैलादिवीजान्तानि षट् द्रव्यानि 'आलब्धवन्त' सम्पादितवन्त मेन 'ब्राह्मणाः' अपरिमिताः 'ब्रूयुः'। किं मिति तदुच्यते— 'चरितं तवेति' त्वया चरणीयं व्रतं किं सम्यक् चरितम्? इति। तैरुक्तः स च 'ॐ भोः'— 'इति' प्रतिब्रूयात्'। ओ मित्यङ्गीकारे। हे महान्तः! युष्माभिर्यत्पृष्टं, तत्तथा सम्यक् कृतमिति तस्यार्थः। एव मुक्तवन्तं पुनर्ब्राह्मणा ब्रूयुः। किं मिति तदुच्यते— 'तव चरितं' प्रायश्चित्ताचरणं, यदि 'अनृतम्' उक्तनियमरहितञ्चेत् तर्हि 'सप्तावरान्' अधमान् पुत्रपौत्रादिसन्तानान्, 'सप्त परान्' उत्कृष्टान् पित्रपितामहादीन्, 'हन्ति' नाशयति; अतः 'तव मुचरितम्'? 'इति'। तैस्तथा पृष्टः स पुनः 'ॐ भोः' इति ब्रूयात्'। 'अत ऊर्ध्वम्' उक्तशपथपूर्वकसम्भाषणादनन्तरं नियमकाले प्रवृद्धानि केशश्मश्रुलोमनखानि 'वापयित्वा', 'अहत' नूतनं वस्त्रं 'परिधाय' परित आच्छाद्य, ब्राह्मणान् स्नुस्नि वाचयित्वा 'पूतः' उक्तदोषाद्वियुक्तो 'भवति' ॥

उक्तं प्रायश्चित्तं भ्रूणहत्याब्रह्महत्यासुवर्णस्तेयेषु महापात-केषु अतिदिशति— एतेनेति। 'एतेन' संवत्सरे मष्टमे काले इत्यादिना सुरापानोक्तेन 'कल्पेन' नियमविशेषेन 'भ्रूणहाः' भ्रूणस्य विद्याहत्यादिभिः श्रेष्ठस्य ब्राह्मणस्य, ब्राह्मणगर्भस्य वा,

हन्ता, पूतो भवतीति शेषः । जपे तु विशेषः—‘पूर्व’-‘पवित्रन्ते’ इत्येतस्मात्माहोरात्राणि जपेत् । सुराकल्पे “पवित्रन्ते” इत्युत्तरेण—
-स्तुतत्वादन पूर्व मिति प्रथमं पवित्रन्ते इत्येतद्गृह्यते ॥ तथा
‘एतेन’ उक्तेनैव ‘कल्पेन’ ‘ब्रह्महा’ ब्राह्मणजातिमात्रस्य हन्ता,
पूतो भवति; ‘उत्तर’ ‘शुद्धाशुद्धीयं’ साम च पदार्थं मितेरतावान्वा
विशेषः ॥ तथा ‘एतेन कल्पेन’ सुरापस्य चोदितेनैव कल्पेन
‘सुवर्णस्तेनः’ ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य सुवर्णस्य हर्त्ता शुद्धो भवति ।
‘अभिनिष्ठम्’ ‘इति’ एतस्मात् जप्तव्यं मितेरतावान् विशेषः ॥
आवृत्तिः समाप्तिद्योतनार्था * (३) ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये
पञ्चमखण्डः ॥ ३ ॥

(सुरापान, कण्हता, उक्कहता, सुवर्णस्तेन पापের প্রায়শ্চিত্ত)

সুরা পান করিয়া একবৎসর অষ্টমকালে যুগ্মপাণিতে (অর্থাৎ
অঞ্জলির মধ্যে) যাবৎ সম্ভবে, তাবৎাত্র ভোজন করিবে ! নাভির
নিম্নে জাবুর উপরি লজ্জাবস্ত্রমাত্র পরিধান করিবে ! দিবসে (প্রাতঃ
মধ্যাহ্ন ও সায়াং) ত্রিকালস্নায়ী হইবে এবং রাত্রিতে স্থান ও আগ্নেয়
সংযুক্ত থাকিবে (অর্থাৎ এক স্থানে, এক আগ্নেয় অস্ত্রাবধি উদয়
পর্যন্ত একভাবে উপবিষ্ট থাকিবে) ! সর্বদা ‘পবিত্রং তে’ এই শ্লোকে
গীত উত্তর নামটী † স-স্বর জপ করিবে ! যেখানে স্থান, আগ্নেয় ও
ভোজন লাভ হইতে পারে, এরূপ স্থানে কিন্তু গ্রাম্যপ্রান্তে কুঞ্জের

* নৈত্বাখ্যং সমার নিব লভ্যতে ; প্রায়শ্চিত্তপ্রকরণস্থাশাসনামলান্ ।

† এ ঋগ্ মূলকও দুইটী সাম আছে, তাহায় উত্তর স্তত্রার দ্বিতীয়টী ।

নির্মাণ পূর্বক বাস করিবে ! প্রবাস করিবে না (অর্থাৎ ঐ এক বৎসরের মধ্যে গ্রামান্তরে যাইবে না ।) স্বীয় কুকর্মের দ্বারা এই কষ্ট, ইহা সাধুগণের নিকটে প্রকাশ করিবে ! চারিজন ব্রাহ্মণের সমক্ষে ভোজন করিবে ! মূত্রপূরীষত্যাগাদি আবশ্যক কার্যের জন্য গ্রামদ্বারের অনতিদূরেই বিচরণ করিবে ! মূত্র পূরীষাদির জন্য না হইলে, অথবা গ্রামদ্বারের অনতিদূরেই না হইলে, গমন শঙ্কনীয় হইবে (অর্থাৎ নিরর্থক গমনে লোকে স্বেচ্ছাচারের আশঙ্কা করিতেও পারে) । এইরূপে সংবৎসর পূর্ণ হইলে তৈল, লবণ ক্ষুর, অগ্নি, গো, বীজ (শস্ত্র) এই ষট্ বস্তু সংগ্রহ করিলে ব্রাহ্মণগণ ঐ ব্যক্তিকে জিজ্ঞাসা করিবেন,—‘তোমার ব্রত পূর্ণ হইয়াছে ?’ ঐ ব্যক্তি ‘ওঁ ভোঃ’ বলিয়া উহা স্বীকার করিবে । পুনশ্চ ব্রাহ্মণগণ বলিবেন—‘তোমার আচরণ যদি কৃত্রিম বা মিথ্যা হয়, তবে পুত্র-পৌত্রাদি সন্ত এবং পিতৃ-পিতামহাদি সন্ত, এই চতুর্দশ পুরুষকে নষ্ট করিবে, অতএব বল,—তোমার এই আচরণ প্রকৃত ?’ পুনশ্চ ‘ওঁ ভোঃ’ বলিয়া স্বীকার করিবে । পরে কেশ, শৃঙ্গ, রোম, নখ বপন করাইয়া নূতন বস্ত্র পরিধান করত ব্রাহ্মণগণদ্বারা স্বস্তিবাচন করাইয়া পবিত্র হইবে ॥

এই নিয়মে ‘পবিত্রস্তে’ ঋকে গীত পূর্ব সামটি জপ করিলে জ্ঞানহা পবিত্র হইবে ॥

এই নিয়মে উত্তর শুদ্ধাশুদ্ধীয় সাম জপ করিলে ব্রহ্মহা পবিত্র হইবে ।

এই নিয়মে ‘অভি ত্রিপ্রথম’ ঋকে গীত সামটি জপ করিলে সুবর্ণচৌরও পবিত্র হইবে (৩) ॥ ৫

আবসথ ত্রীমতাব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,

সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাধ্যায়-পঞ্চমখণ্ডের

বধাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

ब्राह्मणस् हत्वा मासं मुदके वासश्चतुर्थे काले
भोजनं दिवा बहिरा स्याद् व्रतान्ते शुक्लं ते अन्यद्य-
जतन्ते अन्यदित्येतद्भायेदन्यस्यं हत्वा कृच्छ्रं चरन्नयं
सहस्रमानव इति द्वितीयम् (१)

सुवर्णस्तेये प्रायश्चित्तं मुक्तम् ; अथ ब्राह्मणस्य हिरण्यव्यति-
रिक्तद्रव्यहरणे प्रायश्चित्तं माह— ब्राह्मणस्य मिति । ‘ब्राह्मणस्य’
गवादि द्रव्यं ‘हत्वा’ माससम्पूतिपर्यन्तम् उदकसमीपे वासः
कर्त्तव्यः ; साक्षादुदके मासपर्यन्तं वस्तु मशक्यत्वात् । तथा ‘चतुर्थे
काले भोजनम्’ । तत्प्रकारः प्रदर्श्यते— दिवेति । दिवा भुक्त्वा ततो
भोजनकालात् प्ररिगणनायां चतुर्थः कालः अपरेदुः रात्रौ भवति ;
“सायं प्रातर्हिजातीना मशनं श्रुतिचोदितम्”—इतिविहितत्वात्,
दिवारात्रिचैकैको भोजनकाल इति मन्तव्यः । एवं भुक्तरात्रिकाल
मादिमं कृत्वा तृतीयेऽहनि दिवा चतुर्थः कालः । एवं मास-
पर्यन्तं नियमं माचरेत् । आकारो विकल्पवाचको वेत्यर्थसमा-
नार्थः ; स च विकल्पो जलसमीपापेक्षः । ‘दिवा’ अङ्गि ‘बहिः’
स्यात् ग्रामादन्यत्र यत्रकुत्रापि वासो भवेत् ; जलसमीपे वेत्यर्थः ।
‘उदके वासः’—इत्यनेनैव ग्रामाद्विद्वे सिद्धे ‘दिवा बहिः’ आ स्यात्
—इति पुनर्विधानेन दिवा बहिर्वा जलसमीपे वा स्यात्, रात्रौ तु
ग्रामे एवेत्यवधार्यते । एवं मासं व्रतं समाप्य तदन्ते ‘शुक्लं
अन्यदित्येतद्’ नाम ‘भायेत्’ । आठव्यनुपदेशाच्च तं दशावर मितुः
पादेय मिति (५४ पृ०) मन्तव्यम् ॥

ଅଥ ବ୍ରାହ୍ମଣବ୍ୟତିରିକ୍ତସ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟାପହରଣେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ମାହ—
 ଅନ୍ୟସ୍ୟେତି । ‘ଅନ୍ୟସ୍ୟ’ ବ୍ରାହ୍ମଣବ୍ୟତିରିକ୍ତସ୍ୟ କିଞ୍ଚିନ୍ନବାଦି ଧନ ‘ହତ୍ବା’
 ତଦପନୁତ୍ତୟେ ‘କୃଚ୍ଛ’ ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ମ୍ରାଜାପତ୍ୟ ‘ଚରନ୍’ ତିଷ୍ଠ ଚରଣାଦି-
 ଦିବସେଷୁ ‘ଅନ୍ୟଂ’ ସହସ୍ରମାନବଃ—‘ଇତି’ ଅସ୍ୟ ‘ଦ୍ବିତୀୟ’ ସାମ
 ଗାୟେତ୍ ॥ (୧)

(ବ୍ରହ୍ମଣାଦିହରଣେର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ)

ବ୍ରହ୍ମଣ ହରଣ କରିয়া ଏକ ମାଗ କାଳ ଜଳମୟୀପେ ବାସ କରିବେ,
 ଚତୁର୍ଥକାଳେ ଭୋଜନ କରିବେ, ଦିଦାନଂଶେ ଏବଂ ଶ୍ରାମେର ବାହିରେ
 ଭୋଜନ କରିବେ । ଏହିରୂପେ ଏକମାସକାଳ ବ୍ରତାନ୍ତ ହେଲେ ‘ଶୁକ୍ରସ୍ତେ
 ଅଗ୍ନାନ୍ ସଞ୍ଜତଂ ତେ ଅଗ୍ନାନ୍’ ଏହି ଶ୍ଳୋକେ ଉପମ୍ନ ମାଗ ଗାନ କରିବେ ।
 ବ୍ରାହ୍ମଣାତିରିକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣେର ଧବ୍ୟ ହରଣ କରିଆ କୃଚ୍ଛ୍ର ବ୍ରତ ଆଚରଣ କରତ
 ‘ଅନ୍ୟଂ ସହସ୍ରମାନବଃ’ ଏହି ଶ୍ଳୋକେ ଋତ ଦ୍ବିତୀୟ ମାଗ ଗାନ କରିବେ ॥ (୧)

ଗୁରୁଦାରାନ୍ ଗତ୍ବା ମୁରାପକଲ୍ପେନାକ୍ରାନିତ୍ବେତଜ୍ଞାୟେତ୍
 ବ୍ରାହ୍ମଣଦାରାନ୍ ଗତ୍ବା ଦୀନ୍ କୃଚ୍ଛ୍ରାଂଶ୍ଚରନ୍ ବ୍ରହ୍ମ
 ଜଞ୍ଜାନ ମିତି ପୂର୍ବ ମନ୍ୟସ୍ୟ ଗତ୍ବା କୃଚ୍ଛ୍ର ଚରନ୍ନରାଗ୍ୟୋ-
 ରିତ୍ବେତଞ୍ଚୂର୍ଦ୍ରାଂ ଗତ୍ବା ଚିରାନ୍ ମୁପବସନ୍ନିତ୍ତା ମଗ୍ନ ବ୍ରତ୍ୟି-
 ତଦକାଳେ ଦାରାନ୍ତପେତ୍ୟ ଶ୍ରୀନ୍ ପ୍ରାଣାୟାମାନାୟମ୍ୟ କଥା-
 ନାୟା ଦ୍ବିତୀୟ ମାବର୍ତ୍ତୟେତ୍ (୨)

ଅଥ ଗୁରୁଦାରଗମନେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ମାହ— ଗୁରୁଦାରାନିତି । ‘ଗୁରୁ-
 ଦାରାନ୍’ ଉପନୟନାଦିକଂ କୃତ୍ବା ବେଦଂ ପ୍ରୟଞ୍ଚତି ଯଃ ସ ଗୁରୁଃ । ତଥାସ୍
 ଶ୍ଚୟତି— “ସ ଗୁରୁର୍ଯଃ କ୍ରିୟାଂ କୃତ୍ବା ବେଦ ମର୍ତ୍ତଂ ପ୍ରୟଞ୍ଚତି”—ଇତି ।
 ତସ୍ୟ ଭାର୍ଯ୍ୟା ଗତ୍ବା ‘ମୁରାପକରୂପେନ’ ମୁରାଂ ପିତ୍ବା ସଂବନ୍ଧର ମିତ୍ବାଦିନା,

स्वस्तिवाचयित्वेतेतदन्तेन (६० पृ०) कल्पेन चरन्, पवित्रन्
इत्युत्तरस्य स्थाने 'अक्रांत्समुद्रः-इतेतत्' साम 'गायेत्' ॥

अथ ब्राह्मणदारगमने प्रायश्चित्त माह— ब्राह्मणदारानिति ।
'त्रीन् कृच्छ्रान्' कृच्छ्रातिकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रास्थान् "अथातस्त्रीन्
कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामः"—इत्यादिनोक्तान् (१६ पृ०) । स्पष्ट
मन्यत् ।

अथ क्षत्रियवैश्ययोर्दारगमने प्रायश्चित्त माह— अन्यस्येति ।
'अन्यस्य' अथान्यशब्देन ब्राह्मणस्योक्तत्वात् शूद्रस्य वक्ष्यमाणत्वात्
राजन्यवैश्यजातीयो विवक्ष्यते । तस्य भार्या 'गत्वा' 'कृच्छ्र' प्राजा-
पत्यास्य 'चरन्' 'अरण्योरित्येतत्' साम गायेत् ; कृच्छ्रसमाप्ति-
पर्यन्तं नित्यकर्माविरोधेनेत्यभिप्रायः ।

अथ शूद्रदारगमने प्रायश्चित्त माह— शूद्रा मिति । स्पष्टोऽर्थः ।
पर्वादुपवासदिब्रह्मेष्वेव गमननिवृत्तिः, सा च नापेक्ष्यते ।

अथ स्वभार्याया मेव गमने प्रायश्चित्त माह— अकाल इति ।
'अकाले'— अकालो द्वेधा सम्भवति,— ऋतुकालव्यतिरिक्त एकः,
ऋतुकालेऽपि पर्वादिनिषिद्धकालात्मके निषिद्धो द्वितीयः ; "पर्व-
वर्जं ब्रजेहीमानितिस्मृतः । तस्मिन् स्त्रियं गत्वा 'त्रीन् प्राणायामान्'
कृत्वा 'कथा नः'-इत्यस्या 'द्वितीय' साम 'भावर्त्तयेत्' ॥ (२)

(शूद्रदारदिगमनेन श्रायश्चित्त)

शूद्र-दार-गमने श्रुतागमने नियमे 'अक्रांत्' এই ঋকে গীত
সাম গান করিবে । ব্রাহ্মণ-পত্নী গমন করিয়া কৃচ্ছ্র, অতিকৃচ্ছ্র,
কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্র এই কৃচ্ছ্রত্রয় আচরণ করিয়া 'ব্রহ্মজ্ঞানম্' ঋকে
গীত, পূর্ব নামটি গান করিবে । তদন্তের দার-গমনে কৃচ্ছ্রগাত্র
করিয়া 'অরণ্যোঃ' এই ঋকে গীত সাম গান করিবে । শূদ্র-গমনে

দ্বিতীয় উপবাস করত 'হেড়া মগ্নে' এই ঋকে গীত গায় গান করিবে। 'গমননিষিদ্ধকালে' অগ্নিপত্নীগমনে প্রাণায়ামভ্যস করিয়া 'কশা নঃ' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় গায় বার বার গান করিবে ॥৬(২)

ব্রাহ্মণাদ্ বার্ধুষিঁ হুত্বা চীন্ কৃচ্ছাং শরন্
ব্রহ্মজজ্ঞান মিত্যুত্তর মন্যস্ব হুত্বা কৃচ্ছ' চরন্নু হি
ত্বা সুতং সোমেত্যনু হি ত্বা সুতং সোমেতি (৩) ॥৬॥

অথ ব্রাহ্মণাদ্ বহিরূপর্ণাদানি প্রায়শ্চিত্ত মাহ— ব্রাহ্মণা-
দিতি। 'ব্রাহ্মণাদ্' উত্তমবর্ণাৎ 'বার্ধুষিঁ' বৃদ্ধ্যা প্রাপ্ত' ধন'
'হুত্বা' গৃহীত্বা, তদ্রতীকারায় 'চীন্' পূর্বোক্তান্ 'কৃচ্ছম্' 'চরন্'
'ব্রহ্ম জজ্ঞান মিত্যুত্তর' সাম গায়েত্।

অথ অত্রিয়াদেবৃদ্ধিহরণে প্রায়শ্চিত্ত মাহ— অন্যস্ব্যেতি।
'অন্যস্ব্য' ব্রাহ্মণব্যতিরিক্তস্য অত্রিয়াদেবনুত্তমবর্ণস্য, বৃদ্ধিপ্রাপ্ত'
ধনং 'হুত্বা' পূর্বোক্তান্ 'কৃচ্ছ' চরন্ 'অথু হি ত্বা'—'ইতি' এতৎ সাম
গায়েত্ ॥ অধ্যাসঃ স্বৰ্ণসমাস্যর্থঃ (৩) ॥ ৬ ॥

ইতি অসায়ণাচার্য্যবিরচিত্তে মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে

সামবিধানাস্থ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে প্রথমোধ্যায়

ষষ্ঠঃ স্বৰ্ণঃ ॥ ৬ ॥

(বার্কুষি গ্রহণের আশঙ্কিত)

ব্রাহ্মণের নিকটে বার্কুষি (সূদ) গ্রহণ করিয়া কৃচ্ছ্র ভয় করত
'ব্রহ্ম জজ্ঞানম্' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় গায় গান করিবে। তদতি-

रिक्त वर्णेर निकटे बाङ्गुषि ग्रहण करिवा कुरुमात्र आचरण करत
'अनू हि द्वा सुतं मोम' এই झके गीत गाम गान करिबे (३) ॥ ७

आवमथ त्रिसतावत गामशमी उडौचार्योरकुरु,
गामविधान ब्राह्मणेन प्रथमाधार-वर्धयते
वथाक्षर वक्राश्वादि समांशु ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

राज्ञः प्रतिगृह्य मास मुदके वसन् दिवा भुञ्जानो
महत्तत्त्वोमो महिषश्चकारेतद्गायेदन्यस्याप्रतिग्रा-
ह्यस्य कृच्छ्रं चरुस्त्रिकदुकेष्वित्येतददत्तादान एक-
रात्र मुपवसन्नग्निस्तिग्मे नेति द्वितीयम् (१)

अथ राजप्रतिग्रहे प्रायश्चित्त माह— राज्ञ इति । 'राज्ञः'
प्रजापालनादिस्वधर्मोपेतस्य क्षत्रियस्य धन मनोपदि 'प्रतिगृह्य'
गो-हिरण्यादि लब्ध्वा विहितकल्पचरेत् । आपद्यभ्यनुज्ञा स्मर्यते
—“राजधन मन्विच्छेच्छंशितः स्नातकः क्षुधा”—इति । शिष्टं
सष्टम् ।

अथोक्तव्यतिरिक्तस्याप्रतिग्राह्यस्य प्रतिग्रहे प्रायश्चित्त माह
—अन्यस्येति । 'अन्यस्य' अप्रतिग्राह्यस्य स्मृतिषु यस्य प्रतिग्रहो
निन्दितस्तस्य जनस्य राजतुव्यतिरिक्तं धनं प्रतिगृह्य 'क्षुद्रं' प्राजा-
पत्यं 'चरन्', तद्विवसेषु 'त्रिकदुकेष्वित्येतत्' साम गायेत् । अन्ना-
प्यनापदि मन्तव्यम् ; आपद्यभ्यनुज्ञानात् । तथाहि—

‘আপক্লেসঃ স প্রমুহুন্ মুচ্ছানোঽপি যতস্কতঃ ।

ন লিপ্যেতৈনসা বিপ্রো জ্বলনাকসমো হি সঃ ॥’—ইতি স্মৃতিঃ ॥

‘অথ অদত্তাদানৈ প্রায়শ্চিত্ত মাহ— অদত্তেতি । অদত্তস্য স্বামিনঃ সন্ধিধৌ দক্ষিণ্যাদিনা তেনাপ্রতিষিদ্ধস্য ধনস্বাদানে ঽপশ্যতো হরণে তু চৌর্যাক্রমকৃৎ স্তেনপ্রায়শ্চিত্তং দ্রষ্টব্যম্ । শিষ্টং স্পষ্টম্ ॥ (১)

(রাজপ্রতিগ্রহাদি প্রায়শ্চিত্ত)

রাজ-দত্ত প্রতিগ্রহে এক মাস কাল জল-নমীপে বাস করত, দিব্যভোজী হইয়া ‘মহত্তং সোমো মহিবশ্চকার’ এই ঋকে গীত নাম গান করিবে । অন্যের প্রতিগ্রহে কৃচ্ছ্র আচরণ করিয়া ‘ত্রিক-
ক্রকের্’ এই ঋকে গীত নাম গান করিবে । অদত্ত বস্তু ইচ্ছাপূর্ব্বক গ্রহণ করিলে এক রাজ উপবাস করত ‘অগ্নিস্থিৎথেন’ এই ঋকে গীত দ্বিতীয় নামগী গান করিবে ॥ (১)

ব্রাহ্মণায়াবগূর্য প্রাণং গায়েন্নিহত্বাপানঃ শোণিতৈ
চরতি প্র সোমং দেববীতয় ইতি দ্বিতীয়ঃ (২)

অথ ব্রাহ্মণায়াবগূরুণ-তাড়ন-লোহিতোত্বাদনেষু প্রায়শ্চিত্ত
মাহ— ব্রাহ্মণায়েতি । ‘ব্রাহ্মণায়’ ‘অবগূর্য্য’ হস্তদণ্ডাদুদ্যমনং
কৃৎবা প্রাণাখ্য সাম গায়েত্ । দেহে শোণিতৈ চরতি সতি ‘প্র
সোমং দেববীতয়ে’—‘ইতি’ অস্ব ‘দ্বিতীয়’ গায়েত্ ॥ (২)

(ব্রাহ্মণপমানাদি প্রায়শ্চিত্ত)

ব্রাহ্মণকে আঘাত করণার্থ দণ্ডাদি উত্তীর্ণ করিলে বা হস্তো-
থান মারিত করিলেও ‘প্রাণ’ নামক নাম গান করিবে । ব্রাহ্মণকে
আঘাত করিলে ‘অপান’ নামক নাম গান করিবে । যদি ব্রাহ্মণের

गात्रे एरूप आघात इय वे ताहाते शोधितपात दृष्टे इति, ताहा
इहेले 'अ गोम देव वीतये' एहे श्रुते गीत द्वितीय गानागि गान
कविवे ॥ (२)

राजन्यवैश्यौ सवनगतौ हत्वा ब्राह्मणः स्व-
कल्पेन शुद्धाशुद्धीय मुत्तरं शुद्धं हत्वा द्वादशरात्र
मुपवास उदके च वासो ऽयन्त इन्द्र सोम इति
द्वितीयं गां हत्वा द्वादशरात्र मुपवास उदके च
वासो वयङ्क्त्वा मुतावन्त इति द्वितीय मन्यत् प्राणि
हत्वैकारात्र मुपवसन्नग्निस्तिग्मेनेति द्वितीयम् (३)

अथ सवनस्थराजन्यवैश्ययोर्हनते प्रायश्चित्त माह— राजन्य-
वैश्वाविति । 'सवनगतौ' सूयते सोमो यत्रेति सवनं सोमयागः, तं
प्राप्तौ, सोमयाजिनौ तौ 'हत्वा', ब्राह्मणः 'स्वकल्पेन' स्वविधिना*
उक्तेन "मास मुदके वासस्तुर्थे काले भोजनं दिवा वहिरा स्यात्"
— इत्युक्तकल्प मनुष्ठाय (६५ पृ०), तदन्ते 'शुक्लं'-इत्येतस्य
स्थाने 'शुद्धाशुद्धीय मुत्तरं' दशावरं शतकृत्वो गार्थे ॥

अथ शुद्धहनने प्रायश्चित्त माह— शुद्धं मिति । 'शुद्धं' चतुर्थ-
वर्णं 'हत्वा' 'द्वादशरात्र मुपवासः', तेषु दिनेषु 'उदके वासः',
'अयन्त-इन्द्रेत्यस्य, 'द्वितीयं' नित्यकर्मविरोधेन गानं कर्त्तव्यम् ॥

अथ गोवधे प्रायश्चित्त माह— गां मिति । 'गां हत्वा' तत्स्वा-

* स्वविधिनेति । स्वं धनम् ; ब्राह्मणधनहरणविधिनेत्यर्थः (६४ पृ०) । अज-
न्यते तु 'ब्राह्मणः' ब्राह्मणजातिः 'स्वकल्पेन' स्ववधनियमिनेवेत्यर्थः (६० पृ०) ; सवनगतौ
राजन्यशुद्धावपि ब्राह्मणतुल्याविति भावः । अतएव ब्राह्मणवधे यदुक्तं शुद्धाशुद्धीय मुत्तरं,
तदेवैवापीति सुधीभिर्भाव्यम् ।

মিনে স্যেৎ দত্ত্বা 'দ্বাদশরাত্র উপবাস উদকো বাসন্ত'। 'বয়ং' ঘ
ত্বা স্তুতাবন্তে:—'ইতি দ্বিতীয়ম্'। স্যষ্টার্থ মন্যত্ ॥

অথান্যপ্রাণিবর্ধে প্রায়শ্চিত্তমাহ—অন্যদিতি। অন্যপ্রাণীতি
গোব্যতিরিক্ত ভজাদিক মুচ্যতে। স্যষ্ট মন্যত্ ॥ (২)

সোমযাজী ক্ষত্রিয় বা বৈশ্যকে হত করিয়া ব্রাহ্মণ-বধ নিয়মে
(অর্থাৎ ব্রাহ্মণজাতির বধে যেক্রপ নিয়ম বলা হইয়াছে (৬৪ পৃষ্ঠে),
সেই নিয়মে 'শুক্লাশুকীয়' নামক দ্বিতীয় নাম জপ করিবে। শূদ্র-
হননে দ্বাদশরাত্র উপবাস করত জলসমীপে বাস করিবে; এবং ঐ
দ্বাদশদিন 'অয়ং ত ইন্দ্র যোমঃ' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় নামটি গান
করিবে। গো-হননে দ্বাদশরাত্র উপবাস করত জলসমীপে বাস
করিবে; এবং ঐ দ্বাদশ দিন 'বয়জ্ঞ ত্বা স্তুতাবন্তঃ' এই ঋকে গীত
দ্বিতীয় নাম গান করিবে। অন্য কোন প্রাণী বধ করিলে একরাত্র
উপবাস করত 'অগ্নিস্তিগ্ধন' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় নাম গান
করিবে ॥ (৩)

অবকীর্ণী চীন্ কৃচ্ছ্রাশ্চরন্ পরীতো পিচ্ছতা
সুত মিত্তি চতুর্থ মাवर्त्तयेदेतेन कल्पेन परिवृत्ता
परिविन्दश्च सोमं राजानं वरुणं मिषेतदयोनी
रेतः सिक्ताग्निर्मूर्धा मृतवतीद्वितीयः यदित्सान्वो
ममेति च शुद्रजीविकां सेवित्वোपरम्य चীन् कृच्छ्रा-
श्चरश्चक्रं मिषेतद्वायेद् वैश्यजीविकायां वयः सुपर्णा
इत्येतद्राजन्यजीविकायां पवस्वसोममधुमां ऋता-
वेत्येतदभि रवा शुभ्र मिति वा सदा प्रयोगो ब्राह्मण

मन्वत मभिषस्य तत्पापं प्रतिपद्यते गुह्यं प्रकाशय-
न्नर्द्धभाग् भवत्यग्निस्त्रिग्मेनेति वर्गं प्रयुञ्जानस्तेन
तत्तरति तेन तत्तरति (४) ॥ ७ ॥

अथावकीर्णिनः प्रायश्चित्तं मुच्यते—अवकीर्णीति । यो ब्रह्म-
चारी स्त्रियं सुपियात् सोऽवकीर्णी । तस्य स्वरूपं ज्ञातुं मन्यन्नाह—

“खण्डितं व्रतिनां रेतो येन स्याद्ब्रह्मचारिणः ।

कामतो नामतः प्राहुरवकीर्णीति तं बुधाः ॥”—इति ।

स प्रथमोक्तान् (१६ पृ०) ‘ओन् कच्छांश्चरन्’ तेषु कालेषु ‘परीतो
विश्रुता सुतमिति चतुर्थं मावर्त्तयेत्’—इति ॥

अथ परिवेत्तृपरिविन्द्योः प्रायश्चित्तं माह— एतेनेति ।
अग्रजे अविवाहिते सति योऽनुजो जायां विन्दते, स परिवेत्ता ;
तदग्रजः परिविन्दः । तावुभावपि ‘एतेन’ पूर्वोक्तेन ‘कल्पेन’ चरन्ती
सन्ती ‘सोम’ राजानं मितेयतत् गायेताम् ॥

अथायोनौ रेतःसेके प्रायश्चित्तं माह— अयोनाविति ।
‘अयोनौ’ योनिव्यतिरिक्ते वा प्रदेशे ‘रेतः’, सेचयित्वा तस्मात्-
श्चित्ताय स्नात्वा ‘अग्निर्मूँक्षदौनि चोणि सामानि गायेत् ॥

अथ शूद्रोपजीवने प्रायश्चित्तं माह— शूद्रजीविका मिति ।
शूद्रं, प्रभुं सेवित्वा तद्वत्तेन धनेन यदुपजीवनम्, सा शूद्र-
जीविका * ; तां सेवित्वा प्राप्य, ततः कदाचिद् ‘उपरम्य’ कंष्टं
मित्युपरतो भूत्वा ‘ओन्कच्छांश्चरन्’ ‘चक्रं मितेयतत्साम गायेत् ॥

अथ वैश्यश्चत्रिययोराह— वैश्येति । उभयत्रापि उपरम्य

দ্বীন্ কৃষ্ণানিত্যেতৎসমানম্ । অত্রিযবিষয়ে বিকল্যঃ—‘পবস্ব
সোমম্’-‘অভি ত্য’ মেষম্’-ইত্যেতয়োরন্যতরদ্ গায়েদিতি ॥

অথ শূদ্রাদিশৌক্যবিকাস কৃষ্ণত্ৰয়ং গানং চ বিহিতম্, সস্য
কঃ কালঃ ? ইতি জিজ্ঞাসায়া মাহ—সদেতি । চক্রাদীনাং সান্নাং
তথ্যায়শ্চিত্তকালেষু ‘সদা’ নিত্যনৈমিত্তিকানুগুণ্যেন প্রয়োগঃ কার্য্যঃ ॥

অথ ব্রাহ্মণমিথ্যাশস্তিগুহ্মপ্রকাশনয়োঃ প্রায়শ্চিত্তং বিবক্ষু-
স্তৎকারণে দোষবাহুস্ব্যং শ্রাবয়তি—ব্রাহ্মণ মিতি । ‘ব্রাহ্মণম্’
অনাগসম্ ‘অনৃতম্’ অর্থার্থম্ ‘অভিশস্য’ ব্রহ্মহত্যাদীনি
সমারোপ্য শ্রংসনং কৃत्वा, তস্য যত্নাপ মস্তি, স্বয়ং তজ্জাগ্ ভবতি ।
তথা ‘গুহ্মম্’ অন্যৈরবিদিতং ব্রাহ্মণস্য পাতকাদিকং পরৈঃ
‘প্রকাশয়ন্’ তৎকৃতস্য পাপস্বার্থং স্বয়ং প্রাপ্নোতি । এতদুভয় মপি
নিব্ধিত মিত্যর্থঃ । অথ তयोঃ প্রায়শ্চিত্ত মাহ—অগ্নিস্তিগ্নে-
নেতি । উক্তসামবর্গ মন্বহ’ ‘প্রযুক্তানঃ’, ‘তৈনঃ’ প্রয়োগেন ‘তত্’
নির্দিষ্ট’ পাপদ্বয়ং ‘তরতি’ অপাপো ভবতি ॥ अभ्यासः खण्ड-
समाप्त्यर्थः (४) ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीयौ ब्राह्मणे प्रथमाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ३ ॥

(अवकीर्णादियं प्राश्निकम्)

अवकीर्णी * ব্যক্তি কৃচ্ছ্র ত্রয় (কৃচ্ছ্র, অতিকৃচ্ছ্র, কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্র)
আচরণ করত ‘পরীতো বিধতা সূতম্’ এই ঋকে গীত চতুর্থ গায়টি
সং বার গণন করিবে ।

* যে ব্রহ্মচারীর জীমৎসর্গাদি দোষে ত্রত নষ্ট হয়, তাহাকে অবকণী কহে ।

পরিবেত্তা এবং পরিবিন্দ*, উভয়ে এই নিয়মে 'সোম' রাজানং বরুণম্' এই ঋকে গীত সাম গান করিবে।

যোনি ভিন্ন প্রদেশে রেতঃ-সেক করিয়া 'অগ্নিমূর্দ্ধা' ঋকে গীত সাম, 'স্বতবতী' ঋকে গীত দ্বিতীয় সাম এবং 'যদিত্ত্বমম' ঋকে গীত সাম, এইসামত্রয় গান করিবে।

শূদ্রজীবিকা সেবন (দাসত্ব) করিয়া তাহা হইতে উপরত হওতু কৃচ্ছ্রত্রয় আচরণ পূর্বক 'চক্রং' এই ঋকে গীত সাম গান করিবে। বৈশ্যজীবিকা (কৃষ্যাদি) করিয়াও তাহা হইতে উপরত হইয়া কৃচ্ছ্রত্রয় করত 'বয়ঃ সূপর্ণা' ঋকে গীত সাম গান করিবে। রাজশূ-জীবিকা (শস্ত্রচালনাদি ব্যবসায়) করিয়াও তাহা হইতে উপরত হইয়া কৃচ্ছ্রত্রয় আচরণ করত 'পবন্থ সোম মধুমা' ঋতাবা' ঋকে গীত সাম অথবা 'অভি ত্যং' ঋকে গীত সাম গান করিবে। অবি-হিতজীবিকাবিময়ক প্রায়শ্চিত্তগুলিতে ব্যবস্থাপিত গানগুলি, যাবৎ কাল কৃচ্ছ্রত্রয় করিবে, তাবৎ নিত্য কার্যের অবিরোধে সর্বদাই প্রয়োগ করিতে থাকিবে।

ব্রাহ্মণের প্রতি রূথা দোষারোপ করিলে, সেই পাপ, সেই আরোপকারী প্রাপ্ত হইবে। ব্রাহ্মণের অপ্ৰকাশিত দোষ প্রকাশ করিলে, প্রকাশয়িতা সেই দোষের অর্দ্ধাংশভাগী হইবে। যথা-নিয়মে 'অগ্নিস্তিগ্নেন' এই ঋগ্ মূলক বর্গ (অর্থাৎ সামত্রয়) গান করিলে এই উভয় দোষ হইতে উত্তীর্ণ হইবে (৪) ॥ ৭ ॥

আবসথ ক্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,

সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাধ্যায়-সপ্তমখণ্ডের

যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

* অগ্নজ ভ্রাতার বিবাহের পূর্বে বিবাহকারী অগ্নজকে পরিবেত্তা এবং ঐ অগ্নজকে পরিবিত্তি, পরিবিন্ন ও পরিবিন্দ কহে।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

रसान् विक्रीय कृच्छ्रं चरन् घृतवतीद्वितीय
सुभयतो दत्त्वाविक्रीय कृच्छ्रं चरन् को अद्य युङ्क्ता
इत्येतत् तान् प्रतिगृह्यतेनैव कल्पेन शम्पद मित्येत-
ददत्तां कन्यां प्रकृत्य कृच्छ्रं चरन्नभातव्यो अनात्व
मित्येतद्गायेत् तां प्रतिगृह्यतेनैव कल्पेन शम्पद
मित्येतदभ्युदितो भद्रो नो अग्निराहुत इत्येतद्गाये-
॥ दभ्यस्तमितो न तस्य मायया चनेति (१)

अथ रसविक्रये प्रायश्चित्त माह— रसानिति । ‘रसान्’ तैल-
घृत-दध्यादीन् ‘विक्रीय’ विक्रयं कृत्वा ‘कृच्छ्रं’ प्राजापत्यं ‘चरन्’
‘घृतवती’-इतेतस्य ‘द्वितीय’ गायेत् ।

अथाश्वादिविक्रये प्रायश्चित्त माह— उभयत इति । ‘उभयतो
दत्तान्’ अश्वादीन् ‘विक्रीय’ ‘कृच्छ्रं’ पूर्वोक्तं प्राजापत्यं ‘चरन्’
तद्विवसेषु ‘को अद्य’-इत्येतत् साम गायेत् ।

अथाश्वादिप्रतिग्रहे प्रायश्चित्त माह— तान् प्रतिगृह्येति ।
‘तान्’ अश्वादीन् ‘प्रतिगृह्य’ ‘एतेनैव कल्पेन’ कृद्धानुष्ठानपूर्वेण
को अदेत्येतस्य स्थाने ‘शम्पद मित्येतद्’ गायेत् । न चात्र प्रति-
ग्रहशब्दो यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयादित्यत्रेव दानपर इति मन्त-
व्यम् । तच्च “प्रजापतिर्वरुणायाश्च मनयत् । स स्वां देवता
मार्क्षत् । स पर्यदीर्यत”-इतिवाक्यक्रमेण तथा निर्णीतम् ; इह
तु प्रसिद्धपरित्यागे विरोधाभावात् ।

अथादत्तकन्यापगमने प्रायश्चित्त माह— अदत्तां कन्या मिति ।

पित्रादिना 'प्रदत्तां कन्यां' 'प्रकृत्य' विवाहं कृत्वा, तत्प्रयश्चित्तार्थं 'कच्छं चरन्' 'अस्माद्व्य इतेतत्' साम गायेत् ।

अथ तस्या एव प्रतिग्रहे प्रायश्चित्त माह— तां प्रतिगृह्णाति । 'ताम्' प्रदत्तां पित्रादिना मन्येन प्रदत्तां वा, बलादाकृत्य-तां 'प्रतिगृह्ण' भार्यात्वेन स्वीकृत्य 'एतेन' पूर्वोक्तेन 'कल्येन' कच्छं चरन् 'अम्पद मितेतत्' गायेत् ।

अथाभ्युदिताभ्यस्तमितयोः प्रायश्चित्त माह— अभ्युदित इति । यस्मिन् सुप्ते सूर्यो ऽभ्युदेति सो ऽभ्युदितः । यस्मिन् सुप्ते सो ऽस्त मिति सो ऽभ्यस्तमितः । तौ यथाक्रमं सामनी गायेताम् । अत्राष्टम्यश्रवणात् शतं दशावर मिति सामान्येनोक्ता (५४ पृ०) आह्वत्तिर्द्रष्टव्या ॥ (१)

(रसविक्रयादिर प्रायश्चित्त)

तेल, हृत, दधि आहुति रस वस्तु विक्रयकारी प्राजापत्य व्रत करत 'हृतवती' श्वके गीत द्वितीय गाम गान करिबे । ये समस्त प्राणीर उक्ताधो उभय भागे दंष्ट्र उं पन्न इहया धाके (मनुष्यादि), तादृशप्राणीर विक्रयकारीओ प्राजापत्य व्रत ग्रह 'को अद्य युञ्जते' श्वके गीत गाम गान करिबे । ऐरूप प्राणीर प्रतिग्रहणेओ ऐ नियमे 'शम्पदम्' श्वके गीत गाम गान करिबे ।

अदत्ता कन्या बलपूर्वक हरण करिले प्राजापत्य व्रत करत 'अदाहव्या अना इम्' ऐह श्वके गीत गाम गान करिबे । दानाधिकारीर मतेर विरुद्धे अन्यादत्ता वा अश्रवरा कन्याके विवाह करि-याओ ऐ नियमे 'शम्पदम्' श्वके गीत गाम गान करिबे ।

अभ्युदित * व्यक्ति 'भद्रो नो अग्निराहृतः' ऐह श्वके गीत

सूर्योदयेर पर पर्याप्त शयान ।

गात्रं गानं करिष्ये । अङ्गसंज्ञितं * वाङ्मि 'न तन्मा मांशश्चांन' श्लोक
गौतम्यां गानं करिष्ये ॥ (५)

‘दुष्वःप्रेष्वद्य नो देव सवितरिति द्वितीय मन्व-
स्मिंस्त्वनाज्ञाते कथानाम्ना द्वितीय मावर्त्तयेदग्निदग्धे
घृताक्तान् यवाञ्जुहुयाज्जातः परेण धर्मणेत्येतेनाग्नये
स्वाहेति च मूषिकजग्धे तिलाञ्जुहुयान्न किं देवा
इनीमसीतीन्द्राय स्वाहेति च कूर्चनाश एकरात्र मुप-
वसन्नग्निस्तिग्मेनेति द्वितीय मन्यस्मिंस्त्वनाज्ञाते यं
वृचेष्विति द्वितीयम् मनुष्येष्वभिवातेषु घृताक्तानां
यवाना मादकं जुहुयादग्ने त्वन्नो अन्तम इति चतु-
र्वर्गेण सामान्तेषु स्वाहाकारैरग्नये स्वाहा वायवे
स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहेति च स्नेहवद-
मांस मन्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति वाचयित्वा
स्वस्ति हैषां भवति गोष्वभिवातासु घृताक्तानां
यवाना मादकं जुहुयादा को राजान मित्येतेन रुद्राय
स्वाहेति च यावतीर्धूमः स्पृशति स्वस्ति हासां
भवत्यश्वेष्वभिवातेषु घृताक्तानां यवाना मादकं जुहुया-
दश्वी रथी द्वितीयेनाश्विभ्यां स्वाहेति च यादतो
धूमः स्पृशति स्वस्ति हैषां भवति स्वस्ति हैषां
भवति (२) ॥ ८ ॥

* श्रृङ्गाच्छत्रं पूर्वेदे शशान् ।

अथ दुःस्वप्नप्रायश्चित्तम्— दुःस्वप्नेष्विति । स्रष्टोऽर्थः ।

अथान्निस्सन्दनादिदुर्निमित्ते प्रायश्चित्तं माह— अन्यस्मिन्निति । ‘अन्यस्मिन्’ उक्तदुःस्वप्नाद्वातिरिक्तानामार्थसूचके अस्मिन्सन्दनादौ ‘अनाज्ञाते’ अविदितफलशेषे सम्भाविते’ सति ‘कथानाया द्वितीयं भावर्त्तयेत्’ । आहृतिविशेष्यते— अवर मिति । त्रिराहृतिः जघन्या ; तत्तद्गौरवलाघवानुगुण्येन ततोऽप्यधिकं यथाशक्ति भावर्त्तयेदित्यर्थः ।

अथ गृहादिदाहे प्रायश्चित्तं माह— अग्निदग्धे इति । गृहादावग्निना दग्धे सति ‘जातः परेणेत्येतेन’, ‘अग्नये स्वाहा इति च’ ‘घृताक्तान् यवान् जुहुयात्’ ।

अथान्निदाहादिना मूषिकदाहे प्रायश्चित्तं माह— मूषिकदग्धे इति । एतन्निगदेनैव सिद्धम् ।

अथ कूर्चनाशे प्रायश्चित्तं माह— कूर्चनाशे इति । ‘कूर्चनाशे’ दर्भमयासनस्याग्निदाहादिना नाशे ‘एकरात्रं सुपवसन् अग्निस्तिग्मेनेति द्वितीयम्’ भावर्त्तयेत् ।

अथोक्तव्यतिरिक्तगृहोपकरणनाशे प्रायश्चित्तं माह— अन्यस्मिन्निति । ‘अन्यस्मिन्’ कूर्चव्यतिरिक्तगृहोपकरणे ‘अनाज्ञाते’ अज्ञातनाशकारणेन नष्टे सति, उक्तैकरात्रकल्पेन ‘यं हृत्नेष्विति द्वितीयम्’ गायेत् ।

अथ पुत्रभृत्यादिमनुष्यपोडने प्रायश्चित्तं माह— मनुष्येष्विति । ‘चतुर्वर्गेण’ ; सर्वान्ते स्वाहाकारैश्च माशङ्क्य तद्विशयंति— ‘सामाज्येषु स्वाहाकारैः’ इति ; प्रतिवर्गान्ते स्वाहाकारयुक्तेनेत्यर्थः । ‘अथ अग्नये स्वाहा’ इत्यादिभिश्चतुर्भिश्चतस्र आग्याहुतौः जुहुयात् । ‘च’-शब्दश्चतुर्वर्गेण सह समुच्चयार्थः । ‘स्नेहवत्’ घृताद्य-

पेतम्, 'क्षेसांसं' मांसवर्जितम् 'अन्न' 'ब्राह्मणान्' चावरान् 'भोज-
यित्वा' तान् भुक्तवतः 'स्वस्ति वाचयित्वा'— अन्नं क्षाम्यते ब्राह्मण-
भोजनस्य पूर्वकालत्वावगमात् पश्चात् उक्तहोम इति गम्यते ।
एवं कृते 'एषां' पुत्रादीनां 'स्वस्ति' अविनाशः क्षेम मिह भवति ।

अथ गवां मभिघाते प्रायश्चित्तं माह— गोश्वभिघातास्त्विति ।
‘स्यष्टप्राय मेतत् । रुद्रस्य पशुपतित्वात् तदभिघृथ्यै रुद्रदेवताक-
मन्त्रत्वं युक्तम् । ‘यावतोः’ गाः होमार्थं ‘धूमः सृशति’, ‘आसां’
‘स्वस्ति भवति’ एव । तथाच धूमः प्रवृद्धः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः ।

अथाश्वभिघाते प्रायश्चित्तं माह— अश्वेष्विति । स्यष्टो
ऽर्थः । (२) ॥ ८ ॥

इति श्रोत्रायाणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये

अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यर्हं निवारयन् ।

युमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रोमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्बाण्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(हृदयभ्रादि दर्शनेन आश्रयितम्)

हृदयं नो देवि नो देव गवितः* अत्रैकं गीतं द्वितीयं गानं
गानं करिष्ये । अन्यं कोनं अनिष्टे अर्पितं* इहेनैकं ‘कन्नानां’
अत्रैकं द्वितीयं गानं गानं करिष्ये ।

* पुरुषेण वाम-अक्षि-जम्बुनादि ।

গৃহাদি দক্ষ হইলে ‘জাতঃ পরেণ’ ঋকে গীত সাম গান পূর্বক ‘অগ্নয়ে স্বাহা’ মন্ত্রে কতকগুলি ঘৃতাক্ত যব হোম করিবে। ঐ গৃহে বা অন্য কোন রূপে মূষিক দক্ষ হইলে ‘ন কি দেবা ইনীয়াসি’ ঋকে গীত সাম গান পূর্বক ‘ইন্দ্রায় স্বাহা মন্ত্রে’ তিল হোম করিবে। ঐ গৃহে বা অন্য কোন রূপে কুশাসন দক্ষ হইলে একরাত্র উপবাস করত ‘অগ্নিস্থিৎখন’ ঋকে গীত দ্বিতীয় সাম গান করিবে। দাহাদিতে অন্য কোন বস্তু বিনষ্ট হইলে ‘যং বৃত্রেবু’ ঋকে গীত দ্বিতীয় সাম গান করিবে। গৃহদাহে বা অন্য কোন প্রকারে পুত্র ভৃতাদি আত্ম-পরিজন আহত হইলে ‘অগ্নে ত্বং নো অন্তম’ এই ঋকে উৎপন্ন, শেষে ‘স্বাহা’-পদযুক্ত, সামচতুষ্টয়ে ও ‘অগ্নয়ে স্বাহা’, ‘বায়বে স্বাহা’, ‘সূর্যায় স্বাহা’, ‘চন্দ্রায় স্বাহা’ এই মন্ত্রচতুষ্টয়ে এক আঢ়ক ঘৃতাক্ত যব হোম করিবে। অনন্তর ব্রাহ্মণগণকে মাংসভিন্ন স-রস অন্ন ভোজন করাইয়া স্বস্তিবাচন করাইবে। এরূপ অনুষ্ঠানে সেই পুরিব্বারের কল্যাণ হইবে।

গাভীপাল আহত হইলে ‘আ বো রাজ্জানম্’ ঋকে গীত সামের শেষে ‘রুদ্রায় স্বাহা’ এই মন্ত্র যোগ করিয়া তাহাদ্বারা এক আঢ়ক ঘৃতাক্ত যব হোম করিবে। ঐ হোমের পূম যাবৎ গাভীকে স্পর্শ করিবে, তাহাদের সকলেরই মঙ্গল হইবে। অশ্ব আহত হইলে ‘অশ্বী রথী’ ঋকে গীত দ্বিতীয় সামের শেষে ‘অশ্বিত্যাং স্বাহা’ এই মন্ত্র যোগ করিয়া তাহাদ্বারা এক আঢ়ক ঘৃতাক্ত যব হোম করিবে। ঐ হোমোপিত পূম যাবৎ অশ্বকে স্পর্শ করিবে, তাহাদের সকলেরই মঙ্গল হইবে (২) ॥ ৮ ॥

আবশ্য ক্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্যের কৃত, সামবিধান ব্রাহ্মণের
প্রথমাদ্যায়-অষ্টমখণ্ডের যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত।

॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥

(तृ)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

—•••—

॥ ॐ३म् ॥

अथातः काम्याना मनादेशे त्रिरात्र मुपवासः
पुष्पेणारम्भ आयुष्याख्येव प्रथमम् (१)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्यो ऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त मङ्गं वन्दे विद्यातीर्थमहेस्वरम् ॥ २ ॥

प्रथमाध्याये नित्यकर्माग्निहोत्राद्यर्थानि, प्रायश्चित्तार्थानि
च सामाध्ययनानि बह्वनुक्तानि; अथायुष्यादिकामार्थानि द्वितीये
ऽभिधीयन्ते ।—

तत्र काम्यानि विधास्यामीति प्रतिजानीते— अथात इति ।
'अथ' प्रायश्चित्तप्रयोगविधानान्तरम्, 'अतः' यतः काम्यानां
प्रयोगापेक्षा अतः 'काम्यानां' कमनीयानां आयुरादिफलानाम्,
प्रयोगा उच्यन्त इति शेषः ॥

अथ सामान्यं किञ्चित्परिभाष्यते— अनादेश इति । 'अना-
देशे' कञ्चक्षरित्वेत्यादिविशेषोपदेशरहिते प्रदेशे आदौ 'त्रिरात्र
मुपवासः' कार्यः । पुष्पेणारम्भ इति । यत्काम्य मस्मिन् काले
कर्त्तव्य मिति नोक्तं, तस्य सर्वस्य 'पुष्पेण' पुष्पनक्षत्रेण युक्ते चन्द्र-
मसि 'आरम्भः' कर्त्तव्य इति ॥

অথ বক্ষ্যমাণকাম্যানা মাযুথাধীনত্বাদাযুথাস্বার্থ্যনানি
প্রথমং বিধাस्याমৌতি প্রতিজানীতি— আযুথাস্থ্যেবেতি । যতঃ
সর্বকামানা মাযুথাপেচ্যাস্তি, যতস্যায়ুথং সর্বৈরপ্যাপ্যাস্যম্, সীতঃ
তানি আযুথাণি আযুঃসাধনান্যধ্যয়নানি ‘এষ’ ‘প্রথমম্’,
উচ্যন্ত ইতি শ্রেষঃ ॥ (১)

(৫) অথ কাম্য-সামাধায়নের বিধি ।

অনন্তর এই স্থলে ইহাতে কাম্য কর্ম সকলের অনুর্তান বিহিত
হইতেছে । যেস্থলে প্রকৃত কার্যের পূর্বে শরীর শোধনার্থ কৃষ্ণাদি
ব্রত বিশেষরূপে শ্রুত না হইবে, তথায় সামান্যত জিরাভ উপবাস
জ্ঞানিতে হইবে । যে স্থলে প্রকৃত কার্যের আরম্ভ-কাল বিশেষরূপে
শ্রুত না হইবে, তথায় সামান্যত পুষ্যা নক্ষত্র জ্ঞানিতে হইবে ।
যতগুলি কাম্য সামাধায়ন আছে, তাহার মধ্যে আয়ুঃ-সাধন সাম-
গুলিই প্রথমে বিধান করা যাইতেছে ॥ (১)

অবোধ্যগ্নির্মহিষীণা মিতি হে ত্বাবত ইন্দ্রং
নরো গ্রামে গেয় মাযুরিতি চাস্য নিধনং কুর্যাৎ
ত্বমূষু হে ত্রাতার মিন্দ্রং হবিরিত্যেতস্য স্থানে স্থস্ति
ন ইতি সোমঃ পুনান্যৎ সসু প্রথমং বিশ্রুতো দাব-
নিনতি পূর্বং ‘রহস্য উদুত্তম’ বরুণ পাশ মিত্যেণো
ঽরিষ্টবর্গ এতেষা মে ক মনেকং বা সর্বাণি বা প্রযুজ্জানঃ
শতং বর্ষাণি জীবতি, জরযৈব বিস্রংসতে (১)

মযাযুঃসাধন প্রয়োগ সাহ — অবোধ্যগ্নিরিতি । স্রষ্টোঃ ॥ (২)

(অষ্টবিংশ বর্গ)

যে পূর্ণায়ুঃ কামনা করিবে, সে 'অবোধ্যাগ্নিঃ' ঋকে গীত সাম, 'মহির্জীগাম্' এই ঋকে গীত সামদ্বয়, 'দ্বাবতং' ঋকে গীত সাম, 'আমে গয় ও পঞ্চমাংশে' আয়ুঃশব্দাদি বিশিষ্ট 'ইন্দ্রমরঃ' ঋকে গীত সাম, 'তমুযুঃ' ঋকে গীত সামদ্বয়, 'হবিঃ' পদের পরিবর্তে 'স্বস্তি নঃ' পদদ্বয় যোগ করত 'দ্রাতারমিন্দ্রং' ঋকের সাম, 'সোমঃপূনা' ঋকে গীত শেষ সাম, 'নমু' ঋকে গীত প্রথম সাম, 'বিশ্বতোদাবনু' ঋকে গীত অরণ্য গানে শ্রুত প্রথম সাম, 'উদুত্তমং বরুণ পাশম্' ঋকে গীত সাম ;—এই সামসমূহকে অষ্টবিংশ বর্গ কহে । (যথাশক্তি) ইহার একটি অথবা কয়েকটি কিংবা সকলগুলি প্রয়োগ করিতে থাকিলে পূর্ণ শতাব্দ জীবিত থাকিবে, এবং জরাকর্তৃক পরিত্যক্ত হইবে : (অর্থাৎ জরাজীর্ণ হইবে না) ॥ (২)

ভাজাভাজে শুক্লচন্দ্রে রাজনরৌহিণকে শুক্ল-
যাদৌ হাউস্বরতাदीनि चत्वारि सेतुषाम चैषः
पवित्रवर्ग एतेषा मेक मनेकां वा सर्वाणि वा प्रयु-
ञ्जानः पूतो भवति बहु प्रतिगृह्य याजयित्वा वाऽऽ-
सन्न मात्मानं मन्यमानो गौषूक्ताश्वसूक्ते शुद्धाशुद्धीये
तरत्स मन्दीत्येतानि प्रयुञ्जानः पूतो भवति (३)

‘অথ শুদ্ধিক্রিয়ায়াঃ প্রয়োগ মাহ— ভাজেতি । ভাজাদীনি সামানি স্পষ্টানি । ‘এষঃ’ উক্তপ্রতীকসমুদায়াत्मकঃ ‘পবিত্রবর্গঃ’ সর্বপাপশোধকসামসমূহ ইত্যর্থঃ । ‘এতেষাং’ সাম্ভ্যাং মধ্যে ‘একম্’, ‘মনেকং বা’ হে ত্রৌণীত্যাদি যথাশক্তি বা, ‘সর্বাণি বা’ বিহিতানি সর্বাণ্যপি বা; এতেষু ত্রিষু পক্ষেষু এক মিচ্ছয়া

সদা 'প্রযুক্তানঃ' 'পূতো ভবতি' 'দৈনন্দিনসমুদ্বৈঃ' পার্শ্বঃ পূতো
ভবতীত্যর্থঃ ॥

• অথ বহুবিধপ্রতিগ্রহবহুযাজনবিষয়কশুদ্ধিকামস্য প্রযীগ
মাহ— বহ্নিতি । অপ্রতিগ্রাহ্যপ্রতিগ্রহে অযাজ্যযাজনে চ প্রাঘ-
যিত্তস্বীকৃত্বাদস্য কাম্যপ্রকরণত্বাচ্চ প্রতিগ্রাহ্যস্বৈব ধনং স্ব-
কুটুস্বভরণাপেক্ষয়া অধিকম্মতিগৃহ্য যাজ্যান্যেব বহ্নন্ যাজয়িত্বা-
বাসন্নং স্বকৃতানপগমেনোপক্ষীণ মাআনং মন্যমানো গৌপ্তাদী-
ন্যেতানি সামানি প্রযুক্তানঃ পূতো ভবতি ॥ (৩)

(পবিত্র বর্গ)

যে ব্যক্তি সতত পবিত্র থাকিতে অভিলাষ করিবে, সে অরণ্য-
গানে পঠিত 'জাজ্জ' ও 'আজাজ্জ' সাম, 'শুক্ৰ' ও 'চন্দ্র' সাম,
'রাজন' ও 'রৌহিণ' সাম, শুক্রিয়াদ্য সামদ্বয় (অগ্নেত্রত ও বায়ো-
ত্রত), 'হাউস্বরতা' প্রভৃতি সামচতুষ্টয় এবং 'সেতু সাম' ;—এই
সামসমূহকে পবিত্র বর্গ কহে । (যথাক্রমে) ইহার একটি, অথবা
কয়েকটি, কিংবা সকলগুলি, প্রয়োগ করিতে থাকিলেই সতত
পবিত্র থাকিবে ।

অকালে বিপন্ন হইয়া বা বহু পরিবার পোষণার্থ বহু প্রতিগ্রহ
করিয়া অথবা বহুতর যাজন করিয়া আপনাকে অপবিত্র জ্ঞান
করিলে গোযুক্ত, অশ্বযুক্ত, শুক্রাশুদ্ধীয় নামক সামদ্বয় ও 'তরং
স মন্দী' সাম ;—এইগুলি প্রয়োগ করিয়া পবিত্র হইবে* ॥ (৩)

* অযাজ্য-যাজনাদির 'প্রাপ্তি' পূর্বে বলা হইয়াছে ; পরে যেরূপ অব-
স্থায় অযাজ্য-যাজনাদি পাপের নিমিত্ত না হইবে, তাৎক্ষণিক মনঃশুদ্ধি না
হইলে পবিত্র হইবার জন্য এই ব্যবস্থা হইল ।

তবশ্চাৰীযং প্রযুক্তানঃ শুচিঃ পূতৌ ব্রহ্মলোক
মভিসম্পদ্যেতে ন চ পুনরাবর্ত্ততে (৪)

অথ ব্রহ্মলোকপ्राप्तिसाधनशुद्धिकामस्य प्रयोग माह— तव-
श्चावीय मिति । तवश्चाय इत्यस्या मुत्पन्नं ‘तवश्चावीय’ तस्मात्
‘सदा प्रयुञ्जानः,’ ‘शुचिः पूतः’ सन् ‘ब्रह्मलोक’ ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य
लोकश्च इति लोकः साम्यम् ‘अभिसम्पद्यते’ आभिसुख्येन प्राप्नोति ।
यद्यपि शुचिपूतशब्दयोरैकार्थम्, तथापि पुरुषसंस्कारस्य मलाप-
गमगुणाधानरूपेण द्वैविध्यम् ;— शुचिरित्यनेन पापापगमः, पूत-
इत्यनेन सुकृतप्राप्तिलक्षणगुणाधान मित्यपौनरुक्तं सूच्यते । न च
“कर्मणा पिष्टलोको विद्यया देवलोकः”—इति श्रुतौ व्यवस्थितत्वात्
सामाध्ययनलक्षणस्य कर्मणो विद्यात्वाभावात् कथं देवलोक-
प्राप्तिसाधनत्व मिति वाच्यम् ; अध्ययनेन हि निश्चयशुद्धौ सत्यां
सगुणोपासनद्वारा ब्रह्मलोकस्य प्राप्तुं शक्यत्वादस्य तत्साधनत्वम् ।
अथवा “कर्मणा पिष्टलोकोः”—इतिवदस्यापि वचनत्वाविशेषात्
साक्षात्साधनत्वं, न विरुध्यते ; “किं वचनं न कुर्यान्नास्ति
वचनस्यातिभारः”—इति हि न्यायः । ‘न च पुनरावर्त्तते’—इति
ब्रह्मलोकं प्राप्तवतां ‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥’—इति कालात्मा-
युज्यसुक्तिविधानादपुनरावृत्तिः ॥ (४)

যে ব্রহ্মলোক গমনে অভিলাষ করিবে, সে ‘তবশ্চাৰীযং’ নামক
নাম প্রয়োগ করিয়া শুচি ও পবিত্র হইয়া ব্রহ্মলোকে গমন করিবে,
—তথা হইতে পুনরাবৃত্ত হইবে না ॥ (৪)

उदुत्तमं वरुण पाश मित्येतत् सदा प्रयुञ्जानः
सम्बाधं न निगच्छति निगतश्च प्रमुच्यते गौरान्त्वर्ष-
पां स्तुचे तुनाय तत् सु न इत्येतेन प्राश्नीयाद्
दीर्घायुर्भवति त्रीन्वोदकाञ्जलीन् सदा ऽऽचामेत्
पिबा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वेताभ्यां दीर्घायुर्भवति
दीर्घायुर्भवति (५) ॥ १ ॥

‘अथारोम्यकामस्य प्रयोग माह—उदुत्तम मिति । ‘उदुत्तमम्’
—‘इत्येतत्’ ‘सदा’ नित्यकर्त्ताविरोधेन ‘प्रयुञ्जानः’ ‘सम्बाधं’ व्याध्या-
दिपौडां ‘न निगच्छति’ न कदाचिदपि प्राप्नोति ; ‘निगतश्च
प्रमुच्यते’ नितरां सम्बाधं प्राप्तश्चानेन प्रयोगेन तस्मात् प्रमुच्यते ॥

अथ दीर्घायुष्कामस्य प्रयोग माह— गौरानिति । ‘तुचे
तुना’—इत्येतस्मान्ना ‘गौरान् सर्षपान्’ अभिमन्त्र्य अन्वहं ‘प्राश्नी-
यात्’ एतेन ‘दीर्घायुः’ शतवर्षजीवो भवति । अत्रैव प्रयोगान्तर
माह— त्रीन्वोदकाञ्जलीनिति । ‘सदा’ अन्वह मित्यर्थः । ‘पिबा-
सोम मित्येताभ्यां’ ‘त्रीन् वा उदकाञ्जलीन्’ ‘अभिमन्त्र्य आचा-
मेत्’ पिबेत् । शिष्ट मुक्तप्रायम् (५) ॥ १ ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये द्वितीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(आरोग्य वर्ग)

वे आरोग्य कामना करिबे, से ‘उदुत्तमं वरुण पाशम्’ एहे
गाम्नि गतउ अरोग्य करिबे कथनउ व्याधि-पौडा भोग करिबे

না । এবং যদি পীড়িত হইয়া ইহা জপ করে, সে পীড়া হইতে মুক্ত হইবে । যে দীর্ঘায়ু হইতে কামনা করিবে, সে প্রতিদিন 'তুচে তুর্নাম' এই সাম গান পূর্বক কতিপয় শ্বेतনর্যপ ভক্ষণ করিবে ; এরূপ করিলে দীর্ঘায়ু হইবে,—শতবর্ষ জীবন লাভ করিবে । অথবা 'পিবা সোম' মিস্র মন্দতু ভা' এই সাম গান পূর্বক সতত উদ-
 কাঞ্চলিত্রয় আচমন করিবে ;—ইহাতেও দীর্ঘায়ু হইবে (৫) ॥ ১ ॥

আবশ্য ঐশভাবত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
 সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-প্রথমখণ্ডের
 যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ অথ দ্বিতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥

অথ যস্যাজাতানি প্রমীয়েরন্ ন্যযোধশুঙ্কা-
 শরমূলং চোত্থাপ্য তদহস্বিত্বতং কারয়েন্মণি মগ্নি-
 প্রতিষ্টাপ্যাবৃতা হুত্বা মগ্নি নিধায়াবোধ্যগ্নিরিত্যে-
 তেনাভিজুহুয়াৎ সহস্রকৃত্বঃ শতাৱং তৃতীয়ে গৰ্ভ-
 মাসি নিদধ্যাদাজ্যশেষম্ মেখলায়াং মগ্নি ধার-
 য়েৎ পুমাৎস্ হ জনয়তি জাতস্য কণ্ঠেঽবসজেৎ
 কুমার মাজ্যশেষং প্রাশয়েৎ সর্বাণি স্নোতাংসি
 তর্পয়েতদভ্যঙ্গীতাহরহস্তত জব্বং মুপযুক্তো পুনঃ
 প্রয়োগঃ শতং বর্ষাণি জীবতি অরয়েব বিস্রংসতে ঽথ

यो रक्षसा गृहीतः स्यादग्निहृतस्य वृक्षस्थेधः शुक्लाया
 गोः सारूपवत्साया अन्यस्या वा ऽऽज्यं बैस्त्रं मणिं
 मुल्याप्य तदहस्त्रिवृतं कारयेन्मणिं मणिं प्रतिष्ठाप्या-
 वृता जुत्वा मणिं निधायेन्द्र त्रिधातु शरणं मित्येते-
 नाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतावरं तं मणिं कण्ठेन
 शिरसा वा धारयन् मुच्यते रक्षसा यद्वा उ विश्वपति-
 रिति चैतत् सदा प्रयुञ्जीत स्वस्ति हास्य भवति (१)

अथोत्पन्नपुत्राणां ममरणं कामयमानस्य प्रयोग माह—
 अथ यस्या इति । ‘अथ’ शब्दोऽर्थान्तरसंग्रहार्थः । ‘यस्याः’ नार्याः
 ‘जातानि’ उत्पन्नान्यपत्यानि ‘प्रमोयेरन्’ मृतानि भवन्ति, तस्याः
 ‘द्वितीये गर्भमासि’ इति सम्बन्धः । ‘न्यग्रोधशृङ्गान्’ वटशखाग्र-
 मुकुलान्, ‘शरमूलं’ शरदण्डसाधनदण्डस्य मूलम् ‘च’ ‘उत्थाप्य’
 ‘तदहः’ तस्मिन् दिवसे प्रयोगदिवसे उक्तद्रव्ये पिष्ट्वा ताभ्यां
 ‘त्रिभुतं’ त्रिपर्वाणं ‘मणिं कारयेत्’ । अथ ‘अग्निं प्रतिष्ठाप्य’,
 ‘आवृता’ प्रकारेण ‘हुत्वा’ व्याहृतिपर्यन्तम्, ‘मणिम्’ अग्नेः पश्चा-
 द्देशे ‘निधाय’ ‘अबोध्मनिरित्येतेन’ मन्त्रेणाग्नौ ‘अभिजुहुयात्’ ।
 ‘सहस्रकृत्वः’ परमावधिः ; ‘शतावरं’ शतकृत्वोऽवरम् । तदा
 तदोक्तवारं सम्प्राप्त्येन मणौ जुहुयात् । एतत् ‘द्वितीये गर्भमासि’
 ‘आज्यशेषं’ हुतशिष्टं आज्यम् अवशेषं वक्ष्यमाणप्रयोगार्थं ‘निद-
 ध्यात्’ सरक्षं स्थापयेत् । ‘सा’ नारी तं हुतं त्रिभुतं मणिं
 ‘मेखलायां धारयेत्’ । एवं कृते सा ‘पुमांसं’ पुत्रं ‘जनयति’ ।
 मेखलायां प्रीतं मणिं तस्य ‘जातस्य कण्ठे’ ‘अवसजेत्’ बध्नो-

যাত্ । তত্ 'আন্যশেষ' কুমার' প্রাশয়েত্ । তথা 'সর্বাণি
স্বীতাঁসি' নাসিকাস্রোত্রাদীনি 'তর্পয়েত্' তেনৈবাজ্যেন প্রীণয়েত্ ।
'তত জর্জম্' এব মেত 'অহরহঃ' ত মাণ্যশেষেণ 'অভ্যস্কীত' ।
'উপযুক্ত' 'তস্মিন্ভাজ্যশেষে' হোমস্য 'পুনঃ প্রয়োগঃ' কার্য্যঃ,—
সহস্রকৃত্বঃ সম্মাতেন মণি মমি হুত্বা পুনঃ শেষ' সম্মাদয়েত্ ।
এব' কৃতে উত্থন্নঃ পুত্রঃ 'শত' वर्षाणि जीवति' । तदेवाह— 'जर-
यैव विस्त्रंसते'—इति,—न मध्येऽस्य विस्त्रंसो भवति ॥

अथ रक्षोऽगृहीतस्य प्रयोग माह— अथ यो रक्षसेति । 'अथ'
शब्दः पूर्ववत् । 'यः' 'रक्षसा' रक्षःप्रभृतिभिः 'गृहीतः' 'स्यात्',
तस्य प्रयोगो वक्ष्यत इति शेषः । तस्मिन् प्रयोगे अग्निसमिन्धनाय
'अग्निहृतस्य वृक्षस्य' सम्बन्धी 'इध्मः' कार्य्यः । होमार्थं 'शुक्तायाः'
शुक्लवर्णायाः 'सरूपवत्सायाः' शुक्लवर्णवत्सोपेतायाः 'गोः' सम्बन्धि
'आज्यं' कार्य्यम् । उक्तलक्षणाया अलाभे 'अन्यस्याः' असरूप-
वत्सायाः अशुक्तायाश्च गोः सम्बन्धि 'वा' कार्य्यम् । 'तदहः'
तस्मिन् प्रयोगदिने 'वैत्थ' 'वित्थवृक्षसम्भव' 'मणि' तक्षणादिना
'उत्थाप्य' सम्प्राप्य 'त' 'त्रिहृत' कारयेत् 'त्रिपर्वाण' कुर्यात् ।
मणि मग्नि'मित्यवशिष्ट' पूर्ववत् । अत्र व्रते होममन्त्रः— 'इन्द्र
विधातु शरणम्'—इति । 'यद्वाउ विशपतिः'—इत्येतस्मात् 'सदा'
सर्वदा 'प्रयुञ्जीत' । एवं कृते रक्ष-आदिभिर्मुच्यते । 'अस्य'
'स्वस्ति' अविनाशः क्षेम' 'भवति' ॥ (१)

(শূভবৎসাদিগ্নি প্রয়োগ)

যে নাত্রীর মস্তান ইহেয়া ইহেয়াই শূভ ইয়, তাহার গর্ভ ইহেলে
মাগে, কয়েকটি বছরে পাতার মূলকুল এবং শরের মূল ভুলিয়া

সেই দিবসেই পেষণ করিয়া ত্রিপর্ক মণির আকার করিবে। অনন্তর অগ্নি স্থাপন পূর্কক আরত-প্রকারে ব্যাহতি হোম করিয়া পরে অগ্নির পশ্চাত্তাগে ঐ মণি রাখিয়া 'অবোধ্যগ্নিঃ' নামে অনূন এক শত, সহস্রাবধি আহতি প্রদান করিবে। এই ছতাবশিষ্ট ঘৃত উত্তর কালের জন্য তুলিয়া রাখিবে এবং ঐ ত্রিপর্ক মণিটি উহার কটিভূমণের মধ্যে গ্রথিত করিয়া সেই তৃতীয় মাসেই ধারণ করাইবে। এরূপ করিলে সেই নারী, কালে পুত্র-সন্তান প্রসব করিবে। অনন্তর ঐ নবপ্রসূত সন্তানের কণ্ঠে ঐ মণি যত্নে ধারণ করাইবে, এবং পূর্বরক্ষিত সেই ছতশেষ ঘৃত ঐ পুত্রকে কিঞ্চিৎ লেহন করাইবে, — কিঞ্চিৎ কিঞ্চিৎ শ্রোত্রাদি ইন্দ্রিয়সকলে স্পর্শও করাইবে। আরও তদবধি প্রতিদিনই ঐ ছতাবশিষ্ট ঘৃত সেই নবকুমারের অঙ্গে অভ্যঞ্জন করিবে। ঐ ঘৃত নিঃশেষিত হইলে পুনর্বার ঐরূপ প্রয়োগ পূর্কক ঘৃত প্রস্তুত করিবে। এ সন্তান, পূর্ণ-শতবর্ষ জীবিত থাকিবে, — জরা, কর্তৃক পরিত্যক্ত হইবে (অর্থাৎ জরাজীর্ণ হইবে না)। যদি সন্তান রাক্ষসদৃষ্টিতে গৃহীত হয়, তাহা হইলে অগ্নির সমিদ্ধনার্থ, বজ্রপাতে বিনষ্ট হ্রস্কের কাষ্ঠ ব্যবহার করিবে এবং যে শুক্লবর্ণা গাভীর শুক্লবর্ণই বৎস হইয়াছে, তাদৃশ গাভীর বা অভাবে সর্ষবিধ গাভীরই দুগ্ধ-সমুদ্ভূত ঘৃত, ঐ হোমে ব্যবহার করিবে এবং প্রয়োগ দিনেই বিধি ব্রহ্মের মণি তুলিয়া তাহাকে ত্রিপর্ক করিবে, পরে অগ্নি স্থাপন পূর্কক আরত-প্রকারে ব্যাহতি হোম করিয়া অগ্নির পশ্চাত্তাগে ঐ বিদ্যমণি রাখিয়া 'ইন্দ্র ত্রিধাতু শরণম্' এই নামে অনূন এক শত, সহস্রাবধি আহতি প্রদান করিবে। সেই মণি ঐ বালকের কণ্ঠে অথবা মস্তকে ধারণ করাইলেই রক্ষোভয় হইতে রক্ষা পাইবে। বিশেষতঃ 'যদ্বাউ বিশ্‌পতিঃ' নামটি সর্ষদা প্রয়োগ করিলে শিশুর কখন কোনরূপ অমঙ্গল ঘটবে না ॥ (১)

‘আময়াবী কৌশ্মা’ পুতং বিশ্বাঃ পুতনা অবি
 ভূতং নর ইত্যেতেনাভিজুহুয়াত্সহস্রকৃত্বঃ শতাবরং
 জীবেতি চাস্য নিধনং কুর্যাদেতেনৈব সদা প্রাশ্নীয়া-
 ন্মুচ্যত আময়াব্যানো মিচাবরুণেতি বৈতত্ সদা
 প্রযুক্তীত স্বস্তি হাস্য ভবতি (২) ॥ ২ ॥

অথ রোগোপশান্তিকামস্য প্রয়োগ মাহ— আময়াবীতি ।
 আমযো রোগস্তদান্ ‘আময়াবী’, ‘কৌশ্মা’ কুম্বে নিহিতং ‘পুতম্’ ।
 ‘বিশ্বাঃ পুতনা অবি ভূতরনরঃ’—‘ইত্যেতেন’ মন্ত্বেণ ‘সহস্রকৃত্বঃ’
 সহস্রসঙ্খ্যাপর্যন্তং ‘শতাবরং’ শতসঙ্খ্যায়ান্ব্যনু যথাসম্ভবং
 দ্বিশতত্রিশতাদিকম্ ‘অভিজুহুয়াত্’ । ‘অস্য’ মন্ত্বস্য অন্তে
 ‘জীবেতি নিধনং কুর্যাত্’ । ‘এতেনৈব’ কৌশ্মেন হুতশিষ্টেনৈবাক্তা
 মন ‘সদা’ ভোজনকালে ‘প্রাশ্নীয়াত্’ । एवं কৃতি ‘আময়াবী’
 ব্যাধিভ্যো ‘মুচ্যতে’ । ‘আ নো মিচা’-ইत्याদি স্পষ্টম্ (২) ॥ ২ ॥

इति श्रौत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(রোগশান্তির প্রয়োগ)

রৌগী ব্যক্তি, ‘বিশ্বাঃ পুতনা অবি ভূতরং নরঃ’ এই মন্ত্রে
 অন্যান এক মত, সহস্র পর্য্যন্ত মট্কার ঘৃতের আহুতি প্রদান
 করিবে, এবং ঐ সামের নিধন ভাগে * ‘জীব’ শব্দ গান করিবে ।

* সামের পঞ্চম ভাগকে বা শেষ ভাগকে নিধন কহে ।

नेहै हताबशिष्ट हृत प्रतिदिन अन्नर सहित भोजन करिबे ।
 एहै निम्नमे रोगी रोग हहेते मुक्त हहेबे । 'आ नो मित्रावरुणा'
 एहै ग्राम सर्वदा आयोग करिबे, ताहा हहेले ए व्यक्तिर रक्षण
 विद्वरित हहेबे (२) ॥ २ ॥

आवसथ त्रिसत्तवत सामश्रमी डट्टाचार्येय कृत,
 सामविधान ब्राह्मणेय द्वितीयाध्याय-द्वितीयधेय
 यथाकर वक्ताभुवाद समाप्त ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथ यदस्य रुजेच्छन्नो देवी रहस्येन घृत मभि
 गीयाभ्यञ्जाच्छाम्यति ह द्विकाद्येन वोदकं पाययेच्छी-
 ताभिरङ्गिरभिषेचयेत्सोमं राजानं सनादग्नेऽग्निं
 होतारं मित्येतानि चैनं मभिश्चावयेच्छाम्यति ह (१)

अथ क्षुद्ररोगशान्तिकामस्य प्रयोग माह— अथ यदस्येति ।
 उक्तोऽयमर्थः । 'अस्य' अधीतसामरहस्यस्य यजमानस्य सम्बन्धि
 'यद्' अङ्ग 'रुजेत्' व्यथयेत् ; सामर्थ्यादामय इति लभ्यते ; तस्या-
 पनुक्तये 'शन्नो देवीः' इत्यस्याङ्गीतेत 'रहस्येन' 'घृत मभिगीय'
 घृत मान्यं सृज्यमानम् अभिगायेत् तथा घृत मभिगीत्वा ; तेन
 घृतेन 'अभ्यञ्जात्' । प्रतिदिनं तथा कृते तस्य शान्तिर्भवति ।

अथात्रैव प्रयोगान्तर माह— द्विकाद्येनेति । अथ प्रयोगो
 ऽनधीतसामाध्यनस्य । 'द्विकाद्येन' शन्नोदेवीरित्यस्यां गीतयोः

প্রথমেনাভিমন্মিতম্ 'উদকম্' ভৃশ্ণ 'পায়য়েত্' । 'বা' শব্দঃ পূর্ব-
প্রয়োগেণ বিকল্পার্থঃ । 'সোম' রাজানম্-ইত্যেতেন শীতোদকৈঃ
'অভিষেচয়েত্' । শিষ্ট মুক্তপ্রায়ম্ । উদকপানাভিষেচনে অপিত্রয়া
'এতানি চ'-ইতি 'চ'-শব্দঃ ॥ (১)

(আমবাতরোগবারণ প্রয়োগ)

যদি অধীত-বেদ দ্বিজের কোন অঙ্গে বাত-বেদনা উপস্থিত হয়,
তবে অরণ্যগানে পঠিত 'শম্নোদেবী' নাম দ্বারা স্নাত পড়িয়া কএক
দিন সেই অঙ্গে মর্দন করিবে, তাহা হইলে উহা আরোগ্য হইবে ।
যদি অনধীত ব্যক্তির কোন অঙ্গে বাত-বেদনা হয়, তবে তাহাকে
গেয়গানে শ্রুতি 'শম্নোদেবী' ঋকে গীত সামদ্বয়ের প্রথম সামটি
দ্বারা উষ্ণ উদক পান করাইবে; অথবা ঐ মন্ত্রের দ্বারা সূশী-
তল জল পাঠ করিয়া তাহাতে অভিষেক করাইবে, এবং ঐ
রোগীকে 'সোমং রাজানং'—'সনাদগ্নে'—'অগ্নিং হোতারং' এই
সামভয় নিরন্তর শ্রবণ করাইবে । এইরূপে উহার 'ঐ' রোগ নিশ্চয়
আরোগ্য হইবে ॥ (১)

শঙ্খপুষ্পী সর্পসুগন্ধাং বীত্যাপ্য তদহস্বিত্বত
কারয়েন্ মণি মণি প্রলিষ্টাপ্যাবৃতা হুত্বা মণি
নিধায় চর্ষণী ধৃত মিতি বর্গেণাভিজুহুয়াৎ সহস্র-
কৃত্বঃ শতাৱরং তং মণি কণ্ঠেন শিরসা বা ধার-
য়তো ন সর্পভয়ম্ ভৱতি কথানায়াং চ সর্পসাম
সদা প্রযুক্তীত স্বস্তি হ্যস্য ভৱতি (২)

অথ সর্পভয়পরিহারকামস্য প্রয়োগ মাহ— শঙ্খপুষ্পী মিতি ।
কদাচিদপি সর্পভয়ং মে মাভূদিতি য ইচ্ছেক, সঃ 'শঙ্খপুষ্পী'

‘সর্পসুগন্ধা’ বিল্বপত্রসদৃশশুদ্ৰপশীপেতাং বিষহরণপ্রয়োগপ্রসিদ্ধা
মৌষধি ‘ব’ পিষ্টা ‘বিত্তং’ মণি’ কৃৎবা, ‘মণি’ প্রতিষ্ঠাপ্য—
ইত্যাঙ্কম্। ‘তং মণি’ কণ্ঠে শিরসি বা ধারয়েৎ। তদা প্রমুচ্যতি
‘কয়ানায়াম্’ উপরি ‘সর্পসাম’ ‘সদা’ যথাশক্তি ‘প্রযুক্তীত’।
এবং কৃতে বিষপ্রসঙ্গরহিতঃ সন্ ‘স্বস্তি হ’ স্তোমং প্রাপ্নোতি ॥ (২)

(সর্পভয়বারণপ্রয়োগ)

‘শঙ্খপূজী’ ও ‘গর্পসুগন্ধা’ * এই উভয় গুলু, প্রয়োগ দিনেই
উৎপাটন করত [উহার মূল]. পেষণপূর্বক ত্রিপর্কী মণি প্রস্তুত
করিবে। অনন্তর অগ্নি স্থাপন করিয়া আবৃতক্রমে ব্যাহতি-হোমা-
নন্তর অগ্নির পশ্চাচ্চাগে ঐ মণি স্থাপন পূর্বক ‘চর্ষণী প্লুতম্’ এই
ঋগ্বেদমূলক বর্ণে † অন্নান এক শত, মহত্বাবধি আহুতি প্রদান
করিবে। ঐ মণি কণ্ঠে অথবা মস্তকে যে ধারণ করিবে, তাহার
সর্পভয় দূর হইবে। এবং প্রতিদিন ‘কয়ানা’ ঋকে গর্প নাম পাঠ
করিবে, তাহা হইলে ঐ পাঠকারীর কল্যাণ হইবে অর্থাৎ কখন
সর্পভয় হইবে না ॥ (২)

শ্বেতপুষ্পাং বৃহতী মূল্যাপ্য তদহস্বিত্বং কারয়েন্
মণি মণি’ প্রতিষ্ঠাপ্যাবৃতা হুত্বা ‘মণি’ নিধায়
মৌষু ত্বা বাঘতশ্চনেত্বেনাভিজুহুয়াৎ সহস্রকৃতবঃ
শতান্নরং তং মণি’ কণ্ঠেন শিরসা বা ধারয়তো ন
শস্রভয়ং भवति यत इन्द्र भयामह इति चैतत् সদা
প্রযুক্তীত স্বস্তি হাস্য भवति (৩)

* সাংগণ্যচার্য্য বলেন,— ইহার পত্র, বিষপত্রের নাম কিঙ্ক কুণ্ড।

† সর্প, অসর্প, উৎসর্প নামক তিন নামের এই মন্ত্র।

অথ শস্ত্রভয়নিবৃত্তিকামস্য প্রয়োগ মাহ — শ্বেতপুষ্পা মিতি ।
পূর্যবদ্যোন্যম্ ॥ (১)

(শস্ত্রভয়বারণপ্রয়োগ)

শ্বেতপুষ্পা বৃহতী গুল্মা, প্রয়োগ দিনেই উৎপাটন করিয়া
[উহার মূল] পেষণ করিয়া ত্রিপর্কী মণি প্রস্তুত করিবে । তদ-
নন্তর অগ্নিস্থাপন করিয়া আব্রতক্রমে ব্যাহতি-হোমানন্তর অগ্নির
পশ্চাছাগে ঐ মণি স্থাপনপূর্বক ‘মৌবু ত্বা বাবতশ্চন’ এই ঋকে
গীত নামদ্বয়ে অনান এক শত, সহস্রাবধি আহুতি প্রদান করিবে ;
ঐ মণি কণ্ঠে অথবা মস্তকে যে ধারণ করিবে, তাহার শত্রুভয় দূর
হইবে । এবং প্রতিদিন ‘যত ইন্দ্র ভয়ামহে’ ঋকে গীত নাম পাঠ
করিবে, তাহা হইলে ঐ পাঠকারীর শত্রুভয় থাকিবে না ॥ (৩)

শ্বেতপুষ্প মর্ক মৃত্যাপ্য তদহস্বিবৃতং কারয়েন্
মণি মগ্নি প্রতিষ্ঠাপ্যাবৃত্য হুত্বা মণি নিধায়
স্বাশিরামর্কোণাভিজুহুয়াৎ সহস্রকৃত্বঃ শতাবরং
তং মণি কণ্ঠেন শিরসা বা ধারয়ন্ বহ্ননো ভবতি
দীর্ঘতমসৌর্কো ঈর্কশিরো ঈর্কগ্রীবা ইতি চৈতানি
প্রযুক্তানঃ সর্বভান্নং লভতে সমন্যায়ন্তীনিধনং প্রযু-
ক্তানো ন পিপাসয়া স্নিয়তে (৪)

অথ বহ্ননকামস্য প্রয়োগ মাহ — শ্বেতপুষ্প মর্ক মিতি ।
স্মৃষ্টৌর্য়ঃ ॥

অথ সর্বভান্নকামস্য প্রয়োগ মাহ — দীর্ঘতমসৌর্ক ইতি ।
স্মৃষ্টৌর্য়ঃ ॥

अथ पिपासाभावेच्छोः प्रयोग माह— समन्यायन्तीतीति ।
'समन्यायन्तीति' अचोत्पन्नम् 'ई'-इति 'निघञं' यस्य तत् सोम
सदाश्रयुञ्जानस्य 'पिपासया' मरणं 'न' भवति ॥ (४)

(जीविकाभाव-भयवारण प्रयोग)

प्रयोग-दिने श्वेतार्कपुष्पेर रुरूप उৎपाटन करिया [ताहार
मूल द्वारा] त्रिपर्क्षा मणि प्रसूत करिबे । अनन्तर अग्निस्थापनपूर्वक
आवृतक्रमे व्याहृति-होमानन्तर अग्निर पश्चाद्भागे ए मणि स्थापन
करिया 'शशिरामर्क' नामे सहस्रावधि अनून एक शत आहृति
प्रदान करिबे । ए मणि कठे वा मस्तके ये धारण करिबे, ताहार
दारिद्र्या हईबे ना । 'दीर्घतमगोहर्क', 'अर्कशिरः' ও 'अर्कज्जीवा' এই
সামগ্র্য সর্বদা প্রয়োগকারী, সর্বত্র অন্ন লাভ করে । ঐ-গিধন
'সমনয়া যন্তি' নামের সতত প্রয়োগকারীর পিপাসায় প্রাণ-
বিরোগ হয় না ॥ (৪)

इष्टाहोत्रीयं प्रयुञ्जानो नाप्सु म्रियते (५)

अथाप्सु मरणाभावेच्छोः प्रयोग माह— इष्टाहोत्रीय मिति ।
स्यष्टम् ॥ (५)

(जलमग्न-भयवारण प्रयोग)

'इष्टाहोत्रीय' नामक नामे सतत प्रयोगकारी जलमग्न
श्रुता हई ना ॥ (५),

अचोदस इति तृतीयं प्रयुञ्जीत नैनं यश्चा
गृह्णाति (६)

'आमयावी कौश्रम'—'अथ यदस्य वृजेत्'—इत्याभ्याम् (६२,
६३ पृ०) अवाप्तरोगस्य शरीरैकदेशरोगस्यैव प्रयोग उक्तः; अथ

अधोदस इत्यादिना क्षयादिदोषस्य प्रयोग उच्यते— अधोदस इतीति । खंडोऽर्थः ॥ (६)

(यन्त्रा-उत्तरवारण आश्लोग)

‘अटोदमः’ शब्दे गीत तृतीयसाम मत्तं आश्लोग करिबे, तांश इहेले उहाके यन्त्रारोग आक्रमण करिबे ना ॥ (७)

त्व मिमा ओषधीरित्येतत्सदा प्रयुञ्जानो न गरेण
स्त्रियते सन्तेपयांसीति पूर्वेण प्रथमं यासं यसेदु-
त्तरेण निगिरेद् विष मप्यस्यान्नं भवति नैनं
हिंसति नैनं हिंसति (७) ॥ ३ ॥

अथ विषमरणाभावकामस्य प्रयोग माह— त्व मिमा इति ।
‘गरः’ कृत्रिमविषम्, तेन उक्तसामानुष्ठानुर्न कदापि मृति-
र्भवति ॥

अथ निर्विषीकरणप्रयोग माह— सन्ते पयांसीतीति । ‘सन्ते
पयांसीति’ अस्य सुत्यन्नेन ‘पूर्वेण’ सान्ना ‘प्रथमं’ यासं यसेत्
भोजनकाली वदने निक्षिपेत्, ‘उत्तरेण’ सान्ना ‘निगिरेत्’ अन्त-
रान्तरं प्रवेशयेत् । एवं कृते सति ‘अस्य’ भोक्तुः ‘विष मपि’
‘अन्नम्’ अन्नवत्पुष्टिकरम् ‘भवति’, ‘एनं’ प्रयोक्तारं ‘न हिंसति’
न कदाचिदपि हिनस्ति ॥ (७)

‘हिंसतिः’ खण्डसमाप्तिश्चोतनार्था ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्ववीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये द्वितीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(বিষভাবধারণ প্রয়োগ)

‘ত্ব মিমা ওষধীঃ’ এই ঋকে গীত সামটি যে সৰ্ত্তত প্রয়োগ
করে, সে কৃত্রিম বিষে পঞ্চত্ব পায় না। ‘সন্তে প্লায়াংসি’ এই ঋকে
গীত সামের প্রথম ভাগ পাঠ করিয়া গ্রাস গ্রহণ করিবে, উহারই
দ্বিতীয় ভাগ পাঠ করিয়া ঐ গ্রাস নিগরণ করিবে (গিলিবে) ;
এ নিয়মে আহারকারীর বিষও অন্ন ইহাবে, — বিষ, ইহাকে বিনষ্ট
করিবে না (৭) ॥ ৩ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-তৃতীয়খণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

करवीरदण्ड मुत्थाप्य देवव्रतैरभिजुहुयादनुगान-
शस्तेन हस्तगतेन यत्र क्व च गच्छति सर्वत्र हास्य
स्वस्ति भवति तेन नगरं वा निगमं वा ग्रामं वा
गोष्ठं वा ऽऽगारं वा मनसा ध्यायन् परिलिखेन्नात्रा-
निष्टः प्रविशन्ति प्रतिभयेऽध्वनि देवव्रत माद्यं गीत्वा
मध्यम मावर्त्तयेद् गतेऽध्वन्युत्तमं समाप्रयित्वा
विरमेदुद्यतशस्त्रान् शूचून् दृष्ट्वा देवव्रतानि मनसा
ध्यायेन्नैनं हिंसन्त्यमानुषे भये कथानायास्तृतीय
मावर्त्तयेन्नैनं हिंसन्त्यध्वान मभ्युत्थित आमन्दैरिति

वर्गं गीत्वा नपेक्षमाणो ब्रजेत् स्वस्त्यर्थचरितः पुनरैति नाध्वनिं च प्रमीयते ऽन्यो वै न मनुगायेत् कदाचन-
स्तरीरसीत्येतेन चैन मभिश्चावयेदर्द्धसाम्नि प्रदर्क्षिण
मावर्त्तयेत् समाप्यानपेक्षमाणः परो ब्रजेत् स्वस्त्यर्थ-
चरितः पुनरैति नाध्वनिं च प्रमीयत एषो उषा
अपूर्व्येति संविशन् सदा प्रयुञ्जीताकालं स्वस्त्ययन
मुदिते यदद्य कच्च वृचहन्नित्याकालं स्वस्त्ययनम् (१)

अथ सर्वत्र क्षेमकामिनः प्रयोग माह— करवीरदण्ड मिति ।
क्षेमकामो 'करवीरदण्डम्' 'उत्थाप्य' सम्पाद्य 'देवव्रतैः' सामभिः
अग्नीं हुत्वा तत्संस्त्रवेण दण्डस्योपरि 'अभिजुहुयात्' । ततस्त मभि-
मृश्य तैरेवानुगायेत् । अत्रापि सङ्घस्रकृत्स्नः शतावरं गायेत् ।
होम मनु गानञ्चेति द्रष्टव्यम् । एवम् 'अनुगानशस्तेन' अनु-
गानेन प्रशस्तेन 'हस्तगत्येन' दण्डेनोपलक्षितो 'यत्र क्व च गच्छति',
तत्र 'सर्वत्र ह्यस्य' 'स्वस्ति' अविनाशः क्षेमो 'भवति' ॥

अथोक्तप्रयोगविशिष्टस्य दण्डस्य नगरादिरक्षणे विनियोग
माह— तेन नगरं वेति । 'तेन' होमानुगानाभ्यां प्रशस्तेन
करवीरदण्डेन नगरादीना मन्यतमं भयोपद्रुतं रक्षितुं मिच्छेत्,
तं 'मनसा ध्यायन्' चौरादिभ्यो रक्षास्त्विति चिन्तयन् 'परि-
लिखितुं' बहिः परितो लेखं कुर्यात् । 'नात्रानिष्टाः प्रविशन्ति' ॥

अथाध्वनि भयनिवृत्त्यर्थं प्रयोग माह— प्रतिभये इति ।
'प्रतिभये' सम्प्राप्तेभये 'अध्वनि' मार्गे प्राप्ते सति 'देवव्रत
माद्य' साम सङ्गदु 'गीत्वा',—गमनकाले 'मध्यम' देवव्रतम्

‘आवर्त्तयेत्’ आवर्त्तयन्नेव मार्गं गच्छेत्,— ‘अध्वनि’ ‘गते’ अतीते सति ‘उत्तमम्’ अस्तिम् देवव्रतं ‘समाप्रयित्वा’ ‘विरमिद्’ अवसानं कुर्यात् । एवं कृते मार्गं प्राप्तुं मत्तिभये निवर्त्तते ॥

अथ भयकारिणां शत्रूणां प्रत्यक्षदर्शने सति तदपगमोपाय माह— उद्यतशस्त्रानिति । स्पष्टोऽर्थः ॥

अथार्थाद्यर्थ मध्वानं गच्छतः क्षेमेण सार्धं पुनरागमनकामस्य प्रयोग माह— अध्वान मिति । ‘अध्वान’ गन्तव्यं मार्गम् ‘अभ्युत्थितः’ अभिक्रमणाय तिष्ठन् । ‘आमन्दैरिति वर्गं गौत्वा’ ‘अनपेक्षमाणः’ अतीतं मार्गं पुनर्गमनाय अनाकाङ्क्षमाणो ‘व्रजेत्’ । ‘स्वस्त्यर्थचरितः’ क्षेमविशिष्टार्थलक्षणः सन् ‘पुनः’ स्वगृहम् ‘एति’ आगच्छति । ‘नाध्वनि च प्रमीयते’ पथि न नश्यति ॥

अथानधीतसामकस्य प्रयोग माह— अन्यो वै न मिति । ‘अन्यो वा’ साम्राध्येता कश्चिद् ‘एनम्’ अनधीतं अर्थार्थं गन्तारम् ‘अनुगायेत्’ । किं गायेत् ? पूर्वोक्त मिति गम्यते । किञ्च ‘कदाचनेत्येतन्’ साम्ना ‘एन मभिश्चावयेत्’ । उक्तसामगानं ‘समाप्य’ अर्थार्थिनम् ‘अनपेक्षमाणः’ ‘परः’ प्रयोक्ता एक एव ‘व्रजेत्’ स्वगृहम् ; स न गच्छेदित्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ।

केचिदेव माहुः— समाप्य व्रजेदिति पूर्वकालतामात्रे ज्ञात्वा प्रत्ययः, न समानकर्तृकत्वेऽपि ; अतः पर इत्येतत् न प्रकृतादन्य माचष्टे किन्तु सामप्रयोक्तुः पर मन्य मर्थार्थिनम् । एवं च समाप्ते सान्नि परोऽर्थार्थी गच्छन्, गन्तार मन्य मर्थार्थिनं मनपेक्षमाणो गच्छेदिति ॥

अथ रात्रावहनि च स्वस्त्ययन कामस्य प्रयोग माह— एषो उषा इति । ‘एषो उषा अपूर्व्येति’ एतस्मात् ‘सदा’ सर्वदैव रात्रौ

‘সংবিম্বন’ শ্রয়ন’ কুব্জন্ ‘প্রযুক্তীত’ ; তথা সতি ‘সাকাল’ পুন-
 বদ্যকালপর্যন্ত’ ‘স্বস্ত্রায়ন’ ভবতি । ‘উদিত’ চ সূর্যে ‘যদ্য
 কার্শ্ব ব্রহ্মহ্রিত’ এতন্মাম সদেবাহনি প্রযুক্তীত ; তথা সতি
 ‘সাকাল’ পুনরস্তময়কালপর্যন্ত’ ‘স্বস্ত্রায়ন’ ভবতি ॥ (১)

(সৰ্ব্বত্র ভয়বারণ প্রয়োগ)

করবীর শাখার দণ্ড সম্পাদন করিয়া অগ্নির পশ্চাভাগে স্থাপন
 পূর্বক ‘দেবব্রত’-নামক সামগ্র্য দ্বারা প্রতিসামে সহআবধি, অনূন
 শতবার, আচ্ছতি প্রদান করিবে । সেই দণ্ড হস্তে লইয়া যে কোন
 স্থলে যাইবে, সৰ্ব্বত্রই তাহার কল্যাণ হইবে । নগর অথবা নিগম
 অথবা গ্রাম অথবা গোষ্ঠ অথবা আগার, যে কোন স্থলেই ইউক,
 মনে মনে চিন্তা করিয়া (ঐ দণ্ডদ্বারা) অঙ্কিত করিবে ;—[যাহার
 আকৃতি বা নাম অঙ্কিত করিবে] ইহার মধ্যে কোনরূপ অনিষ্ট
 প্রবেশ করিবে না । কোন ভয়ানক পথে গমনকালে প্রথম
 ‘দেবব্রত’ সামটি গান করিয়া গমনারম্ভ করিবে,—মধ্যম ‘দেব-
 ব্রত’টি আরম্ভ করিতে করিতে চলিতে থাকিবে, পথ অতীত-
 প্রায় হইলে অন্তিম ‘দেবব্রত’ গান গান করিয়া বিরত হইবে ।
 উদ্যত শস্ত্র-শত্রুকে দেখিয়া ‘দেবব্রত’ সামগুলি মনে মনে
 ধ্যান করিবে ; তাহা হইলে তাহাকে কেহই হিংসা করিতে
 পারিবে না । মনুষ্য-ভিন্ন ভয়-কারণ থাকিলে ‘কয়ানা’ ঋকে গীত
 তৃতীয় সামটি বার বার গান করিবে, তাহা হইলে তাহাকে
 কেহই হিংসা করিবে না । প্রবাস গমনে উদ্যত হইলে ‘আ
 মষ্ট্রৈঃ’ ঋগ্ মূলক বর্গ গান করিয়া নির্ভয়ে যাত্রা করিবে, এতৎ-
 ফলে কল্যাণে থাকিয়া কার্য্যসিদ্ধি করিয়া পুনরাগত হইবে ;
 পশ্চিমধ্যে তাহার মৃত্যু হইবে না । যে ব্যক্তি ঐ সাম অধ্যয়ন
 করে নাই, সে কোন সামগ ব্যক্তির সাহায্যে ঐ সাম বা ‘কদাচনস্তরী-

রসি' ঋকে ঋত সাম গান করিবে (অর্থাৎ কোন সামগ উহাকে ঐ বা ঐ সাম গান করাইয়া দিবে) । [যদি ঐরূপ অনুরূত পাঠেও অসম্বন্ধ হয়, তবে] তাহাকে 'কদাচন' সামগী শ্রবণ করাইয়া দিবে ;— অর্দ্ধসাম শেষ হইতে হইতেই উহাকে প্রদক্ষিণ করাইবে, সামগান সমাপন হইলে সেই যাত্রাকারী, অন্য ব্যক্তির সহায়াদি অপেক্ষা না করিয়াই যাত্রা করিবে । এতৎফলে কল্যাণে থাকিরা, কার্যসিদ্ধি করিয়া পুনরাগত হইবে ; পশ্চিমধ্যে তাহার মৃত্যু হইবে না । সূর্য্যোদয়ের পূর্বে (উষাকালে) 'এষো উষা অপূর্বা' এই সাম পাঠ করিয়া কার্যক্ষেত্রে প্রবিষ্ট হইবে ;—এই স্বস্তায়ন সায়াংকাল পর্য্যন্তের জন্য হইবে । সূর্য্যাস্তের অব্যবহিত পূর্বে (সায়াং) 'যদদ্য কচ্চ বহজ্জন' এই সাম পাঠ করিবে ;—এই স্বস্তায়ন পুনরুদয় কাল পর্য্যন্তের জন্য হইবে ॥ (১)

মূলফলৈরুপবসথং কৃৎস্বা মাস মুপবসীদরণ্যে
নিষ্টান্তবো মুনির্যা রৌহিণী বা পৌষী বা পৌর্ণমাসী
স্ত্যাস্তদহহদ্যন্ত মাচিত্ব মুপতিষ্ঠেতোদ্বয়ং তমসস্পরী-
ত্ব্যেতেন তত জঙ্ঘং তদ্রতস্তঙ্ঘস্বত্বারি বর্ষাণি প্রযু-
জ্জানো জরামৃত্যু জহাতি জরামৃত্যু জহাতি (২) ॥৪॥

অথ জরামৃত্যুজয়প্রয়োগ মাহ— মূলফলৈরিতি । মূলে:
ফলৈর্বা মূলফলৈরুপবসথং 'উপবসথ' দিনে ঐষভোজন মুপবসথং,
তেন শরীরনির্বাহ 'কৃৎস্বা' 'মাস' মাসপর্য্যন্তম্ 'অরণ্যে' উপ-
বসেৎ ;— 'নিষ্টান্তবঃ' তন্মুনির্মিতং বর্ষং তান্নবৎ, তেনানপি-
হিতো ঐজিনবল্লালাদ্যাদি, 'মুনিঃ' বাঙ্নিয়মোপেতঃ সন্ ।
'যা' 'রৌহিণী বা' রৌহিণীনক্ষত্রযুক্তা বা 'পৌর্ণমাসী', 'পৌষী

বা' পুথ্যেন দ্বিত্বোপেতা বা ভবেৎ, 'তদ্বৎ' তয়োরেকস্মিন্দ্ভি 'উদ্ব্যস্ত
মাদিত্যম্' 'উদ্ব্যস্তমসস্যরীত্বেন' সান্না 'উপতিষ্ঠেত' । 'ততঃ
জর্ঘ্ব' 'তদ্বৎ' উক্তনিষ্টান্সবমৌনব্রতোপেতঃ, 'তদ্বৎ' উক্তসূল-
ফলভক্ষঃ সন্, 'চত্বারি বর্ষাণি' এব 'প্রযুক্তানঃ', 'জরামৃত্যু
জহাতি' ন কদাচিচ্ছরাং মরণঞ্চ প্রাপ্নোতীত্যর্থঃ ॥

অভ্যাসঃ খণ্ডসমাত্যর্থঃ (২) ॥ ৪ ॥

ইতি ত্রীসায়ণার্থ্যবিরচিতো মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে
সামবিধানাত্ম্যে দ্বিতীয়ে ব্রাহ্মণে দ্বিতীয়াধ্যায়ে
চতুর্থঃ খণ্ডঃ ॥ ৪ ॥

(জরা-ভয়বারণ প্রয়োগ)

তন্তু-নির্মিত বস্ত্র পরিধান না করিয়া, মোনব্রত হইয়া, দিবা-
ভাগে ফল মূল মাত্র ভক্ষণে ক্ষুন্নিস্থিতি করত এক মাস কাল অরণ্যে
বাস করিবে; ঐ মাসের মধ্যে রোহিণী-নক্ষত্রাধিত অথবা পুষ্য-
নক্ষত্রাধিত পৌর্ণমাসী পাইলে, সেই দিন উদয় কালেই 'উদ্ব্যস্ত
তমসস্পরি' এই মন্ত্রে আদিত্যোপস্থান করিবে। অনন্তর গ্রামে
প্রত্যাগত হইয়াও চারি বৎসর কাণ্ড উক্ত ব্রতাবলম্বনে ঐরূপ ভক্ষ-
ণাদি ব্যবস্থায় সেই মন্ত্র জপ করিলে কখনই জরাগ্রস্ত হইবে না,—
কখনই জরাগ্রস্ত হইবে না (২) ॥ ৪ ॥

আবসথ ত্রীমতাব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-চতুর্থখণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथैकमनुष्याणां मावर्त्तन् स्त्रिया वा पुंसा वा
 श्रवणेन व्रतमुपेत्य पूर्वैः प्रोष्ठपदैः पांसुभिः प्रतिकृतिं कृत्वा प्राक्शिरसं पूर्वाहणे दक्षिणाशिरसं
 मध्याह्ने प्रत्यक्शिरसं मपराहणे ऽर्द्धरात्रौ उदक्-
 शिरसं तस्या हृदयदेशं मधिष्ठायायन्त इन्द्र सोम
 इति ब्राह्मणस्येदन्त एकमिति क्षत्रियस्यैष प्र कोश
 इति वैश्यस्य विभोष्ट इन्द्र राधस इति शूद्रस्योदय-
 न्तमसस्परीति वा सर्वेषां सौवर्णीं प्रतिकृतिं
 कुर्याद् ब्राह्मणस्य राजर्त्तौ क्षत्रियस्यौदुम्बरीं वैश्य-
 स्यायसीं शूद्रस्यौदुम्बरीं वा सर्वेषां मय मसाविति
 प्राक्शिरसं मग्नौ प्रतिष्ठाप्यौदुम्बरेण सुवेणाज्ये-
 नाभिजुहुयादृच्छाव इतीनिधनेन गुणी हास्य भवति
 कृष्णव्रीहीणां नखनिर्मिन्नानां पिष्टमयीं प्रतिकृतिं
 कृत्वा पिष्टस्वेदं स्वेदयित्वा सर्षपतैलेनाभ्यज्य तस्याः
 क्षुरेणाङ्गान्यवदायाग्नौ जुहुयात् प्र मन्दिन इत्ये-
 तेन शेषं स्वयं प्राश्नीयादितरथाभावे म्रियेत (१)

अमरादीनां मनुष्यादीनाञ्च वशीकरणं सुपरिष्ठांश्चरते ;—
 इदानीं भैकमनुष्यवशीकरणप्रयोगं माह ; तन्मानेन प्रति-
 जानीते— अथैकमनुष्याणां मिति । अथेत्यर्थान्तरद्योतनार्थः ।

कमनुष्ठाणाम्' एकस्य मनुष्यजातीयस्य 'आवर्त्तन' वशी-
रणम् ; तत्प्रयोग उच्यते इति शेषः । तदेव विशिनष्टि—
त्रिया वा पुंसो केति । यस्य नारी वा पुमान्वा वैशीकर्त्तव्यः स्यात्,
स्य 'स्त्रियाः पुंसो वा' 'आवर्त्तन' वशीकरणम् ; तत्प्रयोगो
ह्यते इति ॥

अथ तस्य व्रतारम्भकाल माह— श्रवणेन व्रत मिति । 'श्रव-
न' श्रवणनक्षत्रेण युक्ते चन्द्रमसि 'व्रतम्' "अथातः काम्याना
नादेशे चिराच्च सुपवासः"—इत्युक्तं (८२ पृ०) व्रतम् 'उपेत्य'
पक्रम्य, वक्ष्यमाणं प्रयोगं विहितकाले कुर्यात् ॥

अथ तत्प्रयोग माह— पूर्वैरिति । 'पूर्वैः प्रोष्ठपदैः' युक्ते चन्द्र-
सि वक्ष्यमाणं प्रयुञ्जीत । 'पांसुभिः' साध्यस्य पुरुषस्य वा
स्त्रिया वा 'प्रतिकृतिं कृत्वा', 'अय मसाविति' पुरुषस्य, इय मसा-
विति स्त्रियाः, नाम उच्चाये, तत्प्रतिकृतौ मनसा साध्यरूपं भाव-
यत्वा प्राणं प्रतिष्ठाप्य, तां 'प्राक्शिरसं पूर्वाङ्गे, दक्षिणाशिरसं
ध्याङ्गे, प्रत्यक्शिरसं मपराङ्गे, 'अर्धरात्रे उदक्शिरसं' विविक्ते
शि संस्थाप्य 'तस्याः' प्रतिकृतेः 'हृदयदेश मधिष्ठाय' पादेनाक्रम्य,
ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्या वा प्रतिकृतिं कृत्वा, तां स्पृष्ट्वा 'अयन्त इन्द्र
तेम इति' साम जपेत् । " एव मुत्तरत्रापि योज्यम् । 'क्षत्रियस्य'
इत् 'इदन्त एक मिति' जपेत् । 'वैश्यस्य' वैश्यजातीयस्य चैवति-
मितिः 'एष प्रकोश इति' जपेत् । 'शूद्रस्य' चेत् 'विमोष्ट इन्द्र राधस
मिति' । 'वा' अथवा सर्वेषां प्रतिकृतौ 'उदय मिति' * जपेत् । अथ
नातिभेदेन 'ब्राह्मणस्य' अन्यां 'सौवर्णीं' प्रतिकृतिं कुर्यात्, 'क्षत्रि-
यस्य राजतीम्', 'वैश्यस्यौदुम्बरीं' ताम्रमयीम्, 'शूद्रस्यायसीम्'

कृष्णायसनिर्मिताम् । 'वा' अथवा 'सर्वेषाम् औदुम्बरी' ताम्रमयीम् ।
स्त्रियाः पुरुषस्य वा साध्यस्यान्यां प्रतिकृतिं कृत्वा, अयं मसाविति
पुरुषस्य, इयं मसाविति स्त्रियाः प्राणप्रतिष्ठां मनसा कृत्वा, तां
प्रतिकृतिम् 'अग्नी' 'प्राक्शिरसं' प्रतिष्ठाप्य 'औदुम्बरेण' ताम्र-
मयेन 'सुवेण' 'अच्छा व इति' मन्त्रेण 'ई'-निधनयुक्तेन, 'आज्येन'
'अभिजुहुयात्' । एवं कृते 'अस्य' साधकस्य साध्यः पूर्वमगुणोऽ-
पि 'गुणोभवति' । गुणशब्दादभूततद्भावे च्चिः (पा० ५. ४.
५०.), तस्य सर्वापहारी लोपः, तस्य गतिसंज्ञायां "ते प्राग्धातोः"
-इति (पा० १.४.८०.) प्राक्प्रयोगः प्राप्तोऽपि "व्यवहितान्"-
इति (पा० १.४.८२.) हास्येतिपदद्वयेन व्यवहितः प्रयोगः ॥

अथास्य प्रयोगान्तरमाह— कृष्णब्रीहौणा मिति । 'कृष्ण-
ब्रीहौणां' कृष्णवर्णानां ब्रीहौणां 'नखनिर्भिन्नानाम्' अवघातेन
विना नखैः सम्पादितानां तण्डुलानां पिष्टेन, साध्यस्य पुरुषस्य
वा स्त्रिया वा 'प्रतिकृतिं' कृत्वा, पूर्ववदयमसाविति जीवं प्रति-
ष्ठाप्य, तस्या उपरि 'पिष्टस्वेद' यावता पाकेन पिष्टं स्त्रियते,
तथा 'स्वेदयित्वा' तां 'सर्षपतैलेन' 'अभ्यज्य' अभितः अङ्क्ता
'क्षुरेण' अयोमयेन तस्याः हृदयव्यतिरिक्तानि 'अङ्गानि' 'अवदाय'
विभज्य खण्डयित्वा 'प्र मन्दिने इत्येतेन' सांस्ना 'अग्नी जुहुयात्' ।
'शेष' हुतशेषं हृदयमङ्गं 'स्वयं' प्राश्नीयात् ; 'इतरथाभावे'
शेषभक्षणकरणे 'स्त्रियते' स्वयमेव मृतो भवेत् ; अतः अवश्यं
हृदयमङ्गं भक्षयेदित्यर्थः । एवं कृते गुणी हास्य भवतीत्यनुष-
ज्यते ॥ इत्येकपुरुषावर्तन उक्तः ॥ (१)

(वशीकृत्य अष्टोत्थ)

श्रीकृति इडेक अथवा पुरुषकृतिरे इडेक, कोन एक वाक्तिके

বশে করিবার উপায় এই— শ্রাবণী পৌর্ণমাসীতে এই ব্রত আরম্ভ করিয়া, ভাদ্রী-পূর্ণিমায় পাংশু দ্বারা [যে স্ত্রী বা যে পুরুষকে বশীভূত করিতে হইবে, তাহার] প্রতিকৃতি নির্মাণ করিবে। পুরে ‘এই অমুক স্ত্রী’ বা ‘অমুক পুরুষ’ বলিয়া সেই প্রতিমূর্তির নামকরণ পূর্বক স্থায়ী অভিলাষ মনে-মনে ধ্যান করিবে। ঐ প্রতিমূর্তিকে পূর্বাঙ্কে পূর্বশিরা, মধ্যাঙ্কে দক্ষিণশিরা, অপরাঙ্কে পশ্চিমশিরা ও অর্দ্ধরাত্রে উত্তরশিরা, স্থাপন করিয়া তাহার হৃদয়দেশে অবস্থিত হইয়া, ব্রাহ্মণের জন্য হইলে ‘অয়ন্ত ইন্দ্র সোম’ গাম, ক্ষত্রিয়ের জন্য হইলে ‘ইদন্ত একং’ গাম, বৈশ্যের জন্য হইলে ‘এষ প্র কোশে’ গাম এবং শূদ্রের জন্য হইলে ‘বিভোষ্ট ইন্দ্র রাধনে’ গাম; অথবা সকলের জন্যই ‘উদয়ং তমসম্পরি’ মন্ত্র জপ করিবে। এবং ব্রাহ্মণের হইলে স্রবর্ণময়ী, ক্ষত্রিয়ের হইলে রৌপ্যময়ী, বৈশ্যের হইলে তাম্রময়ী, শূদ্রের হইলে কৃষ্ণলৌহময়ী; অথবা সকলেরই তাম্রময়ী আর একটি প্রতিকৃতি প্রস্তুত করিবে। অনন্তর ‘এই অমুক’ বলিয়া মনে-মনে তাহার প্রাণ-প্রতিষ্ঠা পূর্বক অগ্নির মধ্যে উহা পূর্বশিরা করিয়া স্থাপন করিবে। অনন্তর তাম্রময় অ্রবের দ্বারা ঙ্গ-নিধনযুক্ত ‘অচ্ছা ব’ গাম * গানপূর্বক ঘৃতাভূতি প্রদান করিবে। এই অনুষ্ঠানের ফলে অভিলষিত ব্যক্তি সেই অনুষ্ঠাতার বশবর্তী হইবে ॥

‘ নখের দ্বারা বিতুষীকৃত কতকগুলি কৃষ্ণ-ধান্যের তণ্ডুল পেষণ পূর্বক ঐ পিঠিলির প্রতিকৃতি করিয়া এই ‘অমুক’ বলিয়া মনে-মনে প্রাণ-প্রতিষ্ঠা করিবে। অনন্তর সেই পিঠিলির প্রতিকৃতির সর্বাঙ্গ স্বেদিত করিয়া উহাতে সর্ষপ তৈল মাখাইবে। পরে উহা ক্ষুরের দ্বারা খণ্ড খণ্ড করিয়া ‘প্র মন্দিনে’ ঋকে গীত গাম গান পূর্বক অগ্নিতে হোম করিবে; ছতাবশিষ্ট, কিঞ্চিৎ অঙ্গ স্বয়ংও অশন

* ঐ গাম ঙ্গ-নিধন ও বা-নিধন, এই উভয় প্রকার আছে।

करिष्ये । यदि अन्न-होम ७ अन्न-उत्सर्ग, एहे कार्यावयवैर कोनटि करिष्या कोनटि ना करे, तदे अग्रहे श्रुत इहेवे ॥ (५)

अथ यः कामयेतावर्त्तय मित्येकरात्रं चतुरसंयुक्त-
स्तिष्ठेत् सुतासो मधुमत्तमा इति वर्ग एतेषा मेक
मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जान एकरात्रेण कुटुम्बिन,
मावर्त्तयति द्विरात्रेण राजोपजीविनं त्रिरात्रेण
राजानं चतूरात्रेण ग्रामम् पञ्चरात्रेण नगरं षड्-
रात्रेण जनपदं सप्तरात्रेणामुररक्षां स्यष्टरात्रेण
पितृपिशाचान् नवरात्रेण यक्षान् दशरात्रेण गन्धर्वा-
प्सरसो ऽर्द्धमासेन वैश्रवणम् मासेनेन्द्रं चतुर्भिः प्रजा-
पतिं संवत्सरेण यत्किञ्च जगत्सर्वं हास्य गुणी
भवति गुणी भवति (२) ॥ ५ ॥

अथानेकपुरुषावर्त्तनप्रयोग उच्यते— अथ य इति । उक्तार्थो-
ऽयमशब्दः । ‘यः’ पुमान् वक्ष्यमाणं कुटुम्बिन मित्यादिनोक्तं
बहुपुरुषात्मकं साध्यम् ‘आवर्त्तय’ वशीकुर्यामिति ‘कामयेत्’,
सः ‘एकरात्रं’ एकाहस्मभूर्त्तिपर्यन्तं ‘चतुरसंयुक्तः’ चतुर धारयन्
‘तिष्ठेत्’ । तस्य जपाय ‘सुतासो मधुमत्तमा इति वर्गः’ साम-
समूहो भवेत् । ‘एतेषां’ तद्वर्गस्थानां सामां मध्ये, इच्छया ‘एक’
साम, ‘अनेकं वा’ हे त्रीणि इत्यादि वा, अथवा ‘सर्वाणि वा’
‘प्रयुञ्जानः’, ‘एकरात्रेण’ उक्तेनैकरात्रनिययेन ‘कुटुम्बिन’ बहु-
कुटुम्बसंयुक्तं पुरुषम् ‘आवर्त्तयति’ वशीकरोति ॥

অথোক্তপ্রয়োগস্যৈবাহুত্টিবিশেষণৈব রাজোপজীব্যাদিবশীকরণ
মাহ— দ্বিত্বেন্নেতি । নিগদসিদ্ধোদয়ম্ (২) ॥ ৫ ॥

ইতি শ্রীসায়ণাচার্য্যবিরচিতৈ মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশ্যে

সামবিধানাত্ম্যে দ্বিতীয়ে ব্রাহ্মণে দ্বিতীয়াধ্যায়ী

পঞ্চমঃ খণ্ডঃ ॥ ৫ ॥

যে কেহ সপরিবারকে বশ করিতে অভিলাষ করিবে, সে ব্যক্তি
পূর্ববৎ সমস্তই করিবে, অধিকন্তু একরাত্র উদয় অবধি অন্ত
পর্য্যন্ত একখানি ক্ষুর হস্তে লইয়া ‘সুতাসো মধুতমা’ স্বকে গীত
বর্গের * একটি, কয়েকটি, কিংবা সমুদয়ই গান করত দণ্ডায়মান
থাকিবে । এই নিয়মে এক রাত্রে সকুটুম্বকে বশীভূত করিবে ;
দ্বিরাত্রে রাজোপজীবী, ত্রিরাত্রে রাজা, চারিরাত্রে গ্রাম, পঞ্চরাত্রে
নগর, ছয়রাত্রে জনপদ, সপ্তরাত্রে অশুর ও রাক্ষসগণ, অষ্ট-
রাত্রে পিতৃগণ ও পিশাচবর্গ, নবরাত্রে যক্ষগণ, দশরাত্রে গন্ধর্ব্ব
ও অঙ্গরোগণ, অর্দ্ধমাসে দেবগণ, একমাসে ইন্দ্র, মাসচতুষ্টয়ে
প্রজাপতি ও এক বৎসরে সমুদায় জগৎ বশীভূত হইবে (২) ॥ ৫

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামগ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,

সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-পঞ্চমখণ্ডের

ষষ্ঠাঙ্কর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अथातः सौभाग्यानाम् (१)

अथ सौभाग्यकामानां प्रयोग माह—अथात इति । ‘अथ’ शब्दः अधिकारार्थः,— वक्ष्यमाणप्रयोगेषु सौभाग्यकामानां अधिकारः । भज्यते इति भगः, शोभनश्चासौ भगश्च सुभगः, तस्य भावः सौभाग्यम्; सुष्टुयोषिदादिभिर्मर्जननीयत्वं कामयमानानां मित्यर्थः । तेषाम् ‘अतः’ यतः प्रयोगाभिधाने वक्ष्यमाणफलानवाप्तिः अतस्तेषां प्रयोगः, वक्ष्यन्ते इति शेषः ॥ (१)

(सौभाग्यार्थः)

अतःपत्र विविध गोत्राणां विविध उपास्यश्रुत विविध जात्रांशस्त्रनेत्र विधानं बलिब ॥ (१)

यदिन्द्रो अनयदुच्चा ते जात मन्त्रस इति नवम-
दशमे एतेषा मेक मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः
सुभगो भवति इन्द्राद्याः सप्तमाष्टमाभ्या मिन्द्रा-
णीं सदा तर्पयन् सुभगो भवत्यापामार्गं द्रुतपवनं
घृतमधुलिप्तं भद्रो नो अग्निराहुत इत्येतेनानिष्ठीवन्
संवत्सरं भक्षयन् सुभगो भवति भगो न चित्र इत्ये-
ताभ्या मञ्चयन् सुभगो भवति (२)

‘यदिन्द्रो अनयत्-इत्येकं’ साम, ‘उच्चा ते इति’ अथ
‘नवमदशमे’ द्वे; एवं त्रयाणां मेतेषां मध्ये इच्छया ‘एकम्’,
‘अनेकं’ वा द्वे वेत्यर्थः, ‘सर्वाणि वा’ त्रीणि वा सदा ‘प्रयुञ्जानः
सुभगो भवति’ इति ।

অথানৈব প্রয়োগান্তর মাহ— ইন্দ্রাধ্যায়া ইতি । ‘ইন্দ্রা-
ধ্যায়াঃ’ ইন্দ্রস্য পূর্বণঃ প্রাণাপানমুখস্য যা আধ্যা দশতী,
তस्याঃ ‘সমমাপ্তমাভ্যাং’ “হাবীন্দ্রাম্”—“অবোঅবো”—ইত্যেতাভ্যাম্,
ইন্দ্রাণ্ডোরুত্বজরায়ুভ্যাম্ ‘ইন্দ্রাণী’ সদা তর্পয়ন্ চাহ সুদকেন
তর্পণং কুর্বন্ ‘সুভগো ভবতি’ ইতি ।

অথ তনৈব প্রয়োগান্তর মাহ— আপামার্গ মिति । ‘দন্ত-
পবন’ দন্তশোধনসাধনম্ ‘আপামার্গ’ আপামার্গকাষ্ঠ ‘ঘৃতমধু-
লিতম্’ ঘৃতেন মধুনা চ লিপিতং ‘ভদ্রো ন ইত্যেতেন’ সান্না
‘অনিষ্ঠীবন্’ নিষ্ঠীবন মকৃচ্ছা ‘সংবক্ষর’ তত্পূর্তিপৰ্যন্ত ‘ভক্ষয়ন্’
প্রতিদিনং দন্তান্ শোধয়ন্ ‘সুভগো’ ভবতি ইতি ।

অথ প্রয়োগান্তর মাহ— ভগো ন ইতি । ‘ভগো নৈত্যেতাভ্যাং’
চক্চুঃ প্রতিদিনং ‘অজ্জয়ন্’ অজ্জনং কুর্বন্ ‘সুভগো ভবতি’ ॥ (২)

‘বদিত্বো অনয়ৎ’ সাম এবং ‘উচ্চা তে জাত মঙ্গলঃ’ স্বকে গীত
দশম* সাম,—এই সামব্রহ্মের একটি বা দুইটি অথবা সকলকয়টিই
প্রয়োগ করিতে থাকিলে সুভগ হইবে । তিন দিবস দ্বন্দ্ব পরের
প্রথম দশতীর ‘সপ্তম ও অষ্টম’ সাম গানপূর্বক জলের দ্বারা
ইন্দ্রাণীর তর্পণ করিলে সুভগ হইবে । আপামার্গ কাষ্ঠের দন্ত-ধাবন,
‘ঘৃত ও মধুতে লেপন করিয়া তাহা দ্বারা ‘ভদ্রো নঃ’ সামে এক বৎ-
সর কাল দন্তমার্জনা করিলে সুভগ হইবে । ‘ভগো ন চিৎ’ স্বকে
গীত সামদ্বয়ে প্রতিনিয়ত চক্ষুদ্বয়ে অজ্ঞান-ধারণ করিলেও সুভগ
হইবে ॥ (২)

* গেষগানে এই ১৩টি সাম আছে ।

† উষ ও অরাস্থ নামক সামদ্বয়,— যথাক্রমে ‘হাবীন্দ্রাম্’ এবং ‘ওবাওবা’ ।

इममिन्द्रेति वर्गमयुञ्जानः सर्वजनस्य प्रियोभवति (३)

अथ प्रयोगान्तरमाह— इममिति । सुव्यक्तमेतत् । (३)

(मर्त्य-जनश्चिन्न इहेवात्र जनः)

ये 'हेम मिन्द्रे' अणुगुणकवर्ग (१० मांस) अतिदिन आश्रागं करिष्ये, से सकलेश्वरश्चिन्न इहेव ॥ (३)

परि प्रिया दिवः कविरित्येते यां कामयेत्तां
 श्रावयेत् कामयते हैनमथ यास्य न गुणी स्यात्तां
 ब्रूयादाचामेतीन्द्रो विश्वस्य राजतीत्येताभ्यामाचा-
 मेत् पदपांसून्वास्या अग्नौ जुहुयाद्येते पन्था अधो
 दिव इति तैलं वैनां याचित्वा पाणी परिसृजन्मनौ
 प्रतापयेदग्निं आ याहि वीतय इति द्वितीयेन नाना-
 गतायां विरमेद् गोजरायुकमहस्तस्पृष्टं शोषयित्वा
 प्रियङ्गुकां सहां सहदेवा मध्यण्डां भूमिपाशकां
 सचां काचकपुष्पीमित्येता उत्थाप्य तदहश्चूर्णानि
 कारयेदा नो विश्वासु हव्यमित्येतेन चिः सम्पातां-
 चूर्णेष्ण कृत्वाऽग्निं आ याहि वीतय इति रहस्येनाग्निः
 संयूय तानि नाशुचिः पश्येद् वोपस्पृशेद् वा तदनु-
 लेपनं तैनानुलिप्तो यां या मुपस्पृशते सा सैनं
 कामयते गम्यां नांश्चांत उपस्पृशेदुत्पले बुद्धे प्रिय-
 ङ्गुका आवपेद् यदा पर्णानि सहरिदयेन मुत्थाप्य

चतुरङ्गुलमुभयतः परिच्छिद्य मध्यमुद्धरेत् तदनुलेपनं
तेनानुलिम्पेद्वाऽशञ्च नि त्वा नक्ष्य विश्पत इत्ये-
तेनास्य वैश्याः प्रव्रजिताश्च वश्या भवन्ति (४) ।

अथ प्रयोगान्तरमाह— परि प्रियेति । उक्ते सामनी
'यां' मम वशे स्यादिति 'कामयेत्', 'तां' आवयेत् । तदैव सा
वशा भवति ।

अथ प्रयोगान्तरमाह— अथ यास्येति । 'अथ' शब्दः
प्रयोगान्तरस्योक्तनार्थः । 'या' नारी 'अस्य' पुरुषस्य 'न गुणी'
अवशा 'स्यात्', 'तां' स 'ब्रूयात्' । किमिति ? 'मा' माम्
'आचामेति' आचामयेति ; मा मुदकं पापयेत्यर्थः । सा यदा
पाययति पानीयम्, तदा उक्ताभ्यां सामभ्याम् 'आचामेत्' ।
एवं कृते सा गुणी भवतीति ।

अथात्रैव प्रयोगान्तरमाह— पदपांसूनि । अत्रोक्त-
प्रयोगापेक्षया 'वा'-शब्दो विकल्पाद्यः । 'अस्याः' स्त्रियः 'पदपां-
सून्', 'ये ते पद्या इति' एतेन साम्ना 'अग्नी जुहुयात्' शतकृत्वो
दशावरमिति ।

अथ पूर्वोक्तविषये स्वयं मागमनफलं प्रयोगमाह— तैल
मिति । 'एनां' स्त्रियं प्रत्यक्षं परोक्षं 'वा', 'तैलं' याचित्वा तथा
दत्तेन तैलेन 'पाणी' स्त्रीयौ 'परिमृद्वा' 'परिमृद्य', तौ पाणी
'अग्नी' प्रतापयेत् 'अग्न आ याहि'-इति अस्या सुत्येन
'द्वितीयेन';— 'अनागतायां न विरमेत्' तस्य यावदागमनं प्रता-
पयेदिति ।

अथ प्रयोगान्तरमाह— गोजरायुकमिति । 'गोजरायुकम्'

-इत्यादि; 'सा सैन' कामयते-इत्यन्तः, एकः प्रयोगः । 'गोजरायु-
कम्' उल्लङ्घं जरायु चोभे गर्भवेष्टने । तयोः उल्लेघेन सह जायते गर्भः,
जरासुः पश्चात्पतति ; तत् । गोजरायुक मिति स्वार्थे क-प्रत्ययः ।
तद् गृहीत्वा 'अहस्तस्पृष्ट' केनचित् पात्रेण गृहीत 'शोषयित्वा',
तेन सार्द्धं 'प्रियङ्गुकाप्रभृतीरोषधीः' 'उत्पाप्य' 'तदहः' तद्विषस मेव
तासां 'चूर्णानि' कारयित्वा कक्षिंश्चित्पात्रे निधाय, 'आ जो'
विश्वासु हव्य मितेतेन' तिस्र आज्याहुतीरग्नौ हुत्वा, तासा
माहुतीनां 'सम्पातान् चूर्णेषु कृत्वा', ततो 'अग्न आ याहि वीतये
इति रहस्येन' तानि चूर्णानि 'अग्निः' 'संयूय' सन्मिश्र्य स्थापयेत्
पात्रे । 'तानि' 'अशुचिः' सन् 'न पश्येत्' नाशुचिरपस्येत्
तानि । 'तद्' अस्य 'अनुलेपन' भवति । शेषे स्पष्टम् ।

अथात्रैव कश्चिन्नियम माह— गम्या मिति । 'गम्याम्' उप-
गमनोयाम् 'अस्नातः न उपस्येत्' स्नात एव तेनानुलिप्य गान्धाणि
गमनार्थं स्पृशेदित्यर्थः ॥

अथ वेश्यानां प्रव्रजितानां च वशीकरणप्रयोग माह—
उत्पले इति । 'बुधे' विकसिते 'उत्पले' कमले, तस्य कर्णिकायां
'प्रियङ्गुकाः' प्रियङ्गुबीजानि 'आवपेत्' । यदा तदुत्पलं 'पर्णानि'
'संहरेत्' सङ्कोचयेत्, 'अथ' एनम् उत्पलम् 'उत्पाप्य' पाणिनैव,
हुत्वा, तस्य 'उभयतः' मूले अथ च 'चतुरङ्गुलं' परिच्छिद्य,
'मध्य' कर्णिकाप्रदेशम् 'उद्धरेत्' । 'तत्' तस्य 'अनुलेपन' कर्त्त-
व्यम् । 'तेन' द्रव्येण 'नि त्वा नस्य विपते इत्येतेन' आत्मानम्
'अनुलिप्तेत्' । 'अवांशं च' निकृष्ट मङ्गं लिङ्गश्चानुलिप्तेत् । एवं
कृते कामिताः 'वेश्याः' वेश्याः, 'प्रव्रजिताः' पतिकुलान्निर्गताः
स्त्रीराचारिण्यश्च 'वश्याः भवन्ति' ॥ (४)

(নারী বশীকরণ)

যে নারীকে বশীভূত করিতে ইচ্ছা হইবে, তাহাকে 'পরি-
 শ্রিয়া দিবঃ' ঋকে গীত সামদ্বয় শ্রবণ করাইবে। তাহাতে যদি
 'সে নারী বশীভূতা না হয়, তাহাকে বলিবে, 'আমাকে আচমন
 করাও' ! পরে তদন্ত উদকে 'ইন্দ্রো বিশ্বস্য রাজ্জতি'—এই ঋকে
 গীত সামদ্বয় পাঠ করত আচমন করিবে; এইরূপে সে তাহার
 বশীভূতা হইবে। অথবা 'যে তে পন্থা অধো দিবঃ' সামে ঐ
 নারীর পাদ-ধূলি অগ্নিতে নিক্ষেপ করিবে। অথবা স্বতঃ বা পরতঃ
 সেই নারীর নিকটে প্রার্থনা পূর্বক তৈল লইয়া, নিজের পাণিদ্বয়ে
 মাখাইয়া, 'অগ্ন আ য়াহি বীতয়ে' ঋকে শ্রুত দ্বিতীয় সাম গান
 করিতে করিতে সেই তৈলাক্ত পাণিদ্বয়, যাবৎ ঐ নারী স্বয়ং
 আসিয়া উপস্থিত না হইবে, তাবৎ অগ্নিতে উত্তপ্ত করিতে
 থাকিবে। অথবা গো-জরায়ু * আনাইয়া হস্তদ্বারা স্পর্শ না করিয়া
 অন্য কোন উপায়ে তাহার জল শোষণ করাইয়া চূর্ণ করাইবে এবং
 তাহার সহিত সত্ত্ব-সমুখাপিত প্রিয়ঙ্গুকা, সহা, সহদেবা, অধ্যাঙা,
 ভূমিপাশক, সচা ও কাঁচকপুস্পী,—এই গুলুগুলিও চূর্ণ করাইবে,
 অনন্তর ঐ চূর্ণগুলির কিয়দংশ লইয়া 'আ নো বিশ্বাঃ স্নহব্য' এই
 সামে অগ্নিতে আছতিত্রয় প্রদান করিবে এবং সেই আছতিত্রয়েরই
 শেষ ধারা অবশিষ্ট চূর্ণের মধ্যে গ্রহণ করিবে, পরে 'অগ্ন আ য়াহি
 'বীতয়ে' ঋকে শ্রুত দ্বিতীয় সাম গান করিতে করিতে ঐ চূর্ণসমু-
 দয় যথোপযুক্ত জলে মিশ্রিত করিয়া রাখিবে; উহা অশুচি অবস্থায়
 দর্শন করিবে না, অশুচি হইয়া স্পর্শও করিবে না; তাহাই অনু-
 লেপন প্রাপ্ত হইল। ঐ অনুলেপন গাত্রে লেপন করিয়া যাহাকে
 স্পর্শ করিবে, সেই বশ হইয়া যাইবে। [ইহাতে আর একটি নিয়ম

* উষ এবং জরায়ু, এ দুইটিই গর্ভ-বেষ্টন চর্মকোষ। তন্মধ্যে উষের
 সহিতই বালক ভূমিষ্ট হয়, জরায়ুও তাহার কিছুক্ষণ পরে পতিত হইয়া থাকে।

এই—] গম্ভীরা নারীকে অস্নাত স্পর্শ করিবে না (অর্থাৎ স্নানান্তর ঐ অনুলেপন গায়ে লেপন করিয়া গম্ভীরাকে স্পর্শ করিবে) ।

(বেশ্যা বা প্রব্রজিতা নারীকে * বশীভূতা করিতে হইলে—৮)
বিকসিত উৎপলের মধ্যে প্রিয়ঙ্-বীজ বপন করিবে; দিনান্তে সেই উৎপল যখন নিম্নীলিত হইবে, তৎপরে উহা তুলিয়া, উহার মূল, এবং অগ্রভাগ চারি-অঙ্গুল ছেদনপূর্বক মধ্যভাগের কর্ণিকা প্রদেশটি উদ্ধৃত করিয়া, তাহারই অনুলেপন প্রস্তুত করিবে। ঐ অনুলেপন 'নি জ্ঞানক্ষ্য বিশ্পতে' এই ঋকে গীত নামে সর্কাক্ষে, বিশেষত গোপনীয়াঙ্গে লিপ্ত করিবে। বেশ্যাই হউক, প্রব্রজিতাই হউক, এই প্রয়োগকারীর অবশ্য বশীভূতা হইবে ॥ (৪)

कन्याप्रवह्ण एकरात्रोपोषितो ऽमावास्यायां
निशि चतुष्यथ एक्षूषु ब्रवाणि त इत्येतेनाभिषिञ्चेत्
द्विरभिषिक्तां प्रदीयत आ ते वत्सा इति पुंसः (५)

अथ कन्यकां विवोढुं कामयितुः प्रयोग माह— कन्याप्रव-
ह्ण इति । 'कन्याप्रवह्णे' स्वकन्यायाः अन्येन विवाहे कर्तव्ये
स्वयम् 'एकरात्र उपोषितः' सन् 'अमावास्यायां निशि चतुष्यथ
एक्षूष्वित्येतेन चिः अभिषिञ्चेत्' ; एवं सा 'अभिषिक्ता' शुभा-
न्विताय वराय 'प्रदीयते' ॥

अथ कन्यालाभार्थं प्रयोग माह— आ ते वत्सा इति पुंस
इति । कन्यां कामयितुः 'पुंसः' पुरुषस्य । एकरात्रोपवासादिरभि-
षेकान्तः पूर्ववत् ; एक्षूष्वित्येतस्य स्थाने 'आ ते वत्सा इति'
विशेषः ॥ (५)

* বেশ্যা, বেশোপজীবিনী । প্রব্রজিতা, গৃহ হইতে নৃতন বহির্গতা ।

(কন্যার ও পুত্রের বিবাহার্থ)

কন্যার ভাল বিবাহ দিতে হইলে অমাবাস্তা-তিথিতে দিব্যরাত্রি
উপবাস করিবে, এবং সেই নিশিতেই চতুষ্পথে 'এছা বৃ' শ্লোকে
গীত নামত্রয়ে কন্যাকে স্নান করাইবে। কন্যা এইরূপে বারত্ৰয়
অভিষিক্তা হইলে অবশ্যই উৎকৃষ্ট বরে প্রদত্তা হইবে। পুত্রের
ভাল বিবাহের জন্যও ঐরূপ করিতে হইবে; কেবল 'এছা বৃ'
নামের পরিবর্তে 'আ তে বৎসা' নাম প্রয়োগ করিতে হইবে,
এইমাত্র বিশেষ ॥ (৫)

ত্রিরাত্রোপোষিতঃ কৃষ্ণচতুর্দশ্যাং শবাদ্ভার
মাঙ্কল্য চতুষ্পথে বাধক মিধমুপসমাধায় মতস্য
ক্রকর মিত্যেতৌ জুহুয়াদগ্নে মৃড় মহা অসীতি
পূর্বেণাগ্নির্বৃচেতি দ্বিতীয়াং তে আহুতী কোশে কৃत्वा
हरितालेन गोहृदयशोणितेन चेत्युत्तरेण सन्नयेद् यं
द्विष्यात्प्रमृष्टिष्ठीयेनास्य शय्या मवकिरेदगारं च
भक्षणा नैकग्रामे वसति (६)

অথ ভ্রাতৃত্বস্য স্বস্বস্থানাদুচ্চাটনর্থং প্রয়োগ মাঙ্ক—
ত্রিরাত্র ইতি। সাধকঃ প্রাদৌ 'ত্রিরাত্রোপোষিতঃ' সন্, তদন্তে
'কৃষ্ণচতুর্দশ্যাং' দদ্ধমানাচ্ছবাদ্ 'অগ্নিরা মাঙ্কল্য', 'চতুষ্পথে'
'বাধক' রোগপীড়ক' চতুরঙ্গুলদাক্ষময়ম্ 'ইধম্', তন্ম 'উপসমা-
ধায়' 'আধায়', 'মতস্য', 'ক্রকর' পশ্চিবিশেষম্,—'ইত্যেতৌ' হী ;
'অগ্নে মৃড়তি-পূর্বেণ' মতস্য 'জুহুয়াৎ', 'অগ্নির্বৃজাশীতি-দ্বিতীয়াং'
ক্রকরাহুতি' 'জুহুয়াৎ'। ততঃ 'তে আহুতী' হে মতস্যক্রকর,
তদন্তৌ 'কোশে' সমুদ্রকে 'কৃत्वा', পূর্ণাহুতৌ 'हरितालेन' हरिताल-

चूर्णमिश्रितेन 'गोहृदयशोणितेन' 'च' सह 'उत्तरेण' अनिर्वृत्तेत्येतेन
'सक्तयेत्' सङ्गमयेत् । तथाकृतेन 'भक्षणा', 'यं द्विधात्' 'अस्य'
तस्य 'शय्याम्', 'अगार' तदगृह्य, 'प्रमंदिष्ठौयेन', सान्ना 'अव-
किरेत्' । एवं सति अस्य द्वेष्टा 'नैकग्रामे वसति' किन्तु स्थान-
अष्टः सन् देशान्तर' प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ (६)

(उष्णान्न-प्रयोग)

जिराजोपवास पूर्वक कृष्ण-चतुर्दशीते शबेर अङ्गार आह-
रण करिया चतुष्पथे स्थापन पूर्वक चतुरङ्गल कार्थगमूहे उहा प्र-
लित करिया 'अग्ने मृड मँहा अग्नि' এই ঋকে গীত গায়ে প্রথমে
উহাতে মৎস্যাহুতি প্রদান করিবে, অনন্তর দ্বিতীয়াহুতিতে 'অগ্নি-
রুজাগি জজ্ঞনৎ' এই ঋকে গীত গায়ে ক্রকর পক্ষী প্রদান করিবে ।
তদনন্তর ঐ আহুতি-দক্ষ মৎস্য ও ক্রকর, হরিতালচূর্ণ-বিমিশ্র গো-
হৃদয়-শোণিতে সহিত কোশে লইয়া 'অগ্নিরুজাগি' ঋকে গীত
উত্তর গায়ে মাড়িয়া চূর্ণ প্রস্তুত করিবে । ঐ বাহাকে উষ্ণাটিত
করিতে হইবে, সেই শব্দের শয্যায়, এবং সেই ভস্ম উহার গৃহে
'প্রমংদিষ্ঠী' গায়ে ছড়াইয়া দিবে । এইরূপ কৃত হইলে শব্দ এক-
গ্রামে বাগ করিতে পারিবে না, তাহাকে স্থানভেদে হইতে হইবে ॥ ৬

অথাतो यशस्यानां त्व मिन्द्र यशा असि पवते
हृर्यता हरिर्यश इत्येतेषा मेक मनेकं वा सर्वाणि वा
प्रयुञ्जानो यशस्वी भवति प्रियङ्गुका वा पुष्येणाभि-
जुहुयात् यशो मेति तदनुलेपनं तेनानुलिम्पेत्
संवत्सरं यशस्वी भवति यशस्वी भवति (७) ॥ ६ ॥

অথ যশস্বীমস্য প্রয়োগ মাছ— অঘাত ইতি । উল্লী
অঘাতঃ-শব্দে । প্রয়োগ উচ্যতে ইতি শेषঃ । শিষ্ট' স্পষ্টম্ ॥

অথ তদ্বৈব 'প্রয়োগান্তর' মাছ— প্রিয়ঙ্কুকা ইতি । 'বা'-
শব্দঃ প্রয়োগান্তরস্বোতনার্থঃ । 'প্রিয়ঙ্কুকাঃ' প্রিয়ঙ্কুবীজানি
'পুণ্যেণ' নক্ষত্র'ণ যুক্তো চন্দ্রমসি 'যশো'মেতি অমিশ্রুত্বাৎ । 'তত্'
'প্রিয়ঙ্কুপিষ্ট' মেব 'অনুলেপন' ভবতি । 'তেন' 'সংবন্ধর' সং-
বন্ধরপর্যন্ত' প্রতিদিনম্ 'অনুলিম্নেত' । एवं ক্রতে 'যশস্বী
ভবতি' ॥

অভ্যাসঃ খণ্ডসমাসার্থঃ (৩) ॥ ৬ ॥

ইতি ত্রীসায়ণার্য্যবিরচিতো মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে

সামবিধানাত্ম্যে দ্বিতীয়ে ব্রাহ্মণি দ্বিতীয়াধ্যায়ে

দষ্টঃ খণ্ডঃ ॥ ৬ ॥

(যশোলাভের জন্য)

অতঃপর যশস্বী হইবার জন্য কড়িপয় গামের বিধি বলিব । 'ত্ব
মিস্ত্রং যশা অগ্নি', 'পবতে হর্যাতো হরিঃ' ও 'যশঃ' এই ঋক্জয়-মূলক
সামগুলির একটি বা দুইটি অথবা সকলকয়টি প্রতিদিন যথানিয়মে
প্রয়োগকারী ব্যক্তি যশস্বী হইবে । অথবা কতকগুলি ত্রিয়ঙ্গু পোষী
'পূর্ণিমা'র 'যশো মা' মন্ত্রে হবন করিবে । সেই ছতশেষের দ্বারা
অনুলেপন প্রাপ্ত করিবে । উহাই এক বৎসর আজ্ঞাশরীরে লেপন
করিলে যশস্বী হইবে, অবশ্য যশস্বী হইবে (৭) ॥ ৬ ॥

আবশ্য ঋগ্জয়ত্রয় সামত্রয়ী উচ্চারণের কৃত,

সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-বর্ধকণ্ডের

যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथातो ब्रह्मवर्चस्यानां (१)

अथ ब्रह्मवर्चसकामस्य प्रयोगो माह— अथात इति । ‘अथ’-
शब्दोऽधिकारे । ‘अतः’-शब्दो हेतुवचनः । यतो ब्रह्मवर्चस्यानां
ब्रह्मवर्चसार्थिनां प्रयोगानभिधाने तदप्राप्तिः, अतो ‘ब्रह्मवर्च-
स्यानां’ श्रुताध्ययनजन्यतेजस्त्वामिनां प्रयोग उच्यते इति शेषः ।
शिष्टं निगदसिद्धम् ॥ (१)

(७) अथ ब्रह्मवर्चस्यादि-नामांशान्तर विधिः ।

अतः परं ब्रह्मवर्चसो प्रकृति इहेवारं जन्य कतिपय नामैर अथा-
न्तर विधानं बलिव ॥ (५)

रथन्तरं वामदेव्यं नौधसं श्यैतं महानास्त्रो
यज्ञायज्ञीयं मिथ्येतेषा मेकं मनेकं वा सर्वाणि वा
प्रयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी भवति कस्तं मिन्द्रेति द्विकं
प्रयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी भवति अद्वा चत्वारः भवति
जगद्वा त इति वर्गं * प्रयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी
भवति (२)

अथ ब्रह्मवर्चसस्य अद्वायाद्य उभयकामस्य प्रयोगो माह—
कस्तमिन्द्रेतीति । निगदसिद्धं मेतत् ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरं माह— जगद्वा त इतीति । यद्यप्यत्र

* मद्दृष्टसर्वपुस्तकेषु ‘वर्ग’ इतीव पाठः, सायणसम्मतस्य ‘षड्वर्ग’ इति ।

হৃদ্যোগাঃ পঞ্চবর্গং মেবাধীযতে, তথাপি 'ষড়্‌বর্গম্'—ইত্যেতব্রাহ্মণ-
বলাৎ ষড়্‌বর্গঃ * ; শাখান্তরগতঃ ষড়্‌বর্গো বা গৃহীতব্যঃ ॥ (২)

(ব্রহ্মবর্চসী ইহেবার জন্য)

রথশ্রুত, নামদেব্য, নোধগ, শৈত্য, মহানাম্নী ও যজ্ঞায়জ্ঞীয়,—
এই কয়েক নামের একটি বা দুই তিনটি অথবা সকলগুলিই প্রতি-
দিন যথানিয়মে গান করিতে থাকিলে ব্রহ্মবর্চসী ইহেবে। 'কন্ত-
মিস্রঃ' একে গীত নামবয়ের প্রয়োগকারীও ব্রহ্মবর্চসী ইহেবে এবং
ইহার অন্ধাও জন্মিবে। 'জগ্‌ন্ধা তে' এই একে গীত নামগুলির
প্রয়োগকারীও ব্রহ্মবর্চসী ইহেবে ॥ (২)

অষ্টরাত্রোপোষিতো ব্রাহ্মী মৃত্যাপ্য প্রজাপতেহৃদ্যে-
নাভিগীয় সহস্রকৃত্বঃ প্রাশ্নীয়াচ্ছুতনিগাদী ভবতি
পুষ্পাণি বাস্যা উদকেন সংবৎসরং যগ্বেন প্রাশ্নীয়া-
চ্ছুতনিগাদী ভবতি মাস্ সোমভক্ষঃ স্যাত্সদ-
সম্প্রতি মনুত মিত্যেতেন শ্রুতনিগাদী ভবতি সদা
বৈতম্বয়ুজ্জীত শ্রুতনিগাদী ভবতি ভারদ্বাজিকায়া
জিহ্বা মৃত্যাপ্য তদহংশূর্ণং কারয়িত্বা মধুসর্পির্ভ্যাঃ
সংযুয় প্রাগ্নপ্রাশনাৎ কুমারং প্রাশয়েদ্‌ইন্দ্রমিহ্নাথিনো
বৃহদিত্যেতেন শ্রুতনিগাদী ভবতি হরিদ্রায়াস্তুলাব-
রাহ্ন চূর্ণয়িত্বৈতেনৈব কল্যেণ সংবৎসরং যগ্বেন প্রাশ্নীয়া
চ্ছুতনিগাদী ভবতি বচা মেতেন কল্যেণ বাচোব্রতেন

पूर्वेण प्राश्नीयाच्छ्रुतनिगादी भवति मत्स्यार्क्षक-
शङ्खपुष्पीवचाकेरडीघृतानि वार्हङ्गिरेणाभिजुहुयात्
सहस्रकृत्वः शतावर मेतेनैव. प्राश्नीयाच्छ्रुतनिगादी
भवति (३)

अथ सकृच्छ्रुतस्याभिधानसामर्थ्यार्थं प्रयोग माह— अष्टरात्रो-
पोषित इति । अष्टरात्रोपवासानन्तरं 'ब्राह्मीम्' 'उत्थाप्य' सम्पाद्य
उत्तेन सान्ना सहस्रवारम् 'अभिगीय' 'प्राश्नीयात्' । सकृच्छ्रुतशब्द-
समूहस्य निगदनसामर्थ्यं श्रुतनिगादित्वम् ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरम्— पुष्पाणि वेति । अत्र 'वा'-शब्दः
प्रयोगान्तरद्योतनार्थः । 'अस्या' ब्राह्मणः 'पुष्पाणि वा', 'उदकेन'
पिष्टा 'संवत्सर' संवत्सरपर्यन्तं 'यत्नेन प्राश्नीयात्' प्रतिदिनम् ।
तथा सति 'श्रुतनिगादी भवति' इति ।

अथ प्रयोगान्तरम्— मासं सोमभक्ष इति ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— सदा वैतदिति । पूर्वार्थे
मासनियमः, अत्र तु तत्फलस्यातिशयाय 'सदा वैतत्' प्रयुञ्जीत' ।

अथ पुत्रादीनां वाक्ये प्रयोक्तव्य माह— भारद्वाजिकाया
इति । भारद्वाजः पक्षिविशेषः । स्त्रीजातीयायास्तस्याः 'जिह्वा
मुत्थाप्य' आनीय 'तदहश्चूर्णं कारयित्वा' मधुसर्पिर्भ्यां 'संयूय'
मिश्रयित्वा 'अन्नप्राशनाग्राग्' 'इन्द्र मिह्नायिनो वृहदिदित्येतेन'
सान्ना 'कुमार' प्राशयेत् । तथा सति सः 'श्रुतनिगादी भवति' ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— हरिद्राया इति । 'हरिद्रायाः'
'तुलार्धं' प्रभृति यावच्छक्य 'चूर्णयित्वा', 'एतेनैव कल्पेन'-इत्युक्त-

স্বাত্ মধ্বাভ্যাম্ভ্যাং সংযুক্তাং সংবৎসরপর্যন্তম্ প্রতিদিনং 'যথেন
প্রান্মীয়াত্ শ্বতনিগাদী ভবতি' ।

অথ তদ্বৈব প্রয়োগান্তর মাহ— মস্যাচ্চকিতি । 'মাহ্-
দ্বিরেণ' সান্না সংবৎসরপর্যন্তং প্রতিদিনং তদ্ব্যুৎ 'প্রান্মীয়াত্' তথা
সতি 'শ্বতনিগাদী ভবতি' । শ্রীষ: স্যদ্যোর্থ: ॥ (২)

(শ্রুতিধর হইবার জন্য)

অষ্টরাত্রি উপবাসানন্তর 'ব্রাহ্মী' শাক সম্পাদন করিয়া
রাখিবে । পরে 'প্রজাপতেহৃদয়' নামক সাম গান পূর্বক ঐ শাক
সহস্রবার ভোজন করিবে ; ইহাতে শ্রুতিধর হইবে । এক বৎসর
প্রতিদিন ব্রাহ্মীশাকের কতকগুলি পুষ্প জলে পেষণ করিয়া 'যথ'
নামক সাম গান পূর্বক ভোজন করিবে । ইহাতেও শ্রুতিধর
হইবে । 'সদসম্পতিমভুতম্' এই সামের গান পূর্বক এক মাস সোম-
রস পান করিলেও শ্রুতিধর হইবে । অথবা চিরকালই ঐরূপ
অনুষ্ঠান করিবে, অভ্যুৎকৃষ্ট শ্রুতিধর হইবে । ভারদ্বাজিকা পক্ষি-
গীর জিহ্বা সম্পাদন করিয়া চূর্ণ করাইয়া সেই দিনেই মধু ও স্নাতের
সহিত মিশ্রিত করত অন্নপ্রাশনের পূর্বে 'ইন্দ্র মিলাধিনো বৃহৎ'
এই সামে ব্যুলঙ্কলেহন করাইবে ; ইহাতে সে বালক শ্রুতিধর
হইবে । সংবৎসর কাল প্রতিদিন অন্যান্য তুলার্ক হরিদ্রার চূর্ণ
এই নিয়মে 'যথ' সাম গান পূর্বক ভোজন করিবে ; তাহাতে শ্রুতিধর
হইবে । এই নিয়মে প্রথম বাচোত্রত সাম গান পূর্বক বচচূর্ণ
সেবন করিলে, শ্রুতিধর হইবে । স্নাতের সহিত মিশ্রিত মৎস্যাক্ক,
শঙ্খপুংসী, বচ ও কেরড়ীর চূর্ণ 'বার্হদ্বিার' নামক সামে সহস্রাবধি
অন্যান্য একশত আছতি প্রদান করিবে এবং ঐ সামগান পূর্বকই
ঐ চূর্ণ একবৎসর প্রতিদিন লেহন করিবে ; এ নিয়মেও শ্রুতিধর
হইবে ॥ (৩)

वचायास्त्रिवृतं कारयेन् मणिं मग्निं प्रतिष्ठाप्या-
वृता हुत्वा मणिं निधाय वाचोव्रतेनोत्तरेणाभि जुहु-
यात् सहस्रकृत्वः शतावरं तम् मणिं कण्ठेन शिरसा
वा धारयन् कथासु श्रेयान् भवति (४)

अथ वागादिकथासु अधिकवादित्वसाधनप्रयोग माह—
वचाया इति । ‘वचायाः’ मूल माहृत्य ‘त्रिवृतं’ त्रिपर्वणं
मणिं ‘कारयेत्’ । तं ‘मणिं’ पात्रे ‘निधाय’, ‘अग्निं’ प्रतिष्ठाप्य,
‘आवृता’ आज्यतन्त्रेण पुरस्तात् तन्त्रं कृत्वा, ‘वाचोव्रतेनोत्तरेण
सहस्रकृत्वः शतावरं हुत्वा’, सम्पातेन मणौ ‘अभिजुहुयात्’ ।
‘तं’ हुतं ‘मणिं’ ‘कण्ठेन शिरसा वा धारयन्’ ‘कथासु श्रेयान्’
अधिकवादी ‘भवति’ ॥ (४)

(वाचपूक इहेवार जना)

वच्रेर मूल आश्रय करिवा ताशर त्रिपर्का मणि कराहेवे, ऐ
मणि पात्रे स्थापन करत अग्निस्थापन पूर्वक आरत क्रमे अर्थात्
आज्यतन्त्रे व्याहृति होमानन्तर ‘वाचोव्रत’ नामक उन्नत नामे
एकमत इहेते सहस्रावधि आहूति प्रदान करिबे; ऐ शोधित मणि
कण्ठे वा मस्तके धारण करिले वाक्पटुता जन्निबे ॥ (४)

वचां मधुक मित्येते आस्ये ऽवधायापाम्फेनेनेत्येतं
मनसानुदृत्यान्तं स्वाहाकारेण निगिर्य राजत्वानह
मराजकस्त्वमसीत्युक्त्वा विवदेत् पर्षदि * राजनि
चोत्तरवादी भवत्युत्तरवादी भवति (५) ॥ ७ ॥

* ‘परिषदि’—इति ख-पाठः ।

অথ পৰ্বদাদি রাজসভায়াং কোনচিৎ বিবাদে সতি অময়জয়-
 হেতুপ্রয়োগ 'মাহ— বচা মিতি । 'বচাং মধুক মিত্যেতৈ' 'আস্বে'
 'অবধায়' স্থাপয়িত্বা 'অপাম্ফেনেন নমুচে: শির ইত্যেতৎ' 'সাম'
 'মনসা' 'অনুদ্রুত্ব' উচ্চার্য 'অন্তে' মন্মান্তে 'স্বাহাকারিণ'
 'নিগির্য' নিগিরণ' কৃৎবা, 'আত্মান' 'রাজন্বানহম্'—ইতুগ্জা
 'অরাজকস্বমসীতি' প্রতিবাদিনম্ 'উজ্জা' 'বিবদেৎ' তেন সহ
 বিবাদং কুর্যাত্ । তথা সতি স বক্তা 'পরিষদি রাজনি চৌসার-
 বাদী ভবতি' ইতি ॥

অভ্যাস: खण्डसमाख्यः (५) ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(নভাজয়ী হইবার জন্য)

বচ ও মধু, মুখের মধ্যে ধারণ করিয়া 'অপাম্ফেনেন' এই
 নামটি মনে মনে গান করিবে, এবং ঐ গানের শেষেই স্বাহা বলিয়া
 (ঐ মুখমধ্যস্থ মধুসিক্ত বচাচূর্ণ) নিগিরণ করিয়া 'আমি রাজত্বান্,
 তুমি অরাজক' বলিয়া 'সভা-বিবাদে প্রবৃত্ত হইবে; এ নিয়মে সে
 বক্তা, সে সভাতে,—রাজসম্মিধানেও (অর্থাৎ সৰ্বত্রই) উত্তরবাদী
 হইবে,—অবশ্য উত্তরবাদী হইবে (৫) ॥ ৭ ॥

আবস্থ জীমত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্যের কৃত,

সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-সপ্তমখণ্ডের

যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथातः पुत्रियाणाम् (१)

अथ पुत्रार्थिनां प्रयोग माह— अथात इति । 'अथ' शब्दो ऽधिकारान्तरार्थः । 'अतः' यतः पुत्रार्थिनां प्रयोगोपेक्षा, अतः 'पुत्रियाणां' पुत्रार्थिनां, प्रयोगा उच्यन्ते इति शेषः ॥ (१) ।

(८) अथ पूज्यशानि-सामांशान्ननेत्र विधि ।

अनन्तर एरेङ्गल हहेले पुत्रार्थी अर्पति कामिदिगेर मनोरथ गिद्विर जञ्ज कतकण्ठलि नामेर अध्यासनेर विधान बलिव ॥ (१)

नि त्वानक्ष्य नि त्वा मग्ने प्र यो राये ऽय मग्निः
सुवीर्यस्य जातः परेण न हि वञ्चरमञ्चन सोमः पवते
जनिता मनीना मिति सर्वाण्यपत्यं नित्यवत्सा रथ-
न्तरं व्यावृत्तिवर्गी ऽरूचदिति द्वे एतेषा मेक मनेकं
वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः सूरूपान् दीर्घायुषः पुत्रा-
ल्लभते रोहिण्यां वा रोहिण्या गोः सूरूपवत्सायाः
पयसि रक्तशालीनां स्थालीपाकं श्रपयित्वा पर-
मेष्ठिनः प्राजापत्यस्य व्रतेनाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः
शतावर मेतेनैवाभिगीयोदृत्य सभार्यः प्राश्नीयात्
सूरूपान्दीर्घायुषः पुत्राल्लभते कृष्णाया गोः सूरूप-
वत्सायाः पयसि कृष्णघटिकानां स्थालीपाकं
श्रपयित्वा कृष्णपञ्चम्या मुदिते सोमे त्वमिमा ओष-

धीरित्येतेनाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतावर मेतेनै-
वाभिगीयीकृत्य सभार्यः प्राश्नीयात् सुरुपान्दीर्घायुषः
पुत्रांलभते. कौश्यां घृतं पुरुषव्रतेनाभिजुहुयादनु-
गानश्च उत्तरेण सदा प्राश्नीयात् सुरुपान्दीर्घायुषः
पुत्रांलभते (२)

नित्वानस्येत्यादीनि सोमःपवतेजनित्यन्तानि 'सर्वाणि' सप्त
सामानि 'प्रयुञ्जानः', अपत्य मित्यादीनां अरुरुचदितिहेइत्य-
न्तानां मेतेषां मध्ये 'एकं मनोकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः', 'सुरु-
पान् दीर्घायुषः पुत्रान् लभते' इति ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरं माह— रोहिण्या मिति । 'वा'-
शब्दः प्रयोगान्तरद्वयोनार्थः । 'रोहिण्या' नक्षत्रे 'रोहिण्याः'
रक्तवर्णायाः 'सुरुपवत्सायाः' रक्तवर्णवत्ससंयुक्तायाः 'गोः' 'पयसि'
क्षीरे 'रक्तशालीनां' तण्डुलैः 'स्थालीपाकं' अपयित्वा 'परमेष्ठिनः'
प्राजापत्यस्य व्रतेन' साम्ना आज्यं 'सहस्रकृत्वः शतावर' हुत्वा,
सम्पातेनाभिहुतं स्थालीपाकम् 'एतेनैव' उक्तेनैव साम्ना सङ्क्रा-
न्तमेणैव 'अभिगीय' तद्विः 'उद्धृत्य', 'सभार्यः प्राश्नीयात्', 'सुरुपान्
दीर्घायुषः पुत्रान् लभते' ।

• अथ तत्रैव प्रयोगान्तरं माह— कृष्णायां इति । 'पूर्ववद्
व्याख्येयम् । 'कृष्णषष्टिकानां' षष्टिदिवसफलितानां कृष्णवर्णानां
ब्रीहिणां तण्डुलैरित्यर्थः ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरं माह— कौश्यां घृतं मिति ।
'कौश्यां' 'कुशे पूरितं' घृतम्, अग्निसमीपे निधाय 'पुरुषव्रतेन'

साम्ना * सहस्रकृत्वः शतावरम् आञ्जेन हुत्वा, तदा कुक्षीपरि
सम्पातेन 'अभिजुहुयात्', ततस्तेनैव साम्ना उक्तसङ्ख्यां तदाञ्जम्
अनुगृहीत्वा, तदनुगीतं साम्ना प्रतिदिनम् 'उत्सरेण' पुरुषघ्नतेन
किञ्चिद्विञ्चित् 'प्राप्नोयात्' । एवं, सति उक्तगुणान् पुत्रान्
लभते ॥ (२)

(सूरूप दीर्घजीवी बहपुत्र लाभार्थ)

'निश्चानक्ष्य', 'निश्चामये', 'अयोराये', 'अयमग्निःसूवीर्यम्',
'जातःपरेण', 'नहिवश्चरमश्न', 'गोमण्डवतेजनितामतीनाम्',—
এই সাতটি এবং 'অপত্য', 'নিত্যবৎসা', 'রক্তবর্ণ', 'বাহ্যহতিবর্ণ' ও
'অরুচ্য' ঋগ্‌মূলক সামদ্বয়,—এইগুলির কোন একটি বা কোন
দুই-তিনটি অথবা সকলকয়টি (যথাশক্তি) নিয়মিত প্রয়োগকারী
সূরূপ দীর্ঘায়ু বহুপুত্র লাভ করিবে। রোহিণী নক্ষত্রে, সরূপ-
বৎসা ৭ রক্তবর্ণ, গাভীর দুধে, রক্তবর্ণ ধান্যের কতকগুলি তণ্ডুলের
স্থালীপাক (চরু) পাক করিয়া 'পরমেষ্ঠিপ্রাজাপত্যস্য ব্রত' নামক
নামে সহস্রাবধি অনুন্ন একশত আহুতি প্রদান করিবে এবং এই
সামেই ঐ ছতাবশিষ্ট স্থালীপাকান তুলিয়া সস্ত্রীক ভোজন করিবে ;
এ নিয়মেও সূরূপ দীর্ঘায়ু বহুপুত্র লাভ করিবে। কৃষ্ণা পঞ্চমী
তিথিতে চন্দ্রোদয়ের পরে, সরূপ-বৎসা রক্তবর্ণা গাভীর দুধে,

* ই হি পুরুষঘ্নতী ; তন্ম পঞ্চানুগান পূর্বম্, একানুগান মৃত্যবন্ম (আ० শা० ২. ২০),
অপরিভাষ্যইতিবিধানাদিহ পূর্বস্বৈব বহুণ্য মিতি 'সাম্ना'—ইত্যস্তা স্যাদি স্যাম্যম্বজী-
নিত্যৈব বক্তব্যম্। অতএব গৌমলীযী পঞ্চম্যম্বজী পুরুষঘ্নত্যানুগান্ মিতি স্যাম্যম্বজী
নির্হিত্য সামঘটকানা মিব বহুণ্য ভবতীতি ॥

† যে গাভীর স্বীয় বর্ণের সমান বর্ণ বৎস হইয়াছে, তাহাকে সরূপবৎসা
বলা যায়। যথা রক্তবর্ণ বৎসের জননী রক্তবর্ণা গাভী ইত্যাদি।

কৃষ্ণযষ্ঠিক * ধান্যের কতকগুলি তণ্ডুলের স্থালীপাক পাক করিয়া 'ভূমিমাণ্ডধীঃ' এই নামে সহস্রাবধি অনূন একশত আহুতি প্রদান করিবে এবং এই নামেই ঐ ছতাবশিষ্ট স্থালীপাকম্ তুলিয়া সূক্ষ্মীক ভোজন করিবে ; এ নিয়মেও সুরূপ দীর্ঘায়ু বহুপুত্র লাভ করিবে । প্রতিদিন পুরুষব্রত নামে প্রসিদ্ধ গামপঞ্চকের গান পূর্বক কোন্ডা দ্ব্যত হোম করিয়া অপর পুরুষব্রত নাম গানের সময়ে প্রতি যতিতে ঐ ছতাবশিষ্ট দ্ব্যত কিছু কিছু ভোজন করিবে ; এ নিয়মেও সুরূপ দীর্ঘায়ু বহুপুত্র লাভ করিবে ॥ (২)

উভঙ্কবানাম্ যোগ্যে গচ্ছন্ত তং গৃহীত্বা তদহ-
স্বিবৃতং কারয়েন্মণি মগ্নি প্রতিষ্ঠাপ্যাবৃতা হুত্বা
মণি নিধায়োচ্চা তে জাত মম্বস ইতি তৃতীয়েনাভি-
জুহুয়াৎ সহস্রকৃৎ শতাবরং তং মণি কণ্ঠেন
শিরসা বা ধারয়চ্ছতানুচরো ভবতি শতানুচরো
ভবতি (৩) ॥ ৮ ॥

অথ বহ্নুচরকামস্য প্রয়োগ মাহ— উভঙ্কবানা মিতি ।
'উভঙ্কবানাম্' ধান্যবিশেষাঃ, তेषাং ফলিতানাং মধ্যে যঃ স্তম্বো
'যোগ্যে গচ্ছন্ত' 'তং গৃহীত্বা', 'তদহঃ' তদুভঙ্কহণদিবসে এষ পিষ্টা
'স্বিবৃত' মণি কারয়েৎ । মগ্নি প্রতিষ্ঠাপ্যিত্যাদি সিদ্ধপ্রায়
মিতি ॥

* কাল বাটিয়া ধান, ঐ ধান বাইট দিনে পরিপক হয় এবং কৃষ্ণবর্ণ, এই-
জন্য উহাকে কৃষ্ণযষ্ঠিক বলা যায় ।

अभ्यासो ऽध्यायसमाख्यः (३) ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये

अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्ह निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमश्नेश्वरः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(बहु अन्नचर लाভার্থ)

উড়ঙ্গব নার্মক ধান্যের মধ্যের শিশ গ্রহণ করিয়া সেই দিবসেই
পেষণপূর্বক ত্রিপর্কী মণি করিবে, অনন্তর পূর্ববৎ অগ্নিস্থাপন ও
তৎপশ্চাৎ মণিস্থাপন করিয়া 'উচ্চা তে জাত মন্ধসঃ'-এই ঋগ্‌মূলক
তৃতীয় সামে আবৃতক্রমে সহস্রাবধি অনূন শতবার হোম করিবে,
পরে সেই সিদ্ধমণি কণ্ঠে বা মস্তকে ধারণ করিলেই শত শত অনু-
চর লাভ করিবে, অবশ্য লাভ করিবে (২) ॥ ৮ ॥

আবশ্যক ক্রীসত্যব্রত সামশ্রমণী ভট্টাচার্যের কৃত,

সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-অষ্টমখণ্ডের

যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ इति द्वितीयः प्रपाठकः ॥

॥ अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥

(तृ)

—०*०—

॥ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ३म् ॥

अथातो धन्यानां * शुक्लवाससा प्रयोगः स्नान
मवलेखनं मनिष्ठीवनं सदा चाञ्जनं सत्यवचनं
सुमनसां धारणं केशश्मश्रुमनखानां तु नान्यत्र
व्रताहारानेवोपेयात्काले (१)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥

अथ धान्यलाभजन्यैश्वर्यादिधनप्रयोगान् विवक्षुरादौ प्रति-
जानीते— अथातो धान्याना मिति † । ‘अथ’-शब्दोऽधिकारान्तर-
द्योतनार्थः । ‘अतः’-शब्दो हेतुवचनः ; यतः प्रयोगानभिधाने
वक्ष्यमाणफलानवामिः, अतो ‘धान्यानां’‡ धान्यफलसाधकानाम् §,
प्रयोगा उच्यन्ते इति शेषः ॥

अथ श्रीरादिसाधनप्रयोग माह— शुक्लवाससेति । ‘शुक्ल-
वाससा’ शुभ्रवस्त्रयुक्तेन, प्रयोगो वक्ष्यमाणः कार्यः । प्रयोगात् पूर्वं

* , †, ‡ ‘धान्यानां’—इति दीर्घादिपाठः स्यात्सायणदृष्टः ।

§ धन्याना मिति पाठे धनाय हितं धनम्, धनफलसाधनाना मिति ।

शुद्धार्थं स्नानं कर्त्तव्यम् । 'अवलेखनं' भूखननं कर्म । अव-
लेखनशब्दस्य प्रथमाक्षरस्य "वष्टि भागुरिरल्लोप प्रवाप्योरुपसर्गयोः"
-इतिवचनाल्लोपे वलेखन मिति रूपम् ; तच्च 'नञा समासे अव-
लेखन मिति भवति ; भूम्यवलेखनं' न कर्त्तव्य मित्यर्थः । 'अनि-
ष्टीवनं' व्रतकाले निष्टीवनस्याकरणम् । 'सदा चाञ्जनं' सर्वदा
अञ्जनधारणम् । 'सत्यवचनं' यथार्थभाषणम् । 'सुमनसां' पुष्पाणाम्
'धारणञ्च' सर्वदा कर्त्तव्यम् । 'केशश्मश्रुरोमनखानान्तु नान्यत्र
व्रतात्' * ; व्रतेषु दर्शपूर्णमासाद्यङ्गत्वेन विहितेषु केशादीनां न
धारणम् ; तत्र वचनं स्यादेव । 'काले' 'दारानिव' भार्या मेव
'उपेयात्' । अनेन निषिद्धकालो भार्याव्यतिरिक्तप्रदेश्येतुमभयं तत्र
निषिध्यते ॥ (१)

(२) अथ धन-नामाध्यायनेन विधि ।

अनष्टर एहेम्हल हहेते (विविध धन) अर्थात् धनलाभेन जन्तु
नामाध्यायनेन प्रयोग बलिब । धनेन जन्य अनुष्ठानकारी गतत
शुक्ल वस्त्र परिधान करिबे, प्रतिदिन प्रातःकाले स्नान करिबे,
नखेर द्वारा भूमि-खननादि करिबे ना, चक्षुष्ये सर्वदा अञ्जन धारण
करिबे, सत्यवादी हहेबे, पूष्पदि सुगन्ध वस्तु व्यवहार करिबे,
व्रत वा अशौचादि কোন कारण व्यतिरेके केश श्राद्ध नख रोग
मूण्डन कुराहबे ना, यथाकाले श्रीयपङ्गीते उपगत हहेबे । (२)

एवंव्रतो यदुदीरत आह्वयतायेति वर्गः एतेषां
मेक मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः श्रीमान्यशस्त्री
पुष्टिमाश्वन्यो भवन्ति गिर्वणः पाहि नः सुत मिति

चैतत्सदा प्रयुञ्जीत मयि श्रीरिति चास्य निधनं
 कुर्याच्छ्रीमान् भवति त्रीन्वोदकाञ्जलीन्सदा ऽऽचामे-
 द्यं सहस्रमानव इत्येताभ्यां श्रीरिति चोत्तरस्य
 निधनं कुर्याच्छ्रीमान् भवति (२)

एवंव्रतः सन् 'यदुदीरत इत्येतस्माम्, आह्वयतायेति वर्गश्च,
 'एतेषां' मध्ये 'एकम्', 'अनेकं' द्वे त्रीणि, 'सर्वाणि वा' 'प्रयुञ्जानः',
 'श्रीमान्' बह्वैश्वर्ययुक्तः, 'यशस्वी' बहुकीर्तिः, 'पुष्टिसान्' बहु-
 पोषणयुक्तः । 'धान्यः' * धनवांश्च 'भवति' । ननु धान्यानां प्रयोग
 उच्यत इति प्रतिज्ञातम्, अत्र तु श्रीरादिश्रुतिफलमुच्यते, अतो
 विरुद्धम् ? इति चेत्, नैष दोषः ; उक्तफलानां मपि धान्यसमृद्धि-
 लभ्यत्वात् ॥

अथ श्रीसाधनं प्रयोगान्तरमाह— गिर्वर्ण इति । 'गिर्वर्ण
 इत्येतस्माम् प्रयुञ्जीत' । उक्तनियमापेक्षः 'च'-शब्दः । 'अस्य' हरि-
 श्रीरितिनिधनस्य स्थाने 'मयिश्रीरिति निधनं कुर्यात्' । एवं कृते
 'श्रीमान्' अन्नादिसमृद्धिमान् 'भवति' ॥

अथ श्रीकामस्य 'प्रयोगान्तरमाह— त्रीन्वेति । 'वा'-शब्दो
 'विकल्पार्थः', स च पूर्वप्रयोगापेक्षः । 'त्रीन्वोदकाञ्जलीन्' 'सदा'
 प्रतिदिनम् 'आचामेत्' । केनेतुच्यते— 'अयं सहस्रमानव इत्ये-
 ताभ्यां' । विहितयोः 'उत्तरस्य' साम्नोऽन्ते 'श्रीरिति निधनं
 कुर्यात्', 'श्रीमान् भवति' इति ॥ (२)

* यद्यप्येष दीर्घादिपाठः आत्मायणदृष्टः परमसाधुः ; सम्प्रदायविदा मन्त्रासम्भूतैरपि
 सङ्गतेषु । अत्र दृष्टेषु तु सर्वेष्वेव पुस्तकेषु 'धान्यः' इत्येव ।

(श्रीनाभेर ज्ञान)

उक्त नियमे থাকিয়া, 'যদুদীরত' এই নাম এবং 'আহর্য্যাতায়' এই শ্লোকে গীত বর্ণ, ইহার একটি বা দুই তিনটি কিংবা সকল কয়টি নাম নিয়ত প্রয়োগ করিলে শ্রীমান্, 'বংশশ্রী', পুষ্টিমান্ ও ধন্যাম্পদ হইবে। অথবা ঐ নিয়মে থাকিয়া 'গির্গণঃ পাহিনঃ স্মৃতম্' এই শ্লোকে গীত নামের নিধন-ভাগ 'ময়ি শ্রীঃ' শব্দে পরিবর্তন করিয়া সর্গদা প্রয়োগ করিবে; এ নিয়মেও শ্রীমান্ হইবে। অথবা 'অয়ং সহস্রমানবঃ' শ্লোকে গীত নামদ্বয়ের নিধন-ভাগ শ্রীশব্দে পরিবর্তিত করিয়া প্রতিনিয়ত অঞ্জলিভ্রম জল পান করিবে; এ নিয়মেও শ্রীমান্ হইবে ॥ (২)

সক্তমন্যং দধিমধুঘৃতমিশ্র মা ত্বা বিশন্বিন্দব
 ইত্যেতেন সন্নয়ে দামাবিশন্বিন্দবো ন মা মিন্দ্ৰাতি-
 রিচ্যত ইত্যেতেন পিবেদলক্ষ্মীং নুদতে তিষ্ঠেণ ঘৃতং
 ক্রীণীয়াদায়াহি সুপুমাহিত ইত্যেতেন পিবেদলক্ষ্মীং
 নুদতে গৌরান্ধর্ষপা স্তিষ্ঠেণ চূর্ণং কারয়িত্বেন্দ্রে হি-
 মতস্বম্বস ইত্যেতেন সংযুয তৈর্মুখং পাণীং পাদৌ চ
 সর্বাণি চাঙ্গানি সর্বাণ্য স্শ্লেষানুত্বাদয়ন্নলক্ষ্মীং
 নুদতে (৩)

অথালক্ষ্মীনোদনপ্রয়োগ মাহ— সক্তমন্য মতি । 'সক্ত-
 মন্য' দধিমিশ্রাঃ সক্তবঃ সক্তমন্যাঃ । অত্র মিশ্রিতানি দ্রব্য-
 ণীতুর্নিত্বা 'এতেন' মন্ত্রেণ তং মিশ্রিতং মন্যং 'পিবেত্' । एवं
 কুর্বন্ 'নলক্ষ্মীং নুদতে' বহুলক্ষ্মীকো ভবতীত্যর্থঃ ॥

अथात्रैव प्रयोगान्तर माह— तिथेण घृत मिति । ‘तिथेण’
नक्षत्रेण ‘युक्ते’ चन्द्रमसि ‘घृत’ क्रीणीयात् । तत्र क्रीतं घृतं
पात्रे निधाय प्रतिदिन मनेन सान्ना पिबेत् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथात्रैव प्रयोगान्तर माह— गौरान् सर्षपानिति । ‘संश्लेषाः’
सन्धयः । सुखादिसन्ध्यास्तानि उक्तद्रव्यम्, ‘इन्द्रेहीत्यनेन’ ‘संयूय’
‘सन्ध्या’ ‘तैः’ चूर्णितैः सर्षपैः प्रतिदिनम् ‘उत्सादयन्’ संवत्सरपर्यन्त
सुवर्त्तयन् ‘अलक्ष्मीं नुदते’ । एव सुत्तरत्र यत्र कालावधिर्न, तत्र
सर्वत्र संवत्सरपर्यन्त मिति द्रष्टव्यम् । शेषः स्पष्टोऽर्थः ॥ (२)

(दारिद्र्या दूरीकरणार्थ)

‘आ हा विश्विन्मवे’ श्लोक गीत नामे दधि मधु मिश्रित मज्जू
(छातु) गुलिया अञ्जत करिबे, परे ‘आ मा विश्विन्मवो न मा
मिच्छातिरिचाते’ এই মড্বে, প্রতিদিন উহা পান করিবে ; ইহাতে
অলক্ষ্মী (দারিদ্র্য) দূরীভূত হইবে । তিস্যনক্ষত্রে ঘৃত ক্রয় করিবে,
‘আ শাহি স্ময়ুগাহিতং’ শ্লোক গীত নামে প্রতিদিন তাহা কিছু কিছু
সেবন করিবে, এ নিয়মেও অলক্ষ্মী দূরীভূত হইবে । তিস্যনক্ষত্রে
যেত সর্ষপ চূর্ণ করাইয়া ‘ইক্ষ্মে হি মংগাদক্ষমঃ’ এই শ্লোক গীত
নামের গান শ্রুতক এক বৎসর প্রতিদিন নিজের মুখ প্রতি গমস্ত
অন্ধ্র এবং গমস্ত সন্ধি-স্থানে মর্দন করাইবে ; ইহাতেও অলক্ষ্মী
দূরীভূত হইবে ॥ (৩)

গৌরান্সসর্ষপানগ্নৌ জুহুয়াদ্যবীড়াবিন্দ্র যত
স্থির ইত্যেতেন হিরণ্যং লভতে ব্রীহিযবানগ্নৌ জুহুয়াত
সুনীথোঘা সমର୍ତ্ত্য ইত্যেতেন ধান্যং লভতে ব্রীহি-
যবৌ সর্পির্মধুমিচ্ছা বাস্ক্যে জ্বধায় সপূର୍ব্যৌ মহোনা

मित्येतं मनसानुद्वत्यान्ते स्वाहाकारेण निगिरि-
देवः सदा प्रयुञ्जानः सहस्रं लभत इमं उ त्वा
विचक्षत इत्येतेनाहुतिसहस्रं जुहुयात्, सहस्रं
लभते मासोपोषितो बिल्वानां दधिमधुघृताक्तानां
श्रायन्तीयेनाष्टसहस्रं जुहुयात् सिद्धे सौवर्णान्यसिद्धे
राजतानि नैयग्रोधं दन्तपवनं घृतमधुलिप्तं गव्यो
षु ण इत्येताभ्या मनिष्ठीवन्त्सवत्सरं भक्षयन्त्सहस्रं
लभते सहस्रं लभते (४) ॥ १ ॥

अथ हिरण्यार्थं प्रयोग माह — गौरानिति । 'गौरान् सर्वपान्
अग्नौ जुहुयात्' शतैकत्वे दशावर मिति ॥

अथ सहस्रसङ्ख्यादिलाभस्य प्रयोग माह — ब्रौह्मिवाविति ।
'ब्रौह्मिवौ' तयोस्तण्डुलानित्यर्थः । सिद्ध मन्यत् ॥

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह — इम उ त्वेति । उक्तसाम्ना
आज्याहुतिसहस्रं संवत्सरपर्यन्तं जुहुयात् । एवं सति सहस्र-
सङ्ख्याकं धनं लभते ॥

अथ हिरण्यार्थिनः प्रयोग माह — मासोपोषित इति ।
'मासोपोषितः' सन् 'बिल्वानां' तत्पुष्पाणां फलानां वा दध्याय-
भ्युक्तानाम् 'अष्टसहस्राणि' उक्तेन साम्ना 'जुहुयात्' । 'सिद्धे'
सम्पूर्णव्रताङ्गयुक्ते कर्मणि 'सौवर्णानि' सुवर्णसङ्ख्यानं लभते ;
'असिद्धे' कर्मवैकल्ये सति 'राजतान्' रजतसङ्ख्यानं लभते ॥

अथ सहस्रहिरण्यार्थिनः प्रयोग माह — नैयग्रोध मिति ।
'नैयग्रोधं' न्यग्रोधसम्बन्धि काष्ठं 'दन्तपवनं' दन्तपवनं 'घृत-

মধুলিতম্” চুতেন মধুনা চ লিতম্, তেন ‘গম্ব্যো শু ণ ইত্যেতাভ্যাম্’
 ‘অনিষ্টীবন্’ নিষ্টীবনরহিতং যথা ভবতি তথা ‘সংবৎসরং’ সং-
 বৎসরপর্যন্তং প্রতিদিনং, ‘মল্লয়ন্’ দন্তধাবনং কুর্বন্ ‘সহস্র’
 সহস্রসহস্রাকং ধনং ‘লভতে’ ॥

দ্বিরুক্তিঃ খণ্ডসমাল্যর্থী (৪) ॥ ১ ॥

‘ইতি ত্রীসায়ণার্থ্যবিরচিতো মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে

সামবিধানাখ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণী তৃতীয়াধ্যায়ে

প্রথমঃ খণ্ডঃ ॥ ১ ॥

(হিরণ্যাদির লাভার্থ)

একবৎসর প্রতিদিন ‘যদ্বীড়াবিশ্রাম্যৎ স্থিরে’ এই ঋকে গীত নামে
 কতকগুলি শ্বেতসর্ষপ সহ শ্রাবধি অনূন শতবার অগ্নিতে হোম
 করিবে, এই ক্রিয়াফলে সুবর্ণ লাভ হইবে। ‘সুনীথোঘাসমর্ভ্য’ এই
 ঋকে গীত নামে এক বৎসর প্রতিদিন সহশ্রাবধি অনূন শতবার
 কতকগুলি ধান্য ও যব হোম করিবে, ইহাতে ধান্য লাভ হইবে। ঘৃত
 ও মধু মিশ্রিত কয়েকটি ধাত্ততণ্ডুল ও যবতণ্ডুল মুখমধ্যে ধারণ পূর্বক
 মনে মনে ‘সপূর্ব্যোমহোনাম্’ ঋকে শ্রুত নামের গান সমাপ্ত করি-
 য়াই ‘স্বাহা’ বলিয়া ধান্যঃকরণ করিবে; এইরূপ সতত প্রয়োগ-
 কারী বহুতর লাভ করিবে। ‘ইমউত্বাবিচক্ষতে’ ঋকে গীত নামে
 এক সংবৎসর প্রতিদিন সহস্রাহুতি প্রদান করিবে, ইহাতেও বহু-
 তর লাভ করিবে। এক মাস প্রতিদিন উপবাস পূর্বক ‘শ্রাবস্তীয়’-
 নামক নামে দধি, মধু ও ঘৃতে সিক্ত, বিষপুষ্প বা বিষফল বা বিষ-
 কাষ্ঠের অষ্টসহস্র আহুতি প্রদান করিবে। যদি এই প্রয়োগ সিদ্ধ
 হয়, তবে যথেষ্ট সুবর্ণ লাভ হইবে; যদি অঙ্গবৈকল্যাदि দোষে
 অসিদ্ধ হয়, তথাপি নিষ্ফল হইবে না, যথেষ্ট রক্ত লাভ হইবে।

गव्योद्गुणो' श्वके गीत सामक्ष्ये एक व० सर द्युत-मधु-लिप्त नांघ्रोध
कार्थे निष्ठीवन-शून्य हईया दस्तमार्जन करिलेও बह लाँड हईवे—
এ সম্বন্ধ নিয়মে অবশ্য বহ লাভ হইবে (৪)॥

আবশ্য ক্রীসত্যব্রত সামশ্রমী-ডষ্টাচার্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-প্রথমখণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

विरात्रोपोषितो भद्रो नो अग्निराहुत इत्ये-
तेनाहुतिसहस्रं जुहुयात् सहस्रं लभत औदुम्बरीर्वा
समिधो घृताक्ताः सहस्रं जुहुयाद्वा लभते व्रीहिय-
वानग्नौ जुहुयाद्धान्यं लभते द्वादशरात्रोपोषित एवा
ह्यसि वीरयुरित्येतेनाहुतिसहस्रं जुहुयाद् ग्रामं
लभत एताश्च सर्वान् कामान्नवाप्नोति अत्ताष्टकं
प्रयुञ्जानः प्रथमेन हिरण्यं लभते द्वितीयेन धान्यं
तृतीयेन पशून् चतुर्थेन पुत्रान् पञ्चमेन ग्रामं षष्ठेन
यशः सप्तमेन ब्रह्मवर्चसं मष्टमेन स्वर्गं लोकं नवा-
प्नोति संवत्सरं गोर्गांस माहरेद्वावस्त्रिद्वांस मन्यव
इत्येतेनानन्यां विन्दते श्रियं वैरूपाष्टकं नित्यं प्रयु-
ञ्जानं लक्ष्मोर्जुषते ऽन्यं वा जानुदन्न उदके तिष्ठ-

न्नाभिदघ्ने धान्यं कक्षदघ्ने पशून्नास्यदघ्ने पुत्रान् ग्रामं
ज्ञानपेक्षितो वा ऽसकृद् गीत्वोत्तीर्णः सहस्रं लभत
आहुतिसहस्रं वा जुहुयात् सामान्तेषु स्वाहाकारै-
रेतेषां कल्पानां यथा भूयस्तथा श्रेयस्तथा श्रेयः ॥२॥

अथ सहस्रधनार्थिनः प्रयोगान्तर माह— त्रिरात्रोपोषित
इति । त्रिरात्रेण उपोषितः सन् उक्तेन साम्ना आज्याहुति-
सहस्रं जुहुयात् ; तथा सति सहस्रसङ्ख्याकं धनं लभते ।

अथ गोकामस्य प्रयोगान्तर माह— औदुम्बरीर्वेति । अत्र
'वा'-शब्दः पूर्वोक्तेन कल्पेन सह विकल्पार्थः । त्रिरात्रोपोषितः
पूर्वैर्नैव साम्ना आज्याहुतिसहस्रेण वा घृताक्त मौदुम्बरसमिक्सहस्रं
वाग्नौ जुहुयात् । तथा सति गाः प्राप्नोति ।

अथ धान्यार्थिनः प्रयोग माह— त्रीह्रियवानिति । उक्त-
नियमः सन् पूर्वोक्तेनैव साम्ना 'त्रीह्रियवान् अग्नौ जुहुयात्' ।

अथ ग्रामकामस्य प्रयोग माह— द्वादशरात्रोपोषित इति ।
'द्वादशरात्रोपोषितः' सन् 'एवाह्यसि'-इत्युक्तेन साम्ना 'आज्या-
हुतिसहस्रं जुहुयात्' । एवं कृते सति 'ग्रामम्' अवाप्नोति, पूर्वो-
क्तान् 'सर्वान् कामान्' सहस्रहिरण्यादिकान् 'च' 'अवाप्नोति' ।

अथ हिरण्यादिकामिनां प्रयोग माह— अत्ताष्टकमिति ।
'अत्ताष्टकम्' इति सामान्यवचनम् ; 'प्रथमेन'-इत्यादि विशेषवच-
नम् । उक्ताष्टकमध्ये प्रथमं साम, नित्यं 'प्रयुञ्जानः' 'हिरण्यं
लभते', 'द्वितीयेन धान्यम्' इत्यादि स्पष्टम् ।

अथानन्तशोकामस्य प्रयोग माह— संवत्सरमिति । 'गाव-
श्चिदा-इतेतेन' साम्ना संवत्सरपर्यन्तमेकस्या गोः पर्याप्तं आसम्

‘आहरेत्’ आहृत्य दद्यादित्यर्थः । तथा सति ‘आनन्ध्याम्’ इत्यसा-
रहितां तां ‘श्रिय’ विन्दते’ लभते ।

• अथ लक्ष्मीकामस्य प्रयोग माह— वैरूपाष्टक मिति ।
स्यष्टोऽर्थः । ‘श्रीः’ सर्वकामसमृद्धिः, ‘लक्ष्मीः’ दर्शनौयत्वसहिता
समृद्धिरिति भेदः ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— अन्धं वेति । ‘वा’-शब्दः पूर्व-
प्रयोगेण सह विकल्पार्थः । उक्तसाम्नां मध्ये ‘अन्धं’ साम ‘जानु-
दघ्ने’ जानुप्रमाणे ‘उदके तिष्ठन्’ नित्यं प्रयुञ्जानो लक्ष्मीं लभते ।

अथोक्तं साम धान्यादिफलसाधनतया विनियुङ्क्ते— नाभि-
दघ्ने इति । स्यष्टोऽर्थः ।

अथ सहस्रधनकामिनः प्रयोग माह— अनपेक्षित इति ।
‘वा’-शब्दः पूर्वोक्तस्यैव साम्नः प्रयोगान्तरसाधनत्वद्योतनार्थः । ‘अन-
पेक्षितः’ उदके तिष्ठन् ‘असक्तद्’ बहुवारं वैरूपस्यान्धं साम
‘गौत्वा’, ‘उत्तीर्णः’ उदकादुत्थितः सन् ‘सहस्र’ धनं ‘लभते’ ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— आहुतिसहस्रं वेति । स्यष्टोऽर्थः ।

अथोक्तकाम्यप्रयोगप्रकरणे फलविषयं कञ्चिद्विशेष माह—
एतेषां कल्पाना मिति । ‘एतेषां’ काम्यप्रकरणीकृतानां ‘कल्पानां’
‘श्रीमान् भवति’, ‘अलक्ष्मीं नुदते’, ‘सहस्रं लभते,—‘इत्यादीनाम्’
एकफलसाधनानां बहूनां प्रयोगाणां ‘यथा’ येन प्रकारेणाहत्यादि-
लक्षणेन ‘भूयः’ प्रयोगस्य भूयस्त्वं भवति, ‘तथा’ फलं ‘श्रियः’
अतिप्रशस्यं भवति ॥

अभ्यासः खण्डसप्ताप्त्यर्थः ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे सामविधा-
नाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(বিবিধ লাভার্থ)

তিন দিবস (প্রতিদিন) উপবাসপূর্বক 'ভদ্রো নো অগ্নিরাহুতঃ' ঋকে গীত সামে সহস্রাহুতি প্রদান করিবে ; ইহাতে বহুতর লাভ হইবে । বিশেষতঃ ঐ নিয়মে ঐ সামেই উড়ুস্বরের সমিৎ স্তুতাক্ত করিয়া সহস্রাহুতি প্রদান করিলে, অনেক গো-লাভ হইবে, এবং ঝীহি ও যব অগ্নিতে হোম করিলে, বহু ধান্য লাভ হইবে । দ্বাদশ-দিন (প্রতিদিন) উপবাসপূর্বক 'এবাহ্যসিবীরয়ু' মন্ত্রে সহস্রাহুতি প্রদান করিবে, তাহাতে গ্রাম লাভ হইবে । যে এই নিয়মে 'শ্রজাষ্টক' প্রয়োগ করিবে, সে এ সমস্ত কামনীয়ই লাভ করিবে ; —প্রথম সামের ফলে হিরণ্য, দ্বিতীয়ের ফলে ধান্য, তৃতীয়ের ফলে বহু পশু, চতুর্থের ফলে বহু পুত্র, পঞ্চমের ফলে গ্রাম, ষষ্ঠের ফলে যশ, সপ্তমের ফলে ব্রহ্মবর্চস, অষ্টমের ফলে স্বর্গপ্রাপ্ত হইবে । 'গাবশ্চিদ্বাসমন্যব' ঋকে গীত সামে এক বৎসর গো-গ্রাস প্রদান করিবে, তাহা হইলে অশেষ ধন লাভ করিবে । প্রতিদিন 'বৈরূপ' নামক সামাষ্টকের প্রয়োগকারী অচলা লক্ষ্মী লাভ করিবে । এবং জাম্বুপরিমিত জলে দণ্ডায়মান হইয়া নিয়ত ঐ অষ্টকের শেষের সামটি গানকারীও অচলা লক্ষ্মী লাভ করিবে । নাভিপরিমিত জলে বহু ধান্য, কণ্ঠপরিমিত জলে পশুসমুজ্জ, মুখপরিমিত জলে বহুপুত্র অথবা গ্রাম লাভ করিবে এবং অগাধজলে দণ্ডায়মান থাকিয়া ঐ মন্ত্র অগণিত বহু বার গান করিয়া তীরে উঠিলে বহু লাভ হইবে ; —অথবা প্রত্যেক সপ্তমের গানান্তে সহস্র আহুতি প্রদান করিলেও বহু লাভ হইবে ॥

উক্ত নিয়ম সকলের অধিক্যানুসারেই ফলাধিক্য হইবে ॥ ২ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-দ্বিতীয়খণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

— — —

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

गाः प्रकाल्यमानाश्चोपकाल्यमानाश्च संदोपतिष्ठित
 गव्यो षु ण इत्येताभ्यां स्त्रीयन्ते बहुला भवन्ति
 सदा भोजनस्योपनीतस्याय मग्नी जुहुयादग्ने विवस्व-
 दुषस इति पूर्वेण बलिं चोत्तरेण कुर्याद् बहुपशुधनः
 धान्यो भवत्यष्टरात्रोपोषितो ऽमावास्यायां निश्येक-
 वृक्षे क्षीरिण्यरण्ये मांस् सुसंस्कृत मेकतप्तप्रव-
 राक्षं माणिभद्रायोपहरेदेष स्य ते मधुमां इन्द्र
 सोम इत्येतेन हिरण्यद्रोणं लभते त्रिरात्रोपोषितः
 शुक्रचतुर्दश्यां सौनं मांसं पायसं वोपहरेत् त्रिरक्षौ
 सप्त धेनवो दुदुङ्गिर इत्येतेन देवान् पोषान् पुष्यति
 बहुपुरुषञ्चास्य भवति क्रियाश्चानेन कुरुते चिरात्रो-
 पोषितः कृष्णचतुर्दश्यां मत्स्यानुपहरेन्महाराजाय
 सस्सवस इति वर्गेणासुरान् पोषान् पुष्यति बहु-
 पुरुषञ्चास्य भवति क्रियाश्चानेन कुरुते (१)

अथ गोसमृद्धिसाधनप्रयोग माह— गाः प्रकाल्यमाना इति ।
 गवां शरीरपुष्ट्यपत्योत्पत्तिद्वारेणाभिवृद्धिं कामयमानः, 'गाः'
 'प्रकाल्यमानाः' सञ्चारदेशं प्रति चाल्यमानाः 'च', 'उपकाल्यमानाः'
 पुनर्गृहं प्रति चाल्यमानाः 'च', 'गव्यो षु ण इत्येताभ्यां
 संदोपतिष्ठेत' । एवं कृते गावः 'स्त्रीयन्ते' प्रवक्षन्ते, प्रसवैः
 'बहुलाः' च 'भवन्ति' ।

अथ पश्वादिबाहुल्यकामस्य प्रयोग माह— सदा भोजन-
स्येति । 'भोजनस्य' भोजनार्थम् 'उपनीतस्य' पञ्चमहायज्ञशेष-
स्यैव 'अग्रम्' अग्रभागं, 'सदा' प्रतिदिनम् 'अग्नी' औपासनाग्नी
'जुहुयात्', 'अग्नेविवस्वदिति' अस्य प्रथमेन साम्ना ; 'बलिञ्चो-
त्तरेण कुर्यात्' । एवं कृते पश्वादिबाहुल्यं भवति ।

अथ द्रोणपरिमितहिरण्यार्थं प्रयोग माह— अष्टरात्रमिति ।
'अमावास्यायां निशि' । 'एकवृक्षे क्षौरिण्यरण्ये' एक एव विजा-
तीयवृक्षान्तररहितः क्षौरी न्यग्रोधादिः यस्मिन्नरण्ये, तत्र ।
'मांसम्' अजवराहादिसाध्यम् । एकस्य दृप्तिर्येन मांसेन भवेत्,
तदेकदृप्ति, तदेवावराहं मध्यं यस्मिन्, तद् 'एकदृप्तप्रवराहम्' ;
एकपुरुषदृप्तिपरिमितान्न न्यूनं भवितव्यं, ततोऽधिकं भवतु वा
मा वेत्यर्थः । तन्मांसं 'सुसंस्कृतम्' अन्नादिवत् पाकादिभावेन
सुगृह्यतम् । 'माणिभद्राय' महाराजानुचरायोद्दिश्य 'उपहरेत्'
उत्तमेन साम्ना । एवं सति हि 'हिरण्यद्रोणं लभते' ।

अथ दिव्यभोगार्थिनो बहुपुरुषार्थिनश्च तस्माधन प्रयोग
माह— त्रिरात्रोपोषित इति । 'त्रिरात्रोपोषितः' तदन्ते 'शुक्ल-
चतुर्दश्यां' रात्रौ 'सौमं' * मांसं पायसं वा इच्छया माणिभद्रायैव
संवत्सरं 'त्रिरक्षौ सप्त धेनव इत्येतेन' साम्ना 'उपहरेत्' । एवं
सति 'दैवान् पोषान्' देवसम्बन्धिनीः पुष्टीः 'पुष्टति' प्राप्नोति ।
'अस्य' प्रयोक्तुः 'बहु पुरुषः च भवति' बहवः पुरुषाश्च भवन्ति ।
'अनेन' बहुपुरुषेण 'क्रियाय' स्वेन कर्तव्यानि कर्माण्यपि
'कुरुते' ।

* "सूना ऽधोजिज्ञिका ऽपि च"—इत्यमरः ३.५.११२ । 'अपिदृष्ट्यात् पुण्यां वधस्थाने-
ऽपि'—इति तत्प्राप्तपरिवक्तः ।

অশাস্ত্রভোগার্থিনো বহুপুরুষার্থিনস্ব তস্মাদনুপ্রয়োগ মাহ—
 ত্রিরাত্রীপোষিত ইতি । সংবৎসর 'ত্রিরাত্রীপোষিতঃ' তদন্তে 'ক্লম্ব-
 চতুর্দশ্যা' রাত্রী 'মহারাজায়' 'সংবৎসে' ইতি-বর্ণণ 'মন্ত্ৰ্যান্'
 'উপহরেৎ' । 'আমুরান্ পোষান্' অমুরসম্বন্ধিনীঃ পুষ্ঠীঃ 'পুষ্ঠতি'
 প্রাপ্নোতি । যৈষ পূর্ববদ্যাত্ত্বয়ম্ । (১)

(গাভী প্রভৃতির বাছল্যার্থ)

যে ব্যক্তি গাভীর পুষ্টি ও অপত্য-বৃদ্ধি কামনা করিবে, সে
 স্বয়ং গোসেবায় নিযুক্ত থাকিয়া প্রতিদিন 'গব্যোমুগঃ' এই মন্ত্রে
 গোচারণে যাইবে এবং পুনঃ গোশালায় আনিবে ; এই নিয়মে
 গোসকলের পুষ্টি ও বংশবৃদ্ধি সাধিত হইবে । সর্বদাই ভোজনে
 উপনীত অন্নের অগ্রভাগ 'অগ্নেবিবস্বতুযসঃ' এই ঋকে গীত পূর্ব
 নামে অগ্নিতে বলি প্রদান করিবে ; ইহাতে পশু, ধন ও ধান্যের
 বৃদ্ধি হইবে ।

অষ্টরাত্রী উপবাস করিয়া, যে অরণ্যে একমাত্র ক্ষিরী বৃক্ষ
 আছে, তাদৃশ স্থানে অগাবাস্যার নিশিতে উপস্থিত হইয়া, এক
 ব্যক্তির সুন্দররূপে উদর পূরণ হয়, এতাদৃশ পরিমাণ মাংস, অগ্নি-
 পক্ক করিয়া 'মণিভদ্র' নামক মহারাজের অনুচরকে ঐ নামে উৎসর্গ
 করিবে ; এ নিয়মে দ্রোণপরিমিত সুবর্ণ লাভ করিবে । ত্রিরাত্র
 উপবাস করিয়া ঐরূপ স্থানে শুক্লা চতুর্দশীতে সৌম মাংস অথবা
 পায়স 'জিরৈস্মৈ সপ্ত ধেনবো দুহুহিরে', এই নামে ঐ রাজানুচরের
 উদ্দেশে উৎসর্গ করিবে ; ইহাতে দৈবী পুষ্টি লাভ করিবে এবং
 এতৎফলে অনুষ্ঠানকারীর বহু পরিবার হইবে ও এই ব্যক্তি বহু-
 ক্রিয়াবান হইবে । ঐরূপ ত্রিরাত্র উপবাস করিয়া ঐরূপ স্থানে
 কৃষ্ণা চতুর্দশীতে 'সংশবসে' এই ঋকের নামগুলি গান পূর্বক সেই
 মহারাজের উদ্দেশে মংস্য উৎসর্গ করিবে ; ইহাতে আমুরী পুষ্টি

লাভ করিবে এবং এ অনুষ্ঠানকারীরও বহু পবিবার ইহবে ও এ ব্যক্তিও বহুতর ক্রিয়া করিবে ॥ (১)

অথাতো বাস্তুশমনম্ (২)

অথ বাস্তুপ্রয়োগমাহ— অথাতো বাস্তুশমন মতি। ‘অথাতঃ’—শব্দৌ পূর্ববদবগন্দযৌ। ‘বাস্তু’ নূতন’ গৃহাধিষ্ঠানম্, তস্য ‘শমন’ তত্বত্বরত্নঃপ্রমুখীনাং বারণ মিত্যর্থঃ। তত্ক্ষণ উচ্যতে ইতি শेषঃ। (২)

(১০) অথ বাস্তুশাস্তি।

অনন্তর এই স্থান ইহতে বাস্তুশাস্তি-প্রয়োগ আরম্ভ ইহেন। (২)

প্রদক্ষিণং প্রতিদিশং রজ্বা যচ্ছৈদ্বান্তরদেশেষু
চ যচাভিসমেযুস্তত্রোপলিম্বেদ্ রজ্বন্তেষু চ শমী-
পলাশশ্রীপর্ণীনাং পত্রৈর্বাঙ্গুপকিরেদত্তৈশ্চ সুমনোভিষ্চ
পূর্বৈঃ প্রোষ্টপদৈর্গৃহে ঽগ্নিং প্রতিষ্ঠাপ্য ধানাবন্তং কর-
ন্মিণ মিত্যেতদ্বীত্বা পায়স মগ্নৌ জুহুয়াৎ পরেণাচ্ছ
পলাশপর্ণমধ্যমেণ বল্যুপহারঃ প্রজাপতয়ে স্বাহেতি
মধ্য উপহরেদিন্দ্রায়েতি পুরস্তাদ্বায়ব্ ইত্যবান্তরদেশে
যমায়েতি দক্ষিণতঃ পিতৃভ্য ইত্যবান্তরদেশে বরুণা-
য়েতি পশ্চান্মহারাণ্যেত্যবান্তরদেশে সোমায়েত্যুত্তরতো
মহেন্দ্রায়েত্যবান্তরদেশে বাসুক্য ইত্যধস্তাদ্রুহং নমো
ব্রহ্মণ ইতি দিবি বহুপংশুধনধান্যহিরণ্যমাযুষ-

त्पुरुषं वीरसूः सुभगा अविधवस्त्रीकः * शिवं पुरुषं
वास्तु भवति चतुर्षु मासेषु प्रयोगः संवत्सरं वा पुनः
प्रयोगः पुनः प्रयोगः (३) ॥ ३ ॥

तस्य वास्तुनः 'प्रतिदिशं प्रदक्षिणं' रज्ज्वा यच्छेत्' निगृह्णीया-
दित्यर्थः । तद्वकारस्तु— प्राच्यां दिशि उदगग्रा रज्जुः कार्या,
दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रा, प्रतीच्यां दिश्यप्युदगग्रा, उत्तरस्यां
दिशि प्रागग्रा रज्जुः स्थापनीया । तथा 'अवान्तरदेशेषु' विदिक्षु
चतुरस्त्राश्चतस्रो रेखाः कार्याः । 'यन्नाभिसमेयुः' रज्ज्वः सङ्गता
भवेयुः, मध्यदेशे इत्यर्थः, 'तत्रोपलिम्बेत्' तत्र प्रदेशे गोमयेनो-
पलिम्बेत् । 'रज्ज्वन्तेषु च' प्राच्याद्यष्टदिक्षु इत्यर्थः ; तेषु चोप-
लिम्बेत् । तद् 'वास्तु' सर्वतः 'शमीपलाशश्रीपर्णानां पत्रैः' 'उप-
किरेत्' । श्रीपर्णी बिल्वम् । तथा 'अक्षतैः च' 'सुमनोभिः' सुग-
न्धिभिः पुष्पैः 'च' सर्वतो 'विकिरेत्' । 'पूर्वैः प्रोष्ठपदैः' युक्ते चन्द्रमसि
'गृहे' कदिदेशे 'अग्निं' प्रतिष्ठाप्य धानावन्त मित्येतद्गोत्वा पायस
मग्नी जुहुयात्' वक्ष्यमाणेन "प्रजापतये स्वाहा"—इति मन्त्रेण ।
'परेषाञ्च'—इति । एतस्माच्छब्दादिन्द्रवायुप्रभृतीनां लीकपालानां
साम गोत्वा चतुर्थ्यन्तैः स्वाहान्तैर्नामभिर्जुहुयात् । होमान्ते प्रजा-
पतिप्रभृतीनां पलाशपर्णमध्ये बलिः कार्यः । 'प्रजापतये स्वाहेति'
उपलिप्ते 'मध्ये' मध्यदेशे बलिं 'विकिरेत्' । 'इन्द्राय स्वाहेति'
पुरस्ताद् उपलिप्ते देशे बलिं 'हरेत्' । एतदादिमहेन्द्राय-
स्वाहेत्यन्तस्य स्पष्टोऽर्थः । 'वासुकये स्वाहेति' वासुमध्ये 'अध-
स्तादूर्ध्वं' च बल्युपहारः । अन्नाधस्तादूर्ध्वमिति शब्दयोर्मध्यबले.

প্ৰাক্-পশ্চাদিত্যর্থঃ ; উপর্যধম্ বলিহরণস্ত্যাগকৃত্বাৎ * । ‘নমো
ব্রহ্মণ ইতি’ ‘দিশি’ অন্তরিষি বলি সুপচ্চিপেত † । ‘এব’ ক্ততে তদ্
‘বাস্তু’ ‘বহুপশুধনধানাহিরণ্যম্’ ‘भवति’ । বহুশব্দঃ ‘প্রত্যেক’
সম্বধ্যতে পশ্বাদিষু । ধনশব্দো মণিসমৃদ্ধাদিপরঃ । ‘তথা তদ্বাস্তু
‘আয়ুৰ্ভূতপুরুষ’ বহ্বায়ুরূপেতপুত্রমৃত্যুপেত’ ‘भवति’ । ‘तथा
‘‘वीरसूः सुभगा अविधव-स्त्रीक’’ (१) उक्तगुणविशिष्टस्त्रीकम् उक्त’
भवति । ‘शिवम्’ अशिवानां रक्षःप्रभृतीनां निवारणात्, मङ्गलो-
पेतम् । ‘अतएव ‘पुण्य’ बहुपुण्योपेत’ ‘भवति’ । ‘एव’ क्त्वा
‘चतुर्षु मासेषु’ गतेषु ‘प्रयोगः’ वास्तुप्रयोगः ; ‘संवत्सरे वा’
सम्पूर्णे ‘पुनः प्रयोगः’ कार्यः ॥

अभ्यासः खण्डसमाख्यार्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

বাস্তুর প্রতিদিক্ প্রদক্ষিণ ক্রমে, চতুর্দিকে ও বিদিকে রজ্জু-
ক্ষেপণ করিবে । * যে স্থলে রজ্জুর মুখদ্বয় মিলিত হইবে, তাহার মধ্য
স্থলে লিম্পন করিবে ; † ঐ রজ্জুপাতের বাহিরেও কিয়দূর পর্য্যন্ত
‘লিম্পন করিবে । শমী, পলাশ অথবা বিবরক্ষের কতকগুলি পত্র
সেই গৃহে ছড়াইয়া দিবে, পরে তদুপরি কতকগুলি অক্ষত ও সুগন্ধ
পুষ্প উত্তমরূপে ছড়াইয়া দিবে, পরে পূর্বভাদ্রপদ নক্ষত্রে ঐ বাস্তুর
প্রধান গৃহের এক দেশে অগ্নিস্থাপন করিয়া ‘ধানাবস্তুং করস্তিগম্’
ঋকে গীত সাং গান পূর্বক সেই অগ্নিতে পায়স হোম করিবে ;
ইন্দ্র বায়ু প্রভৃতি লোকপালদিগকেও ক্রমে আহুতিপ্রদান করিবে ।

* , † . অজমতে বাস্তুক্যে স্নান্দিব্যধম্মান্, নমোব্রহ্মণে ইতি উচ্যে দিবীত্যর্থঃ ।

बलि रूप उपहारगुलि पलाशपत्रेर मध्ये प्रधान करिबे । 'प्रजा-
पतये स्वाहा' बलिमा मध्यभागे बलि प्रदान करिबे, 'इन्द्राय'
बलिमा पूर्वे, 'वायवे' बलिमा 'अग्निकोणे, 'यम्याय' बलिमा दक्षिणे,
'पितृभ्यः' बलिमा नैऋत कोणे, 'वरुणाय' बलिमा पश्चिमदिक्के,
'महाराजाय' बलिमा वायुकोणे, 'सोमाय' बलिमा उत्तरे, 'महे-
न्द्राय' बलिमा दैशानकोणे, 'वासुकये' बलिमा अधोभागे, 'नमो-
ब्रह्मणे' बलिमा उर्ध्वभागे छ्यलोकें । এইरूपे वास्तु शोधित हईले
सेई वास्तुते बहतरे पशु, धन, धान्य, हिरण्य ओ दीर्घायु पुरुष (पुत्रादि)
लाभ हईबे एवं स्त्रीगण वीरप्रसविनी, नोभाग्यवती, अविधवा
हईबे ; ऐ वास्तु नतत कल्याणयुक्त हईबे एवं पुण्यस्थान हईबे ।

नूतन भवन निर्मित हईवार चारिमार्ग परे ऐई वास्तु-प्रयोग
करिबे, एवं वंगसरास्ते पुनःप्रयोग करिबे (३) ॥ ३ ॥

आवसथ क्षीसत्यत्रत सामश्रमी डट्टाचार्योर कृत,
सामविधान ब्राह्मणेर तृतीयाध्याय-तृतीयखण्डेर
यथास्कर वङ्गासुवाद समाप्त ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अथातोऽदृष्टदर्शनानां (१)

अथ वास्तुभिधानानन्तर मदृष्टप्रदर्शनार्थं प्रयोगान्त्वक्ष्यामीति
प्रतिजानीते— अथयतोऽदृष्टेति । 'अथ'-शब्दोऽधिकारद्योतनार्थः ।
'अतः'-शब्दो हेत्वर्थः । 'अतः' यतोऽदृष्टदर्शनानि अर्थिनां प्रयोगा-
नभिधाने तदनवामिः, अतः ; 'मदृष्टदर्शनानाम्' मदृष्टाः दृष्टिदृष्ट्य-

ଭାବାତ୍ସପ୍ରଜାଗରିତବିଷୟା ଦେବତା: ଯୈର୍ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ, ତାନ୍ୟଦୃଷ୍ଟଦର୍ଶନାନି
ତେଷାମ୍, ପ୍ରୟୋଗା ଉଚ୍ୟନ୍ତେ ଇତି ଶେଷ: । (୧)

(୧୧) ଅର୍ଥ ଅଦୃଷ୍ଟଦର୍ଶନ ଗାମାଧ୍ୟାୟନେର ବିଧି ।

ଅନନ୍ତର ଏହି ସ୍ଥାନ ହେତେ ଅଦୃଷ୍ଟଦର୍ଶନେର (ଅର୍ଥାତ୍ ଭାବୀ କଳାବିଜ୍ଞାତ
ହେବାର) କ୍ଷଣ କତିପୟ ଗାମାଧ୍ୟାୟନେର ଅଂଶୋଗ ବଳା ବାହେତେଛେ । (୧)

ସଞ୍ଜରାତ୍ ସଞ୍ଜରେବାସିନୀ ମାବହେଷ୍ଟୂର୍ପେଣାଚ୍ଚତାନୁ
ଗନ୍ଧାନ୍ତୁମନସସ୍ତାନ୍ କୃତ୍ବା ସଂବିଷ୍ଟ: ପ୍ରାକ୍‌ଶିରା: ଶୁଚୌ
ଦେଶେ ଶିରସ୍ତ: କୃତ୍ବା କ ଇମ ମୁ ହୁବେତ୍ୟେତଜ୍ଞୀତ୍ବା ବାଗ୍ୟତ:
ପ୍ରସ୍ତପେତ୍ ପଶ୍ୟତି ହ 'ଗରଗୋଲିକାଂ ବା ସମୁଦ୍ରେ ଽବଧାୟା-
ୟାହି ସୁଷୁମା ହି ତ ଇତ୍ୟେତଜ୍ଞୀତ୍ବା ବାଗ୍ୟତ: ପ୍ରସ୍ତପେତ୍
ପଶ୍ୟତି ହ (୨)

ଅଥ ଶ୍ବପ୍ନବିଷୟଂ ପ୍ରୟୋଗ ମାହ—ସଞ୍ଜରାତ୍‌ସଞ୍ଜରେ ଇତି । 'ସଞ୍ଜରାତ୍'
ସମ୍ଭାର୍ଜନୀତ: ସକାଶାତ୍ 'ସଞ୍ଜରେବାସିନୀମ୍' ଏତଦ୍‌ଦ୍ୱାରା ତଦଭିମାନି-
ଦେବତାଂ 'ଶୂର୍ପେଣ' 'ମାବହେତ୍' ଆବାହୟେତ୍ । ସମସ୍ୟର୍ଥେ ତୃତୀୟା । 'ଅଚ୍ଚ'
ଅଗ୍ନିନ୍ଦେବତାୟୁକ୍ତେ 'ଶୂର୍ପେ' ଅଚ୍ଚତାଦୀନ୍ 'କୃତ୍ବା' ତୈସ୍ତା ମନ୍ଥର୍ଚ୍ଚ, 'ଶୁଚୌ
ଦେଶେ ପ୍ରାକ୍‌ଶିରା: ସଂବିଷ୍ଟ:', 'ଶିରସ୍ତ: କୃତ୍ବା' ଶ୍ବଶିରୋଦେଶେ ତଂ 'ଶୂର୍ପେ'
ନିଧାୟ 'ଏତତ୍' ସାମ ଯଥାଶକ୍ତି 'ଗୌତ୍ବା', 'ବାଗ୍ୟତ: ପ୍ରସ୍ତପେତ୍' ।
ଏବଂ କୃତେ ଭାବିଫଳସୂଚକଂ ଶ୍ବପ୍ନଂ 'ପଶ୍ୟତି' 'ହ' ଧ୍ବଳୁ ।

ଅଥ ତତ୍ତ୍ୱେବ ପ୍ରୟୋଗାନ୍ତର ମାହ—ଗରଗୋଲିକା ମିତି । 'ଗର-
ଗୋଲିକାଂ' ବିଷ୍ଣୁଗୋଲିକାଂ 'ସମୁଦ୍ରେ' ସମ୍ପୃକ୍ତେ 'ଅବଧାୟ' ନିଧାୟ, ଅଚ୍ଚ-
ତାଦିଭିରନ୍ଥର୍ଚ୍ଚ ଶିରସ୍ତ: କୃତ୍ବା, ପ୍ରାକ୍‌ଶିରା: ସଂବିଷ୍ଟ:, 'ଆୟାହୌତି'
ସାମ 'ଗୌତ୍ବା' 'ବାଗ୍ୟତ: ପ୍ରସ୍ତପେତ୍‌ପଶ୍ୟତି' ଦିଦ୍ଦିଚ୍ଚିତ ମିତି । (୨)

(अश्वविज्ञान)

एकथानि शूर्पे सम्पार्जनी इहेते तदधिष्ठात्री देवताके आवा-
हन करिया ताहातेई अर्घ्यातुल, गङ्ग, पुष्प आदान पूर्वक पवित्र-
आदेशे शिरोभागे राखिया, 'कईमईहवे' এই নাম গান করিয়া
পূর্বশিরা হওত স্থিরচিত্তে নিদ্রিত হইবে। এ নিয়মে ভাবিকল-
সূচক স্বপ্ন দেখিবে।

অথবা শূর্পে গৃহীত সম্পূর্ণ (অর্থাৎ মুচিতে বা খুরিতে) একটি
বিষেরগুলি রাখিয়া, ঢাকিয়া, উহাতেও এক্রপ অর্ঘ্যাদি স্থাপন
পূর্বক স্বীয় শিरोभागे রাখিয়া 'আয়াহিন্মুমাহিত' এই স্বকে
গীত নাম গান করিয়া পূর্বশিরক হওত স্থিরচিত্তে নিদ্রিত হইবে।
এ নিয়মেও ভাবিকল-সূচক স্বপ্ন দেখিবে ॥ (২)

कन्यां वोपवासये दृष्टरजस मादर्शञ्जाय मग्निः
श्रेष्ठतम इत्येतेन व्युष्टायां रात्रावेतेनैवाभिगीय
परिमृज्य ब्रूयात् पश्येति पश्यति 'होदशराव' वोप-
वासयेत् प्रमित्राय प्रार्थम्ण इत्येतेन व्युष्टायां
रात्रावेतेनैवाभिगीय प्रोक्ष्य ब्रूयात् पश्येति पश्यति
ह वंश्मय्यौ वा शलाके गन्धैः प्रलिप्य मध्यमेनोप-
वासयेद् व्युष्टायां रात्रावेतेनैवाभिगीय परिमृज्य
ब्रह्मचारिणौ ब्रूयाद्धारयत मिति सन्नमत्योः सिद्धिं
विद्याद् यष्टिं वान्तेन चतुरङ्गुलशो मिनीयोपवासयेद्
व्युष्टायां रात्रावेतेनैवाभिगीय परिमृज्य प्रमृणुया-
दङ्गुलिपर्वभिः पूर्यमाणेषु सिध्यत्याषाढ्यां पौर्ण-

मास्यां वीजानि धारयित्वोपवासयेत् तुलाञ्चेन्द्र-
 मिद्वेवतातय इत्येतेन वृष्टायां रात्रावेतेनैवाभि-
 गीय परिमृज्य प्रोक्ष्य धारयेत् यानि गरीयांसि
 तान्यृध्यन्ते. ऽक्षतानां द्वौ राशी कुर्याद् भावाभाव-
 योरा नो विश्वासु हव्य मित्येतेन वृष्टायां रात्रा-
 वेतेनैवाभिगीय प्रोक्ष्य ब्रूयादालभस्वेति भाव मालभ-
 माने सिध्यति ज्योतिष्मतां विधूमाना मङ्गाराणां
 द्वौ राशी कुर्याद् यावन्तो वा स्युस्तेनार्थिनः श्रुष्टग्ने
 नवस्य म इत्येतेनैनान् युगपद्वृतेनाभिषिञ्चेद् यः
 पूर्वः प्रज्वलितो विधूमेनाच्चिषा प्रदक्षिण मभिपर्या-
 वर्त्तते स जयतीति विद्याज्ज्योतिष्कान् कुर्यान्मानु-
 षीणां घृतेन सद्योमयितेन प्र सोम देव दीतय इत्ये-
 तेनैनां ज्वलयेद् यः पश्चाच्छाम्यति स चिरं जीवति
 स चिरं जीवति (३) ॥ ४ ॥

अथ जाग्रद्विषयं प्रयोगं माह— कन्यां वोपवासयेदिति ।
 'वा'-शब्दः प्रयोगान्तरद्योतनार्थः । 'कन्याम्' अप्राप्तपुंयोगाम्
 'अदृष्टरजसं' रजोदर्शनरहिताम्, 'आदर्शञ्च' 'अयं मग्निरित्येतेन'
 अभिमन्त्र्य 'उपवासयेत्' रात्रौ स्वसमीपे धारयेत् । 'वृष्टायां
 रात्रौ' प्रभाते जाते सति 'एतेनैव' उक्तेनैव साम्ना कन्यां सहस्र-
 कलः शतावरम् 'अभिगीय', सुखं 'परिमृज्य' आदर्शं 'पश्येति'
 तां 'ब्रूयात्',— सा 'पश्यति' । सा च आदर्शं दृष्ट्वा यथार्थं ब्रूते ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरम्— उदशराव मिति । पूर्ववद्योज्यम् ।
आदर्शस्थाने उदकपूरितः शरावः । अयमग्निरित्यस्य स्थाने 'प्रमि-
त्राय धार्यम्णे' इत्यस्य 'प्रथम' सामेति, विशेषः ।

अथ लौकिकं वैदिकं वा कर्म चिकीर्षितञ्चेत्तत्सिद्धिसिद्धि-
परीक्षाकरणप्रयोग माह— वंशमय्यौ वेति । 'वंशमय्यौ' त्वक्षार-
निर्मिते दृढे द्वे 'शलाके' कृत्वा, 'गन्धैः' अगुरुचन्दनादिभिः
'प्रलिप्य', 'मध्यमेन' विशेषाश्रवणात् प्रमित्रायेत्यस्य मध्यमेन ।
ते शलाके, उभौ ब्रह्मचारिणौ च रात्रौ 'उपवासयेत्' । ततो
'व्युष्टायां रात्रौ' 'एतेनैव' सान्ना 'अभिगीय' 'ब्रह्मचारिणौ' इमे
शलाके 'धारयत मिति ब्रूयात्' । ताभ्यां प्रयत्नपूर्वकं मसन्नमय-
ह्वाम्, अथतो धार्यमाणे शलाके, यदि स्वयमेव मध्ये सन्नते स्यातां,
तदा तयोः 'सन्नमत्योः' सिद्धिं विद्यात्' भाविनः कर्मणः सिद्धिं
जानीयात् । अत्र केचिच्छलाकयोरेवोपवासनं, ब्रह्मचारिणौ तु
प्रातराह्ने तव्यावित्याहुः ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— यष्टिं वाक्येनेति । 'वा'-शब्दः
पूर्ववत् । 'यष्टि' वंशमयीं प्रमित्रायेत्यस्य 'अन्त्येन' "चतुरङ्गुलशो
निम्नोपवासयेत्' । कृत्स्नां यष्टिं 'निम्नोय' नितरां मात्वा,
गन्धैः प्रलिप्य, रात्रौ स्वसमोपे धारयेत् । 'व्युष्टायां रात्रौ' ताम्
एतेनैवाभिगीय' हस्तेनैव 'परिगृह्य' अङ्गुलिपर्वभिः 'प्रमितुयात्' ।
अङ्गुलिपर्वसु 'पूर्यमानेषु' यावन्निः अङ्गुलिपर्वभिः उपवासन्नकाक्षे
रमोतम्, यष्टौ ततोऽधिकप्रमाणायां सत्यां स्वकार्यं 'सिद्ध्यति' इति
जानीयादित्यर्थः ॥

अथ वीजावपनकाले तेषां भाविफलसिद्धिरुपायज्ञान माह—
पाषाढां पीर्णमास्या मिति । 'पाषाढां पीर्णमास्या' 'वीजानि'

यवव्रीह्यादीनि 'धारयित्वा', 'तुलाञ्च' ; 'च'-शब्दाद् वीजानि च 'उपवासयेत्' । 'इन्द्रमिद्वेवतातयइत्येतेन' सान्ना । व्युष्टाया-
मित्यादि स्फुटम् । पञ्चान्नुलायां धारितानां व्रीह्यादीनां मध्ये
'यानि' 'गरीयांसि' गुरुतमानि भवन्ति, 'तानि ऋध्यन्ते' तस्मिन्
संवत्सरे तानि प्रवृष्टानि भविष्यन्तीति जानीयात् ॥

अथ कार्याणां फलसिद्धिभावाभावपरीक्षा माह— अक्षताना
मिति । 'अक्षतानां' 'भावाभावयोः' भाविकार्यसङ्गावासङ्गावयोः
निमित्तभूतौ द्वौ राशौ कुर्याद् आनोविश्वेति' सान्ना । 'व्युष्टायां
राशौ' 'उत्तेनैव सान्ना 'अभिगीय' राशौ 'प्रोच्य', कन्यां ब्रह्म-
चारिणं वा 'आलभस्वेति' 'ब्रूयात्' ; तस्मिन्नालम्बरी 'भाव
मालभमाने' सति कार्यं 'सिध्यति' इति विद्यात् ; इतरथा
वैपरीत्यञ्जानीयात् ॥

अथ जयपराजयपरिज्ञानोपाय माह— ज्योतिष्मता मिति ।
'ज्योतिष्मतां' तेजोयुक्तानां 'विधूमानां' धूमरहितानाम् 'अङ्गाराणां'
द्वयोरर्थिनोर्निमित्तभूतौ द्वौ राशौ कुर्याद् । 'वा' अथवा 'तेन
क्रियमाणराशिना' 'यावन्तो ऽर्थिनः स्युः' यावत्सङ्क्राका जय-
कामिनो भवेयुः, तावत्सङ्क्राकान् राशीन् कृत्वा, असावसुष्येति
निर्दिशेत् । 'शुष्टग्नइत्येतेन' सान्ना 'एतान्' अङ्गारराशीन् युगपद्
'दृष्टेनाभिषिञ्चेत्' । तेषां मध्ये यस्य राशिः 'पूर्वं' इज्वलितः
सन्, 'विधूमेन' धूमरहितेन तेजसा 'प्रदक्षिण मभि पर्यावर्त्तते',
'स जयतीति विद्यात्' ।

अथ चिरजीवनपरिज्ञानोपाय माह— ज्योतिष्कामिति ।
'ज्योतिष्कान्' अङ्गारराशीन् ज्योतिर्युक्तान् 'कुर्यात्' । कथं तत्क-
रणम् ? इति चेत्, तत्प्रकार उच्यते— 'मानुषीणां दृष्टेन' योषिता

माज्येन ; तासाम्यय एकीकृत्य दधि कृत्वा तेन, 'सद्योमथितेन' सद्य एव मथितं सुत्यन्नं नवनीतं घृतं कृत्वा तेन, घृतेन 'एनान्' अमुष्णाय ममुष्णाय मिति निर्दिष्टानङ्कारराशीन् 'युगपत्' ज्वलयेत् । तेषु यस्याङ्कारराशिः 'पद्याच्छाम्यति', 'स चिरञ्जीवति', यस्ततः पूर्वं शाम्यति, स ततोऽनुजीवति । एवं सर्वेषां मपि जीवनपौर्वापर्यं भवगन्तव्यम् ॥

द्विरुक्तिः खण्डसमाख्यया (३) ॥ ४ ॥

इति श्रौतायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(आदर्शादि विज्ञान)

रजःशला हयं नाई, एरूप कन्याके 'अयमग्निः' এই শ্বকে গীত নামে অভিগমিত করিয়া রাত্রিকালে একখানি আদর্শ সহ স্বীয় সমীপে রাখিবে ;—রাত্রি-প্রভাতে ঐ নামদ্বারা ই উহাকে পুনরপি অভিগমিত করিয়া, তাহার মুখমার্জনা করাইয়া, তাহাকে বলিবে— 'এই আদর্শে স্ব-মুখ দর্শন কর' । পরে সে সেই আদর্শ দেখিয়া যথার্থ ভাবী ঘটনাসকল বলিতে পারিবে ।

অথবা এরূপ কন্যাকে 'প্রমিত্রায় প্রার্থ্যম্বে' শ্বকে গীত প্রথম নামে অভিগমিত করিয়া রাত্রিকালে একপাত্র নির্মল জল সহ স্বীয় সমীপে রাখিবে ;—রাত্রি-প্রভাতে ঐ নামের গান দ্বারা ই উহাকে পুনশ্চ অভিগমিত করিয়া, তাহার মুখ মার্জনা করাইয়া, সেই এক পাত্রস্থ জলে মুখ-দর্শন করিতে বলিবে । পরে সে সেই আদর্শ দর্শন-কালে যথার্থ ভাবী ঘটনাসকল বলিতে পারিবে ।

বংশময়ী শলাকাঙ্কুর, অঙ্কুরচন্দ্রনাভি স্তম্ভগন্ধি দ্রব্যে পরিলিঙ্গ করিয়া, ঐ ঋকে গীত মধ্যম সামে অভিমন্ত্রিত করিবে; পরে রাত্রিকালে ঐ শলাকাঙ্কুর সহ ব্রহ্মচারিদ্বয়কে স্বীয় সমীপে রাখিবে;—রাত্রি-প্রভাতে ঐ সামগানেই সেই শলাকাঙ্কুর পরিলিঙ্গ করিয়া, ঐ ব্রহ্মচারিদ্বয়কে ধারণ করিতে বলিবে, যদি ঐ শলাকাঙ্কুর সন্নত হয়, তবে কার্য্যসিদ্ধি জানিবে।

অথবা একগাছি বংশযষ্টি ঐ সামে অভিমন্ত্রিত করিয়া, চতুরঙ্গুল ক্রমে মাপিয়া, রাত্রিকালে স্বীয় সমীপে রাখিবে;—রাত্রি-প্রভাতে ঐ সাম গানেই উহা পুনরপি অভিমন্ত্রিত করিয়া, পুনর্বার সেই-রূপেই মাপিবে;—যদি কিঞ্চিৎ পরিবদ্ধিত হয়, তবেই কার্য্যসিদ্ধি জানিবে।

আষাঢ়ী পূর্ণিমার রাত্রে তুলাদণ্ডে তুলিত যব, ধান্য প্রভৃতি প্রয়োজনীয় বীজ সকল এবং তুলাদণ্ডে ‘ইন্দ্রমিদ্বেবতা’ ঋকে গীত সামে অভিমন্ত্রিত করিয়া স্বীয় সমীপে রাখিয়া শয়ন করিবে;—রাত্রি-প্রভাতে সেই সামগান দ্বারাই সে সমস্ত পুনরপি অভিমন্ত্রিত করিয়া তুলাতে তুলিত করিবে;—তাহাতে যে শস্য বদ্ধিত দৃষ্ট হইবে, তাহাই তদ্বর্ষে বুদ্ধিযুক্ত হইবে ইহা জানিবে।

সিদ্ধি ও অসিদ্ধি মনে ভাবিয়া, ‘আ নো বিশ্বা সুহব্যাং’ ঋকে গীত সামে অভিমন্ত্রিত করিয়া, দুইটা তণ্ডুলরাশি রাত্রে স্বীয় সমীপে স্থাপন করিবে;—রাত্রি-প্রভাতে সেই সামগানেই প্রোক্ষণ-পূর্ব্বক ঐ রাশিদ্বয় অভিমন্ত্রিত করিয়া, ব্রহ্মচারী অথবা কুমারীকে যথেষ্টক্রমে কোন এক রাশি স্পর্শ করিতে বলিবে; তাহাতে যদি সিদ্ধিমানসে সঙ্কিত রাশিটি তদ্বারা স্পৃষ্ট হয়, তবেই কার্য্যসিদ্ধি জানিবে।

ধূমশূন্য জ্যোতির্কিশিষ্ট অঙ্গারের দুইটা বা যতগুলি অর্ধা তত-গুলি রাশি করিবে এবং কাহার কোন রাশি এইটি নিজের মনে

স্থির রাখিবে; ‘ঋষ্ট্যগ্নে নবস্য মে’ স্বকে গীত সামে এককালে সমস্ত রাশিতে স্থত অভিসিদ্ধন করিবে;—তাহাতে যে রাশিটি প্রথমে প্রজ্বলিত হইয়া ধূমশূন্য-জ্বালায় প্রদক্ষিণ-ভাবে আবর্তন করিতে থাকিবে, সেই জয়ী হইবে।’

জ্যোতির্কিশিষ্ট অঙ্গারের কতকগুলি রাশি করিয়া ‘এইটি অমুকের, এই অমুকের’ এইরূপ নিজের মনে স্থির রাখিবে; পরে ‘প্রসোমদেববীতয়ে’ সামে সদ্যোগথিত মনুষ্যদুষ্ক-বিকৃত স্থতের আছতিতে সেই সকল রাশি এককালে প্রজ্বলিত করিবে;—তাহাতে যাহার অঙ্গাররাশি যত বিলম্বে নির্ঝাঁপ হইবে, সে ততই দীর্ঘায়ু জানিতে পারিবে (৩) ॥ ৪ ॥

আবস্থ ক্রীসত্যব্রত নামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
নামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-চতুর্থখণ্ডের
ষথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ অথ পঞ্চমঃ খণ্ডঃ ॥

রাজান মভিষেচয়েৎ (১).

অথ পুরোহিতকর্তব্যং রাজাভিষেকপ্রয়োগে মাহ—রাজান মভিষেচয়েদিতি। পুরোহিতঃ ‘রাজান মভিষেচয়েৎ’ অভিষিচ্ছেদ বক্ষ্যমাণৈঃ সাধনৈঃ। যদ্যপি রাজশব্দঃ অভিষেকসংক্লেপস্য অগ্নি-যজ্ঞ বাচকঃ, তদ্যপি ভাবিনী সংজ্ঞা মান্বিত্য ‘যুপং তদ্বতি’, “আহবনীয মধিবসতি”—ইत्याদিবৎ অভিষেক্তব্যং রাজান মিত্যু-পচারপ্রয়োগঃ। (১)

(१२) अथ राजाभिवेकादिते सामाध्यायनेन विधि ।

पूरोहितः, राजाके अभिवेक करिवे, तथेयाग बलिब । (१)

तिथ्येण श्रवणेन वा ब्रीहियवैस्तिलमाषैर्दधि-
मधुसुमंनोजातरूपैर्यशस्विनीभ्यो नदीभ्यः समुद्रा-
च्चोदकान्याहृत्यौदुम्बरे भद्रासने वैयाघ्रे चर्मण्यु-
त्तरलोम्नासीनं जीवन्तीनां गवां शृङ्गकोशैरभि-
षिञ्चेद्भ्रातृभ्य इति रहस्येन यं कामयेतैकराजः
स्यान्नास्य चक्रं प्रतिहन्येतेत्येकवृषेणाभिषिञ्चेद्दभि-
षेक्ते दद्याद् ग्रामवरं दासीशतं सहस्रं तदधीनञ्च
भवेद् (२)

तस्य काल माह— 'तिथ्येण श्रवणेन वा' तिथ्यः पुण्यः,
तस्मिन्वा, श्रवणे वा, अभिषेकः कार्यः । अथ तस्माधनद्रव्याणाह
— ब्रीहियवैरित्यादीनि । ब्रीह्यादिजातरूपान्तैर्द्रव्यैर्मिश्रितैरुद-
कैरभिषिञ्चेत् इत्युत्तरं च सम्बन्धः । 'यशस्विनीभ्यः' पावमान-
गयुक्ताख्यातियुक्ताभ्यो गङ्गातुङ्गभद्रादिभ्यः 'नदीभ्यः' । 'समुद्रा-
च्चोदकानि' पृथक् पृथगानीय, 'औदुम्बरे' उदुम्बरसम्बन्धिनि 'भद्रा-
सने' चतुष्पदोपेते सिंहासने, तत उपरि आसृते 'वैयाघ्रे' व्याघ्र-
सम्बन्धिनि 'चर्मणि' 'उत्तरलोम्नि' लोमप्रदेश उत्तर उपरिभागे
यस्य तादृशे 'आसीनं' 'जीवन्तीनां' जीवोपेतानां 'गवां' 'शृङ्ग-
कोषैः' गवां शृङ्गाणि छित्वा तन्निर्मितैः कोशैः, पूर्वोक्तैर्जलैः
'भ्रातृभ्य इति रहस्येन' साम्ना 'अभिषिञ्चेत्' । उदकानि

कोशैरित्युभयत्र बहुवचनश्रवणात् पृथक् पृथग् गङ्गादुदकैरभि-
षिञ्चेदित्यभिप्रायः ॥

• अथ तत्रैव प्रयोगे कामनाभेदेन मन्त्रभेदं गृह्य— यं काम-
येतेति । पुरोहितः 'यं' राजानं 'एकराजः स्यात्' कृत्स्नस्य
भूमण्डलस्य एक एव राजा भवेदिति 'अस्य' 'चक्र' भूमण्डलं
'न प्रतिहनीयत' केनचिदपि वैरिणा प्रतिहतं न भवेद् 'इति'
'कामयेत', तं राजानं रहस्यस्थाने 'एकदृष्टेति' सान्ना 'अभि-
षिञ्चेत्' । प्रयोगः पूर्वीक्त एव ॥

अथ पुरोहिताय प्रदेयं द्रव्यं तदधीनकरणञ्चाह— अभि-
षेक्ते इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ (२)

पूया वा श्रवणा नक्षत्रे अभिषेक करिबे । धान्य, यव, तिल,
माषकलाह, दधि, मधु, पुष्प, सुवर्ण এই আটটি দ্রব্যে অভিষেক
করিবে । গঙ্গা, যমুনা, সরস্বতী প্রভৃতি যশস্বিনী নদীগুলি হইতে
এবং সমুদ্র হইতে পৃথক পৃথক পাত্রে জলাহরণ করত অভিষেক
করিবে । উদুশ্বর-কাষ্ঠে নির্মিত সিংহাসনে উপরি-লোম ব্যাজ্জর্শ্মে
উপবিষ্ট করাইয়া অভিষেক করিবে । জীবিত গাভীর শৃঙ্গ কৰ্জন
করিয়া তাহা দ্বারা কতিপয় কোশা স্ফীর্ণ করাইয়া, ঐ ঐ জল,
তন্তুমধ্যে লইয়া তৎসমস্তের দ্বারা 'অভ্রাতৃব্য' গায় গান পূর্বক
অভিষেক করিবে । পুরোহিত যাহাকে একাধিপতি করিতে ইচ্ছা
করিবে,—ইহার রথ চক্র কোন ব্যক্তি কর্তৃক নিরুদ্ধ না হয় ! একুপ
ইচ্ছা করিবে, তাহার অভিষেককালে বিহিত সাগ্নের পরিবর্তে
'শুকবৃষণ' নাম ব্যবহার করিবে । অভিষেককারীকে উত্তম এক-
খানি গ্রাম, এক শত দাগী, সহস্রসংখ্যক হিরণ্য প্রদান করিবে এবং
চিরকালই তাহার অধীন থাকিয়া রাজকাৰ্য্য করিবে ॥ (২)

ଅନ୍ନୁତେ ଯବଦ୍ରୋଣଂ ଗୁହୁଯାଦାତ ଆ ବାତୁ ଖେଷଜ
ମିତ୍ୟିତେନ ଶାମ୍ୟତି ହ (୩)

ଅଥାନ୍ନୁତଶାନ୍ତି ମାହ—ଅନ୍ନୁତେ ଇତି । ‘ଅନ୍ନୁତ’ ଭୂତପୂର୍ବେ ନ
ଭବତି, ଅକୃତହେତୁକ ମିତ୍ୟର୍ଥଃ, ତସ୍ମିନ୍; ସୂର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡଳଚ୍ଛିଦ୍ରାଦ୍ୟ-
ତ୍ୟକ୍ତେ ସନ୍ତି ‘ବାତ ଆ ବାତ୍ବିତ୍ୟେନ’ ସାମ୍ନା ‘ଯବଦ୍ରୋଣ’ ଯବାନାଂ ଦ୍ରୋଣ-
ପରିମାଣସମାନ୍ତିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ’ ହିମୋଚିତପରିମାଣେନ ବିଭଜ୍ୟ, ତାବନ୍ନାହୁଗ୍ରଂ
ଗୁହୁଯାତ୍ ତେନାନ୍ନୁତଜନିତପୀଡ଼ନ’ ‘ଶାମ୍ୟତି ହ’ ନକ୍ଷତ୍ର୍ୟେବ ॥ (୩)

(ଅଳ୍ପଦଶାଞ୍ଚି)

ଅକନ୍ୟାଂ କୋନ ଅନ୍ନୁତ ଦେଖିଲେ ଯେହି ଦୋଷେର ଶାନ୍ତିର ଜନ୍ମ
‘ବାତ ଆ ବାତୁ’ ନାମେ ଯୋଗପରିମିତ ଯବ ହୋମ କରିବେ । େହାତେହି
ଯେ ଦୋଷେର ଉପଶମ ହେବେ ॥ (୩)

କ୍ଷଣାଂସ୍ତିଲାନଗ୍ନୌ ଗୁହୁଯାତ୍ ପ୍ର ଦୈବୋଦାସୋ
ଅଗ୍ନିରିତ୍ୟେତେନ ନୈନଂ କୃତାନି ହିଂସନ୍ତି ତାନ୍ୟେବ ପ୍ରତି-
ଗଞ୍ଛନ୍ତି ବ୍ରୌହିୟବାନଗ୍ନୌ ଗୁହୁଯାତ୍ ପଞ୍ଚନିଧନେନ ବାମ-
ଦେବିନ ନୈନଂ କୃତାନି ହିଂସନ୍ତି ତାନ୍ୟେବ ପ୍ରତିଗଞ୍ଛନ୍ତି
ତାମ୍ବରଜତଜାତରୂପାୟର୍ଷିଂ ମୁଦ୍ରାଂ କାରୟିତ୍ବୋଚ୍ଚା ତେଽଜାତ
ମନ୍ଦସ ଇତି ଚତୁର୍ଥେନାଭିଗୁହୁଯାତ୍ ସହସ୍ରକୃତ୍ବଃ ଶତା-
ବରଂ ତାଂ ମୁଦ୍ରାଂ ଦକ୍ଷିଣେନ ପାଣିନା ଧାରୟନ୍ନୈନଂ କୃତାନି
ହିଂସନ୍ତି ତାନ୍ୟେବ ପ୍ରତିଗଞ୍ଛନ୍ତି ତାନ୍ୟେବ ପ୍ରତି-
ଗଞ୍ଛନ୍ତି (୪) ॥ ୫ ॥

अथाभिचारशान्तिप्रयोग माह— कृष्णानिति । अभिचारि-
काभिर्वृक्षानुगुणं सहस्रकृत्वस्तदधिकं वा ‘प्र देवीदास इति’
साम्ना ‘अग्नौ’ ‘कृष्णान्’ अतिश्यामान्, ‘तिलान्’ जुहुयात् । ‘तानि
कृतानि’ आभिचारिकाणि कर्माणि ‘एनम्’ अभिचर्यमाणं
पुरुषं ‘न हिंसन्ति’ न पीडयन्ति । न केवलं अभिचर्यमाणा-
पीडनं मेव, किन्तु ‘तानेव’ प्रयोक्तृन् ‘प्रतिगच्छन्ति’ ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— ब्रोह्मिवानिति । स्मृत्यर्थः ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— ताम्ररजतेति । ताम्रादि-
लोहचतुष्टयमयीं ‘मुद्राम्’ अङ्गुलीयकं ‘कारयित्वा’ ‘उच्चा ते
जात मन्थस इति’ अस्यां ‘चतुर्थेन’ साम्ना सहस्रकृत्वः शतावरम्
आज्येन जुत्वा सम्पातेन मुद्रायाम् ‘अभिजुहुयात्’ । सिद्धः
शिष्टप्रयोग इति (४) ॥ ५ ॥

इति श्रेयायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(अभिचारैरप्रतिश्रयः)

‘अग्निबोधासोअग्निः’ श्लोके गीतं नामे कृतकगुलिं कृत्वा
अग्निं होमं करिषे । तां हहेत्ते कोनरूपं अभिचारं तां
हिंसां करिते पारिषे ना ; अतः तां हहेत् फलं, अभिचारं
अतिवर्त्ताहेत् । पञ्च-निधनं वामदेव्यं नामे कृतकगुलिं धान्यं च यव
अग्निं होमं करिषे ; तां हहेत्ते कोनरूपं अभिचारं तां
हिंसां करिते पारिषे ना ; अतः तां हहेत् फलं, अभिचार-
कारीतेह प्रतिगमनं करिषे । ताम्रं, रजतं, सुवर्णं च लोहं,—एह

ধাতুচতুষ্টয়ের মুদ্রা (শীল-আকৃতি) নির্মাণ করা হয়। 'উচ্চাতেজাত-
মক্ষসঃ' শব্দকে গীত চতুর্থ সারমে সহস্রাবধি অনূন শতবার আজ্ঞা-
হুতিদানের দ্বারা উহা অভিমন্ত্রিত করিয়া স্বীয় দক্ষিণ পাণিতে
ধারণ করিবে। এইরূপ চতুর্ধাতুর মুদ্রাধারণকারীকে কোনরূপ
অভিচারই হিংসা করিতে পারিবে না ; প্রত্যুত সেই সমস্ত অভি-
চার, অভিচারকারীর প্রতিই প্রতিগমন করিবে (৪) ॥ ৫ ॥

আবসথ জীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-পঞ্চমখণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

संग्रामं युयुत्सुमानस्योदक मभि जुहुयात्सोमं
राजानं वरुण मित्येतेन तत एनं पायसेद्यो राजा
चर्षणीना मिति पूर्वेण ये चात्र मुख्याः स्युस्तानुत्तरे-
णाभिषिञ्चेदथ हैनं सन्नाहयेत् प्रसेनानीरिति वर्गे-
णाथास्य रथं युञ्ज्यादा त्वा सहस्र माशत मिति वर्गेण
बृहद्रथन्तराभ्यां चक्रे वामदेवेनाधिष्ठानं स घातं
वृषणं रथ मित्येतेनाधितिष्ठेत् प्रयाप्तञ्चैनं मनु-
गायेद्दिन्द्रस्य नु वीर्याणीत्याजिशोषं गत्वा चीनिषू-
नस्येदुत्ता भन्दन्तु सोमा इत्येतेन जयति न पराजीयते
सन्दर्शने धूम्राया गोः सरूपवत्स्याया घृतद्रोणं जुहुयात्
सत्यमित्येति रहस्येन जयति न पराजीयते बाधक-

मयीनाऽसमिधां घृताक्तानाऽसहस्रं जुहुयादभि त्वा
पूर्वपीतय इति वषट्कारश्चास्य निधनं कुर्याज्जयति
न पराजीयते सैध्रकमयीनाऽसमिधां घृताक्तानाऽ
सहस्रं जुहुयादभि त्वं मेघ मित्तीन्द्र इव दस्यूरमृण
इति चास्य निधनं कुर्याज्जयति न पराजीयते. (१)

अथ युद्धजयार्थिनो राज्ञः प्रयोग माह— संग्राम मिति ।
'संग्राम' युयुत्समानस्य' योषु मिच्छतो राज्ञो जयार्थं पुरोहितः
आज्यतन्त्रेण महाव्याहृतिपर्यन्तं हुत्वा 'सोम' राजानं वरुण
मित्येतेन' साम्ना, आज्येन सहस्रकृत्वः शतावरं हुत्वा, सम्पातेन
'उदक मभिजुहुयात्' । 'ततः' अभिहुत मुदकं 'यो राजा चर्ष-
णीनामिति' अस्यां 'पूर्वेण' साम्ना 'एन' पाययेत् । 'अत्र' योद्धृणां
मध्ये 'ये च सुख्याः' प्रधानपुरुषाः सेनापतयः 'स्युः', 'तान्'
'यो राजेति' अस्याम् 'उत्तरेण' साम्ना अभिहुतेनैवोदकेन
'अभिषिञ्चेत्' ।

अथ सन्नाहमन्त्र माह— अथ हैन मिति । 'अथ' उदक-
पानानन्तरम् 'एन' राजानं 'प्रसेनानोः शूर इति वर्गेण' कवचा-
दिभिः साधनैः 'सन्नाहयेत्' युद्धसन्नद्धदुर्यात् पुरोहितः ।

अथ रथयोजनस्य प्रयोग माह— अथास्य रथ मिति ।
'अथ' सन्नहनानन्तरम् 'अस्य' राज्ञः 'रथम्' 'आ त्वा सहस्रं मिति
वर्गेण' 'युज्याद्' अश्वादिभिः साधनैर्योजयेत्पुरोहितः ।

अथ चक्रयोरधिष्ठानस्य चाभिमर्शनमन्त्र माह— हृद्द्रथन्त-
राभ्या मिति । अष्टम् ।

অথ রাজ্ঞো রথারোহণ মাৰুৎ গচ্ছতো ঽমুগানস্বাহ—
স ঘা ত মিতি । -স্বটোঽর্থঃ ।

অথ সংগ্রামান্তিক' প্রাসবন্তঃ আদৌ সমন্বক মিষুচয়'
সৌপণীয় মিত্যাহ— আজিগৌর্ধ' মিতি । 'আজিগৌর্ধ' সংগ্রাম-
শিরঃপ্রদেশ 'গত্বা' । শিষ্ট' স্ফটম্ । 'এতেন' স রাজা সংগ্রাম'
'জয়তি' ; ন কদাচিদপি শত্রুভিঃ 'পরাজীযতে' ।

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— সন্দর্শনে ইতি । যত্র যুদ্ধার্থা
পরসেনা সন্দৃশ্যতে, তত্ স্থান' সন্দর্শনম্ । তত্রীকলক্ষণায়াঃ
গোঃ সম্মুত' ঘট' 'দ্রোণ' দ্রোণমানপরিমিত' 'সত্যমিত্যেতি' অনেন
সান্না 'জুহুয়াৎ' । শিষ্ট মুক্তম্ ।

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— বাধকময়ীনা মিতি ।
'বাধকঃ' রাজহৃদঃ । 'শিষ্ট মুক্তপ্রায়ম্ ।

অথ প্রয়োগান্তরম্— সৈধকময়ীনা মিতি । 'সৈধকম্' মহা-
সারহৃদ্যবিশেষঃ * । 'অভি ত্য মিত্যস্য' অন্তে 'ইন্দ্র ইব দস্থ-
রমৃণ ইতি মিধনম্' । শিষ্ট মুক্তম্ ॥ (১)

(যুদ্ধজয়-প্রশ্লোগ)

যুদ্ধে প্রবৃত্ত রাজার জয়ের নিমিষ্ট, পুরোহিত আজ্যতন্ত্রে মহা-
ব্রাহ্মতি-হোম পর্য্যন্ত করিয়া 'সোমং রাজানং বরুণম্' ঋকে গীত
সোম জল অভিমন্ত্রিত করিয়া, ঐ মন্ত্রেই মহত্বাবধি অনুশতবার
আহুতি প্রদান করিবে । তদনন্তর 'যো রাজা চর্ষণীনাং, ঋকে
প্রকৃত প্রথম নামটি গান পূর্বক ঐ জল রাজাকে পান করাইবে ;
এবং পীতাবশিষ্ট জলের দ্বারা যুদ্ধায়োজনে বাঁহারা মুখ্য, সেই

* "সৈধকী মহাসারহৃদঃ ; यस্য হৃদস্য মধ্যং লৌহসমানং সারং লম্বাঘাতিবর্ষযুক্তং
বিধতি"—ইতি তৈ• ব্রা• ১.৮.৪. সা• মা• । কাণ্ডা• শ্রী• সূ• ১০.১.৪০. দ্রষ্টব্যম্ ।

সকল সেনাপতিদিগকেও সেই ঋকেরই দ্বিতীয় সাম গান পূর্বক অভিষিঞ্চন করিবে। অনন্তর ‘প্রসেনানী’ ঋকে গীত সামসমূহের গান পূর্বক তাহাকে কবচাদির দ্বারা সজ্জিত করিবে। তৎপরে ‘আত্মসহস্র’ ঋকে শ্রুত সামসমূহ গান পূর্বক রথে অশ্বাদি যুক্ত করিবে। পরে রহৎ ও রথস্তর নামক সামদ্বয় গানের দ্বারা সেই রথের চক্রদ্বয় অভিযুক্ত করিবে এবং ‘বামদেব্য’ নাম গান করিয়া... রথে আরোহণ করাইবে ও ‘স ঘা তং বৃষণং রথম্’ ঋকে শ্রুত সাম গান করিয়া উহাতে অধিষ্ঠান করাইবে। তদনন্তর ‘ইন্দ্রস্য নু বীৰ্য্যাণি’ ঋকে শ্রুত সাম গান করিয়া রথ চালাইয়া দিবে। রণপ্রাক্কণের মুহূর্ত্তদেশে উপস্থিত হইয়াই প্রথমেই ‘উ ভা মন্দন্ত সোমঃ’ ঋকে গীত নামে বাণদ্বয় নিক্ষেপ করিবে। এ নিয়মে সে রাজা অবশ্য জয়ী হইবে ; পরাজিত হইবে না।

যে স্থলে দণ্ডায়মান হইলে বিপক্ষ-সৈন্য দেখিতে পাও আ যায়, সেই স্থলে, ধূম্রবর্ণ-বৎস-বিশিষ্ট ধূম্রবর্ণা গাভীর ছুদ্ধজাত দ্রোণপরি-মিত হুতে, ‘সত্যমিথ্যা’ ঋকে রহস্যে গীত সামের দ্বারা অনূন শতাহুতি প্রদান করিবে। এ নিয়মেও সে অবশ্য জয়ী হইবে ; পরাজিত হইবে না।

অথবা তাদৃশ স্থলে, রাজরক্ষের সমিৎ যতাক্ত করিয়া ‘অভি ভা পূর্বপীতয়ে’ ঋকে শ্রুত সামের গান পূর্বক সহস্র আহুতি প্রদান করিবে এবং ঐ সামের নিধন ভাগ বন্টকার হইবে। ইহাতে ঐ অবশ্য জয়ী হইবে ; পরাজিত হইবে না।

অথবা তাদৃশ স্থলে সৈন্যক * রক্ষের সমিৎ যতাক্ত করিয়া ‘অভি ত্যং মেঘম্’ ঋকে গীত সামে সহস্র আহুতি প্রদান করিবে, এবং ‘ইন্দ্র ইব দম্যু’রমুণে’ এইটি উহার নিধনভাগ হইবে। ইহা-তেও অবশ্য জয়ী হইবে ; পরাজিত হইবে না ॥ (১)

* তৈত্তিরীয় ব্রাহ্মণের ভাষ্যে ও সায়াণচাৰ্য্য লিখিয়াছেন—‘সৈন্যক = মহাসার’।

সম্রাট্রোপোষিতঃ সম্রমুখ্যানুদিশ্য সद्यঃপীড়ি-
 তেন সর্ষপতৈলেন সম্রহেনাভুতিসহস্রং जुहुयात् সম-
 রাব্রান্ন ভবন্তি हस्त्यश्वरथपदातीनां पिष्टमयीः प्रति-
 कृतीः कृत्वा पिष्टस्वेदं स्वेदयित्वा सর্षपतैलेनाभ्यज्य
 तासां क्षुरेणाङ्गान्यवदायाम्नौ जुहुयादभि त्वा शूर
 नोनुम इति रहस्येन यच्च ह्री शब्दो यावतां जुहोति
 सर्वे न भवन्ति (२)

अथ मुख्यसप्तपुरुषवधकामस्य प्रयोग माह— सम्राट्रोपोषित
 इति। ‘सम्रहेन’ साम्रा ‘आभुतिसहस्रं जुहुयात्’। तथाकृते
 ‘समरावात्’ तावत्कालञ्जीवन्तो ‘न भवन्ति’ इत्यर्थः ॥

अथ चतुरङ्गसेन्यवधकामस्य प्रयोग माह— हस्त्यश्वरथेति ।
 हस्त्यादीनां चतुरङ्गबलानां मध्ये यावतां प्रतिकृतीः स कर्तुं
 शक्नोति, तावतीः ‘पिष्टमयीः प्रतिकृतीः कृत्वा’ तासु मध्ये
 एकैका मसावसुथ प्रतिकृति रसावसुथेति निर्दिश्य ‘पिष्टस्वेद’
 येन पात्रेन ‘पिष्ट’ स्निध्यते, तथा ‘स्वेदयित्वा’, ताः प्रत्येकं ‘सर्षप-
 तैलेनाभ्यज्य’, ‘तासाम्’ ‘अङ्गानि’ मुख्यानि हस्तपादादीनि ‘क्षुरे-
 णावदाय’ खण्डयित्वा ‘अभि त्वेति रहस्येनाम्नौ जुहुयात्’। ‘यच्च
 ह्री शब्दः’ तादृशेन अभि ‘त्वेत्यनेन, आभुतिसहस्रं जुहुयात्’।
 एवं कृते ‘यावतां’ हस्त्यादीनां प्रतिकृतीः ‘जुहोति’, ते ‘सर्वे न
 भवन्ति’ ॥ (१)

जञ्জরাত্র উপবাং পূর্কক মুখ্য (সেনানায়ক) গাতজনীর উদ্দেশে
 সন্মো-নিষ্ঠাভিত গর্ষপরেতলের দ্বারা ‘জঙ্জ’ নামক জালে সহস্র

आहति प्रदान करिबे । ए अयोग करिले सञ्जाह मध्येई उहार
विनष्ट हईबे । हस्ति, अश्व, रथ, पदाति, — एई चतुरङ्गिणी सेनार
(यथेच्छ कतकগুলির) पिঠালীর প্রতিকৃতি নির্মাণ পূৰ্ণক স্বৈদিত
করিবে ; পরে সেইগুলিকে সৰ্বপ তৈল মাখাইবে ; তাহার পর
সেইগুলির অঙ্গসকল ক্ষুরের দ্বারা খণ্ড খণ্ড করিয়া, ‘অভিভা শূর
নৌমঃ’ ঋকে রহস্যে ঋত গানের গান পূৰ্ণক যতগুলি সৈন্ত নাশ
করিতে হইবে, ততগুলি আহতি প্রদান করিবে । এ অযোগে
উদ্दिष्ट সমস্ত সৈন্যই বিনষ্ট হইবে ॥ (২)

त्रिरात्रोपोषितः कृष्णचतुर्दश्यां शवादङ्गार
माहृत्य चतुष्पथे बाधक मिध्न मुपसमाधाय बैभी-
तकेन स्त्रुवेण सर्पपतैलेनाहुतिसहस्रं जुहुयात्स-
न्मील्येन यत्र वृषशब्दः स्यात् तत्र पुरुषः शूलहस्त
उत्तिष्ठति तं ब्रूयादमुञ्चहीति हन्येन मामगर्भस्य वा
क्षुरेणाङ्गान्यवदायाग्नौ जुहुयात् कक्षवर्गाद्यैश्चतुर्भिः
सपत्नं मनसा ध्यायन्त्वद्यो न भवति . सद्यो न
भवति (३) ॥ ६ ॥

अथैकपुरुषप्रयोगाभिचार माह— त्रिरात्रोपोषित इति ।
त्रिरात्रोपोषित इत्यादि स्पष्टम् । ‘सन्मील्येन’ ‘यत्र वृषशब्दः स्यात्’
—इति । पविमन्ति पञ्च महासामानि सन्मील्यानि । तेषु यत्र
वृषशब्दः स्यात् “क्षुरो हरो हरो हरः (त्रिः) वृषप्रवृष” — इति * ;

অনেন 'আহুতিসহস্রং' জুহুয়াৎ'। হোমান্নে 'ত'ন' এব হোম-
স্থানে 'শূলং' স্থাঃ' কষিত্ 'পুরুষঃ উচ্চিষ্ঠতি'। 'ত' সমুখিত'
পুরুষ 'অম্' জহীতি ব্রূয়াৎ'। স এব মুক্তঃ পুরুষঃ 'এন' কৈরিণ'
'হন্তি'।

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— আমগর্ভস্যেতি। 'আমগর্ভস্য'
আমঃ অপক্কঃ, গর্ভঃ উদরপ্রদেশঃ, যথা ন পক্কো ভবতি তথা স্বেদি-
তায়াঃ প্রতিষ্ঠতে রিত্যর্থঃ। 'বা'-শব্দঃ পূর্বপ্রয়োগিণ সহ বিক-
ল্যার্থঃ। তস্য 'অঙ্গানি' দুরেণাবদায় 'অগ্নৌ' জুহুয়াৎ'। 'কক্ষ-
বর্গাঘ্নৈঃ'-ইत्याদি স্পষ্টম্ (৩) ॥ ৬ ॥

ইতি ত্রীশাযশাচার্য্যবিরচিতৈ মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে
সামবিধানাস্থ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে তৃতীয়াধ্যায়ে

ষষ্ঠঃ খণ্ডঃ ॥ ৬ ॥

দ্বিরাত্র উপবাস করিয়া, কৃষ্ণ চতুর্দশীতে জলচ্চিত্ত হইতে
অন্ধার আহরণ পূর্বক চতুষ্পথের মধ্যে সমিৎ প্রজ্জ্বলিত করিয়া,
বিভীতক-কাষ্ঠ-নির্মিত অগ্নির দ্বারা 'সম্মীল্য' নামক গান পূর্বক
সর্ষপতৈলের আহুতি প্রদান করিবে। ঐ সামের অন্তর্গত 'ব্রহ্ম'
শব্দটি গীত হইবামাত্র শূল-হস্ত একজন বীরপুরুষ উদ্ভিত হইবে;
সেই বীরকে বলিবে— 'ইহাকে নাশ কর'; সে সেই বধ্যকে
অবশ্য বধ করিবে। অথবা ঐতিক্রটিগুলি এরূপ করিয়া পাক
করিবে যাহাতে সেগুলির উদরপ্রদেশ পরিপক না হয়! পরে উহার
অঙ্গুলি কুরুর দ্বারা ধুও ধুও করিয়া মনে মনে শত্রুকে ধ্যান
সহ কক্ষবর্গ প্রভৃতি নাগচতুষ্টয়ের গান পূর্বক অগ্নিতে অনুন

শতাহতি প্রদান করিবে। ইহাতেও সে উদ্ভিষ্ট ব্যক্তি সদাই বিনষ্ট
হইবে (৩) ॥ ৬ ॥

আবশ্যকীকৃত সামগ্র্যমীড়নোচ্চারণের কৃত,
সামবিধান ভ্রান্ত্যের তৃতীয়াধ্যায়-ষষ্ঠখণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ অথ সতমঃ খণ্ডঃ ॥

অথ যঃ কাময়েতামুচ্ছান্তস্বর্বাণ্য জনিবাণি পরি-
ক্রামেয় মিতি মহে নো অদ্য বোধয়েত্বেতৎ সদা প্রযু-
জ্যিতান্তবেলায়াং চৈতৎ স্মরেদুচ্ছান্তস্বর্বাণ্য জনি-
বাণি পরিক্রামতি (১)

অথ ভাবিজন্মস্তু অজ্ঞানাব্যবহিকামিনাং প্রয়োগ মাহ— অথ
য ইতি। ‘অথ’-শব্দোঃধিকারি। ‘যঃ’ ‘পুমান্’ ‘কাময়েত’।
কিমিতি? ‘অসুচ্ছন্’ মোহ, মজ্জান মপ্রাপ্তবন্ ‘সর্বাণি জনি-
বাণি’ সর্বকর্মপ্রাপ্যাবি ভাবীনি দৃগবাদিজন্মানি ‘আ’ সর্বতঃ
‘পরিক্রামেয়ম্’ ইতি ॥ (১)

(১৩) অথ সিদ্ধিকল সামাধ্যম্যেনের বিধি।,

যে কামনা করিবে,—জ্ঞানশূন্য না হইয়াই জন্মজন্মান্তর পরিভ্রমণ
করিব, সে সর্বদা ‘মহে নো অদ্য বোধয়’ শ্লোকে গীত সামটা গান
করিতে থাকিবে এবং নিশাবসানে সেই সামের প্রকৃত মন্ত্র

আন্তরিক পর্যালোচনা করিতে থাকিবে। ইহার ফলে গো, মহিষ, মনুষ্যাদি সকল প্রকার জন্মেই, সে জ্ঞানবান্ হইয়া ভ্রমণ করিবে * ॥ (১)

অথ যঃ কাময়েত সৰ্ব্বচান্নির্মে জ্বলেদিতি সং-
বৎসরঃ শিরসান্নিধারয়েদগ্ন আ যাহি বীতয ইতি
প্রথমে নোপতিষ্ঠেৎ দ্বিতীয়েন পরিহরেৎ তৃতীয়েন পরি-
চরেৎ সৰ্ব্বত্র হ্যস্য জ্বলতি যদিচ্ছতি তদ্বহতি (২)

অর্থান্নে: স্বাধীনপ্রয়োগ মাহ— অথ যঃ কাময়েতিতি । উক্ত-
কামোপেতো ‘যঃ’ পুমান্, স কস্মিন্ধিত্যাত্তে ‘অগ্নি’ নিধায়
নিত্যকৰ্ম্মাবিরোধেন সংবৎসরপর্যন্ত ‘শিরসা ধারয়েৎ’, ‘অগ্ন
আ যাহীতি’ অস্যা: ‘প্রথমে’ সান্না প্রতিদিনম্ ‘উপতিষ্ঠেৎ’ ।
তস্যা: ‘দ্বিতীয়েন’ সান্না ‘পরিহরেৎ’ আত্মান’ পরিত: প্রদক্ষিণ
হরেৎ । ‘তৃতীয়েন’ ‘পরিচরেৎ’ নিত্যহোমদ্রব্যাদি মন্যতমে ন
জুহুয়াৎ । एवं সংবৎসরে পূর্ণে ‘অস্ম’ প্রসন্নোঃগ্নি: ‘সর্বত্র’ অপে-
ক্ষিতদেশে ‘জ্বলতি’ । ন কেবলং তাবন্মাত্রম্, কিন্তু সাধকো
‘যদ্’ দগ্ধম্ ‘ইচ্ছতি’, ‘তত্’ তস্যেচ্ছামাত্রাণে ‘দহতি’ ॥ (২)

যে কামনা করিবে,—যে স্থলে ইচ্ছা করিবে, সেই স্থলেই ইচ্ছা-
মাত্রে অগ্নি প্রজ্বলিত হইবে, সে এক সংবৎসর প্রতিদিন ‘অগ্ন-
আয়াহির্বীতয়ে’ স্নান গীত প্রথম নামে, পাণ্ডে স্থাপিত অগ্নি, শিরো-
দেশে ধারণ করিবে; দ্বিতীয় নামে ঐ অগ্নি আপনাকে প্রদক্ষিণ

* অর্থাৎ কর্ম্মকলাহসারে তাহার যে কোন জন্মেই হউক না কেন, কোন
জন্মেই পূর্ব পূর্ব জন্মের ঘটনাদি বিস্মৃত হইবে না; ‘জাতিস্মরণ’ হইবে।

करांशेवे ; तृतीय सामे नित्याहोमीय ऋष्ये सहस्रावधि अनून शत
आहूति प्रदान करिबे । एहे प्रयोगकारीर हेष्ठांमाद्धेई सर्सद्ध अग्नि
प्रक्षलित हईवे ; — ने व्यक्ति यथन याहा हेष्ठा, ताहाई दक्ष करिजे
पारिबे ॥ (२)

अथ यः कामयेत पिशाचान् गुणीभूतान् पश्येय-
मिति संवत्सरं चतुर्थे काले भुञ्जानः कपालेन भैक्ष-
ञ्चरन् प्राणाः शिशुरित्यन्तां सदा सहस्रकृत्व
आवर्त्तयन् पश्यत्ययाचित मेतेन कल्पेन द्वितीयं
प्रयुञ्जानः पितॄन् पश्यति संवत्सर मष्टमे काले
भुञ्जानः पाणिभ्यां पात्रार्थं कुर्वाणो वृक्षस्य रवा
श्वसथादीषमाणा इत्येतयोः पूर्वं सदा सहस्रकृत्व
आवर्त्तयन् गन्धर्वाप्सरसः पश्यत्ययाचित मेतेन कल्पेन
द्वितीयं प्रयुञ्जानो देवान् पश्यति (३)

अथ पिशाचानां स्वाधीनदर्शनप्रयोग माह— अथ यः काम-
येतेति । ‘पिशाचान्’ ‘गुणीभूतान्’ ‘स्वाधीनान्’ ‘पश्येय मिति
यः कामयेत’, ‘संवत्सरपर्यन्तं’ ‘चतुर्थे काले’ एक महारूपोऽथ द्विती-
येऽहनि रात्रौ भोजन मितिं नियमेन ‘भुञ्जानः’, उक्तकाले
‘कपालेन’ घटैकदेशेन ‘भैक्षं चरन्’, उक्तं साम प्रतिदिनं
‘सहस्रकृत्वः आवर्त्तयन्’ तान् पिशाचान् ‘पश्यति’ ।

अथ पितृदर्शनार्थं प्रयोग माह— अयाचित मिति । ‘एतेन
कल्पेन’-इत्यतिदेशेन संवत्सरव्रतनियमश्चतुर्थकालभोजनं साम्नः

সহস্রকাল্য আত্মত্বিত্যেতদত্র প্রাপ্নোতি ; অযাচিতস্য পুনর্বিধানেন
কপালে ভৈল্লব্যাদিপ্রয়াসো নোপগচ্ছতি । শিষ্টং স্পষ্টম্ ।

‘ অথ গন্ধর্বাশ্বরসাং দর্শনার্থং প্রয়োগ মাহ— সংসার স্মৃতি ।
স্পষ্টোঃ ১)

অথেন্দ্রাদির্দর্শনার্থং প্রয়োগ মাহ— অযাচিতমিতি । ‘এতেন
‘কাল্পেন’-ইত্যতিদেশেন অযাচিতমিতিনিয়মপ্রত্যাশ্রুতান্নাৎ পাণিভ্যাং
পানার্থং মিত্যেতদ্ব্যতিরিক্তং’ নিয়মজাতং প্রবর্ত্ততে ; অষ্টমকালস্য
তু অযাচিতেনাবিরোধাত্ অনুভূতিঃ । ‘দ্বিতীয়’ ‘ব্রহ্মস্য ত্বা’-
ইত্যেতস্মা দ্বিতীয়ম্ ॥ (২)

যে ইচ্ছা করিবে,— পিশাচগণকে বশীভূত দেখিব, সে এক
বৎসর ঘট-কপালে ভিক্ষাহরণ করিয়া চতুর্থকালে ভোজন করিবে ।
এবং প্রতিদিন ‘প্রাণাঃশিশুঃ’ ঋকে গীত সামটির সহস্রাবৃত্তি করিবে ।
(এইরূপে সংবৎসর ব্যাপিত হইলে পিশাচবর্গকে) দেখিতে
পাইবে ।

কপালে ভিক্ষা ব্যতিরিক্ত উক্ত নিয়মেই এবং ঐ ঋকেরই দ্বিতীয়
সামের প্রয়োগে পিতৃগণকে দেখিতে পাইবে ।

একবৎসর ঋষ্টমকালে পাণিদ্বয়কে পান করিয়া ভিক্ষা পূর্বক
ভোজন করিলে এবং প্রতিদিন ‘ব্রহ্মস্যা ত্বা স্বসথাদীষমাণা’ ঋকে
গীত সামদ্বয়ের প্রথমটির সহস্রাবৃত্তি করিলে গন্ধর্বগণ ও অঙ্গরো-
গণকে দেখিতে পাইবে ।

ভিক্ষা ব্যতিরিক্ত উক্ত নিয়মেই এবং ঐ ঋকেরই দ্বিতীয় সামের
প্রয়োগ করিলে দেবগণকে দেখিতে পাইবে ॥ (৩)

যদ্বদ্ব্যভূতি দিশ্যাব্রতন্দ্রশানুগান মেতেন কাল্পেন
চত্বারি বর্ষাণি প্রযুজ্ঞানো য়ে দেবাস্তাস্তেন মাস

मुपवसेदेक मेक मयाचितं भुञ्जीत मयि वर्चस इत्य-
नेन कल्पेन चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जीत निधयोऽस्य
प्रकाशन्ते ये पृथिव्याम् (४)

अथ दिव्यनिधिदर्शनसाधनप्रयोग माह— यद्वचं इति ।
'यद्वचं इति' एतत् दिशान्नताख्यं साम संवत्सरं प्रतिदिनं 'दशवारं'
मनुगानं कुर्वन् । 'एतेन कल्पेन' इति,— अष्टमे काले भोजनं
पात्रार्थं करष्य गृह्यते । 'एवं चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जानः', 'ये'
देवलोकसम्बन्धिनो निधयः सन्ति, 'तान्' 'तेन' नियमेन
प्राप्नोति ।

अथ पार्थिवनिधिदर्शनसाधन माह— मास मुपवसेदिति ।
'मासम्' एकम् 'उपवसेत्' । 'एक' मासम्, अयाचितभोजी स्यात् ।
'मयि वर्चसः-इति' एतन्नाम मास मुपोषणादिनियमः सन्
'चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जीत' । 'एतेन कल्पेन'-इत्येतेनाह एकमास
मयाचित मिति विहिते भोजनकाले, पात्रार्थं पाणिभ्यां भोजन
मष्टमे काले दशानुगाननियमश्च परिगृह्यते । 'अस्य' एवं
कुर्वन्तः प्रयोक्तुः 'पृथिव्यां' 'ये' निधयः सन्ति, ते 'प्रकाशन्ते' ॥ (४)

उक्तं निम्नमेव 'यद्वचः' श्लोके गीतं 'दिशां त्रयं दशानुगानम्'
नामकं जीमटि चारि वत्सरं प्रतिदिनं अयोग करिने, दैवी निधि-
सकलं श्रियं सम्पुष्टे देखिते पाईवे ।

एक मास उपवास करिबे, अनन्तर एक मास अयाचित-भोजी
होईवे ;—एहेनिम्नमे चारि वत्सर काल प्रतिदिनं 'यद्वचः' श्लोके
रहमे अन्त नाम अयोग करिबे । एहे अयोगकारीर समये
पृथिवीर समय निधि अकाश पाईवे ॥ (४)

अष्टरात्रोपोषितो ऽमावास्यायां मुख आज्यं
 कृत्वा अग्निं नर इत्येतयोः पूर्वं मनसानुद्रुत्यान्ते
 स्वाहाकारेणान्नी जुहुयाद् व्युष्टायां रात्रौ भूतौ
 पञ्च हास्य कार्षापणा भवन्ति व्ययकृताश्च पुन-
 रायन्ति मूल मशून्यं कुर्याद् गवां प्रविशन्तीनां या
 पश्चात् स्यात्तस्याः शिरोऽभ्यनुमृज्य पुच्छं मनुमृज्य
 पाणी संहृत्यानङ्गमेजयस्तिष्ठेत् सर्वां रात्रिं द्वितीय
 मावर्त्तयन् जम्भका हास्य सार्वकामिका भवन्ति
 सार्वकामिका भवन्ति (५) ॥ ७ ॥

अथ भूतवशीकरणलभ्यधनसाधनप्रयोग माह— अष्टरात्रो-
 पोषित इति । सप्तमीप्रभृति चतुर्दशीपर्यन्तम् उपोषितः सन्,
 ‘अमावास्यायां मुखे आज्यं’ ‘कृत्वा’ निधाय ‘अग्निं नरो इत्येतयोः
 पूर्वं’ साम ‘मनसा’ ‘अनुद्रुत्य’ उच्चार्य ‘अन्ते’ सामान्ते ‘स्वाहा-
 कारेणान्नी’ मुखस्य आज्यं ‘जुहुयात्’ । ‘रात्रौ व्युष्टायां’ सत्यां ही
 ‘भूतौ’ पश्यति । “तयोर्हस्ताद् ‘अस्य’ ‘पञ्च कार्षापणा भवन्ति’
 भूतौ तान् प्रयच्छत इत्यर्थः ।” तै च ‘कृतव्ययाः पुनरायन्ति’ । तेषु
 मध्ये ‘मूलं’ किञ्चिद् ‘अशून्यं’ कुर्यात् अवशेषयेत् ; मूलांशं
 स्थापयित्वा शिष्टं विनियुञ्जीत । तथासति अवशेषितो मूलांशो
 व्ययकृतं मंशं तस्मात्पुनराकर्षतीत्यर्थः ।

अथ जम्भकास्यभूतविशेषाणां वशीकरणप्रयोग माह— गवां
 प्रविशन्तीना मिति । ‘गवां’ गोष्ठं, ‘प्रविशन्तीनां’ ‘या’ पश्चात्
 ‘स्यात्’, ‘तस्याः शिरः’ ‘अभ्यनुमृज्य’ अभितः अनुक्रमेण मार्जनं

कृत्वा, ततः 'पुच्छ मनुज्य' ; एतावता सर्वाङ्गान्यनुज्येतुम्
भवति । 'पाणी' 'संहत्य' संहती कृत्वा, 'अनङ्गमैजयः' शरीर-
कम्पन मकुर्वन्, 'सर्वा' रात्रि' गोष्ठे 'तिष्ठेत्' । 'द्वितीयम्' अग्नि-
वर इत्येतयोर्द्वितीयं साम 'आवर्त्तयन्' । 'जम्भकाः' नाम भूत-
विशेषाः 'अस्य' प्रयोक्तुः 'सार्वकामिकाः' सर्वकामसाधकाः 'भवन्ति'
इति ॥ (५)

अभ्यासः खण्डसमाख्यः ॥ ७ ॥

इति त्रिसायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(सप्तमी ईहते चतुर्दशी पर्याप्त) अष्टरात्र उपवासी থাকিয়া
অমাবাস্যাতে মুখে স্থত লইয়া 'অগ্নিরো'-ঋকে গীত সামদ্বয়ের
প্রথম সামটি মনে মনে গান করিয়া এবং সামান্তে স্বাহাংকার যোগ-
পূর্বক মুখস্থ এই স্থত অগ্নিতে হোম করিবে । রাত্রি-প্রান্তীতে দুই ভূত
দেখিতে পাইবে ; তাহাদের হস্ত-ইহতে সেই প্রযোক্তার নিকট
পাঁচটা কার্ষাপণ আনিয়া উপস্থিত হইবে ; সেই কার্ষাপণগুলি
বায় করিলেও পূর্বরূপ কোশে আদিবে, কিন্তু এই মূল কার্ষাপণ
একটিও অবশ্য রাখিবে, উহা কখন বায় করিবে না ।

গোষ্ঠে প্রবেশ কালে যে গো পশ্চাৎ যাইতেছে, তাহার মস্তক
হইতে পুচ্ছ পর্যন্ত সমস্ত অঙ্গ গার্জিত করিয়া, জোড়হস্তে, শরীর
কম্পিত না হয় একরূপ সাবধানে, 'অগ্নিরো' ঋকে গীত দ্বিতীয়
সাম গান পূর্বক সমস্ত শরীর এই গোষ্ঠে দণ্ডায়মান থাকিবে ।

एहेरूप प्रयोगकारीर 'जडक' नामक भूतगकन वशीभूत इहेवे
एव ताहादिगर्कडूक गर्कविष कामना गिह्क इहेवे (५) ॥ १ ॥

अवमर्थ औनताब्रह्म नामश्री भट्टाचार्येन कृत,
नामविधान ब्राह्मणेर तृतीयध्यान-मण्डपमन्त्रेण
वशात्कर वक्राश्रवाद मयांशु ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथ यः कामयेत पुनर्न प्रत्याजायेय मिति रात्रिं
प्रपद्ये पुनर्भूम्स्योभूङ्मन्याः शिखण्डिनीं पाशहस्तां
युवतिं कुमारिणी मादित्यश्चक्षुषे वातः प्राणाय सोमो
गन्धायापः स्नेहाय मनो ऽनुज्ञाय पृथिव्यै शरीरे
सा हैन मुवाचास्मिन्त्संवत्सरे मरिष्यस्यस्मिन्नयने
ऽस्मिन् नृतावस्मिन् मासे ऽस्मिन्नर्द्धमासे ऽस्मिन् द्वादश-
रात्रे ऽस्मिन् षष्टरात्रे ऽस्मिन् स्त्रिरात्रे ऽस्मिन् द्विरात्रे
ऽस्मिन्नहोरात्रे ऽस्मिन्नहन्वस्यां रात्रावस्थां वेलाया
मस्मिन् मुहूर्त्ते मरिष्यस्येहि स्वर्गं लोकं गच्छ देव-
लोकं वा ब्रह्मलोकं वा क्षत्रलोकं वा विरोचमान-
स्तिष्ठ विरोचमाना मेहि योनिं प्रविश नाहं योनिं
प्रवेक्ष्यामि भूतोत्तमाया ब्रह्मणो दुहितुः सः प्राग-
वत्समा जायते म्रियते सम्प्रीयते च रात्रिस्तु मा

पुनातु रात्रिः ख मेतत् पुष्यान्तं यत्पुराणं माकाशं
तच्च मे स्थानं कुर्वपुनर्भवायापुनर्जन्मान एतावदेव
रात्रौ राचेर्व्रतञ्च राचेर्व्रतञ्च ॥ ८ ॥

अथ पुनर्जन्माभावकामस्य काञ्चिद्वाचुपासनां विवक्षुस्तत्
प्रतिजानीते— अथ य इति । ‘अथ’-शब्दो ऽधिकारात्तर-
द्योतनार्थः । ‘यः’ पुमाननेकैर्जन्मभिर्दुःखितः सन् ‘पुनर्न प्रत्या-
जायेयम्’ पुनर्जन्मात्तरं न गच्छेयम् ‘इति’ ‘कामयेत’, तस्य
प्रयोगं वक्ष्यामोति शेषः ।

अथ तदुपासनसाधनं मन्त्रमाह— रात्रि मिति । ‘रात्रि’
रात्रिभिमानिदेवतां ‘प्रपद्ये’ शरणं प्रपन्नोऽस्मि, उपासे इत्यर्थः ।
किदृशीम् ? ‘पुनर्भू’ पुनः पुनः प्रतिदिनं भविषीं, जायमानाम् ।
‘मयोर्भू’ मय इति सुखनाम (निघ० ३. ६. ७.) ; सर्वेषां
प्राणिनां सुखस्य भावयित्रीम् । ‘कन्या’ कमनीयाम्, ग्रह-
नक्षत्रादिभिर्दीप्ता मिति वा ; “कनो दीप्तिकान्तिगतिषु”—इति
(भा० ४६०) धातुः । ‘शिखण्डिनी’ शिखण्डः केशपाशः,
प्रशंसाया मिनिः * , प्रशस्तकेशपाशाम् । ‘पाशहस्तौ’ पशुप्रभृति-
बन्धनाय हस्तेन धृतपाशाम् + ‘युवति’ नित्यतरुणीम्, बाध-
बाधकादिप्रक्रिया मित्यर्थः । ‘कुमारिणी’ कुम्भितं मारयन्तीति
कुमारा रक्षःप्रभृतयस्तेस्तद्वतीम् । एवङ्गुणाया रात्रेः प्रसादात् ।
‘आदित्यः’ चक्षुरिन्द्रियाभिमानो देवः ‘चक्षुषे’ इन्द्रियाय,
पूर्यात्म्यगदर्शनाय । “तादर्थ्ये चतुर्थी (पा० १. ४. ४४. वा० १.)” ।
भवत्विति । तथा ‘वातः’ वायुदेवता ‘प्राणाय’ पञ्चहत्यात्मकाय

* पा० सू० ५. १. ८४. ‘सूतनिन्द्याशंसाय’-इति कारिका ।

महेहात्त्वर्त्तिने अनुग्राहको भवतु ; अस्माच्छरीरादस्मान् मा
 त्याक्षोदित्यर्थः । 'सोमः' चन्द्रमाः 'गन्धाय' । 'आपः' अब्देवताः
 'क्षेत्राय' त्वगिन्द्रियस्यारुक्षतायै, शरीरस्निग्धत्वाय । 'सुनः'
 मदीयं मानसं रात्रेरनुग्रहात् 'अनुज्ञाय' अनुज्ञानम् अनुज्ञः,
 "वञ्जये क-विधानम्"-इति * भावे क-प्रत्ययः, तस्मै भवतु ; स-
 नक्षत्राय ज्ञानविशिष्टं भवत्वित्यर्थः । 'पृथिव्यै शरीरम्' । अत्र
 विभक्त्यर्थोऽर्थः,—पृथिवी देवता शरीराय, तद्दृष्ट्याय भवतु ।
 यद्वा, 'पृथिव्यै' देव्यै 'शरीरं' भवतु, तदधीनरक्षणं भवत्वित्यर्थः ॥

एवमुपासितारं प्रसन्ना सती रात्रिरित्यं ब्रूते इत्याह—
 सा हैन मिति । 'सा ह' सा खलु प्रसन्ना रात्रिः 'एनम्'
 उपासकम् 'उवाच' ब्रवीति । लङर्थे छादसो लिट् † । किमिति ?
 'अस्मिन् संवत्सरे'—इत्यारभ्य 'अस्यां वेलायाम्'—इत्यन्तेन ।
 संवत्सरे, तदवयवभूतेष्वयनादिकालविशेषेषु, त्वं 'मरिष्यसि'—
 इत्युक्त्वा, पुनर्मरणमुद्दिष्टं ब्रवीति—अस्मिन् क्षणे त्वं मरिष्यसि—
 इति । अतएव 'गच्छ' स्वर्गादीन् लोकान् यथाभिलाषं
 प्राप्नुहि । 'ब्रह्मणा' ब्राह्मणजात्या तपश्चादिना लब्धव्यो लोको
 ब्रह्मलोकः । 'क्षेत्रेण' क्षेत्रियजात्या प्रजापालनादिभिः प्राप्यो
 लोकः क्षेत्रलोकः । एष्वभिर्मतं लोकं गत्वा 'विरोचमानः'
 दीप्यमानश्चिरं तिष्ठ । 'अथ' अस्मिन्नेव लोके 'विरोचमानां' दीप्ता
 सुक्लृष्टां ब्राह्मणादियोनिं 'प्रविश' ; तदर्थम् 'एहि' आगच्छेति ॥

एवं रात्र्योक्तमुपासको निराकुर्यादित्याह— नाहं योनि
 मिति । 'अहम्' उपासकस्त्वदुक्तां प्रशस्ता मपि 'योनिं न प्रवे-
 ष्यामि' । योनिः प्राशस्त्य मेवाह— भूतेति । 'भूतोत्तमायाः'

प्राणिश्रेष्ठायाः 'संरागवस्त्रायाः' आर्त्तवेन रजसा संरक्तवस्त्रायाः
'ब्रह्मणः' ब्राह्मणजातेः 'दुहितुः' स्त्रिया अपि 'योनि' न, प्रवे-
क्ष्यामि'-इति । कुतोऽप्रवेशः ? इत्यत आह— 'जायते' योनि
मिति ; जातः सन् 'म्रियते' प्राणैर्विशुध्यते ; मृतः सन् 'सन्धीयते'
देहान्तरेण सम्बध्यते ; अत इत्यर्थः ॥

इत्थं निराकृत्य तां परोक्षेण सुषन् स्वात्महितं मपुनः
र्भव माह— रात्रिरिति । 'तु'-शब्दो वैलक्षण्यार्थः । अपितु
'रात्रिः' देवता 'मा' मां, 'पुनातु' जन्मान्तरापादकात् कर्मणः शोध-
यतु । रात्रिरिति पुनरुक्तिरादरार्था, अथवा पक्षोक्तिः । हे रात्रे !
'यत्' 'पुराण' पुरातनं स्वर्गादिविलक्षणम् अर्चिरादिमार्गं प्राप्य
'आ-काशम्' आसमन्तात् काशमानं ब्रह्मलोकाख्यम्, अस्मिन्
'एतत्' 'खम्' आकाशं 'पुष्यान्त' पुष्यं कर्मफलोपेतं फलोपभोग-
स्थानम्, तस्यान्तम् बहिर्भूतम्, 'तत्र' तस्मिन् ब्रह्मलोके 'मे' मम
'स्थान' कुरु । किमर्थम् ? 'अपुनर्भवाय' । अस्यैव विवरणम्
'अपुनर्जन्मने' इति । न खलु ब्रह्मलोकवासिनां पुनरुत्पत्तिः ;
'न स पुनरावर्त्तते'-इति श्रुतेः * । स्मृतिश्च—

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।"

परस्यान्ते कृतात्मा प्रविशन्ति परं पदम्"-इति † ।

पूर्वोक्तमन्त्रसम्यग्प्रपदनद्वारेण रात्रुपासनजपानन्तरं प्रयोगा-
न्तरेष्विवोपोषणादिव्रतान्तरञ्च नास्तीत्याह— 'रात्रौ' विषयसप्त-
म्येषा ; रात्रिविषयं "रात्रिं प्रपद्ये"-इत्यादिमन्त्रसाध्यं यत्प्रपदन
सुक्तम्, 'एतदेव' 'रात्रेः' देवतायाः प्रसाधनं 'व्रतम्' इयदेव ।

* शत० ब्रा० १४. ८. १. १८ । प्रश्नोपनिषदि च १. १० ।

† 'ब्रह्माप्तेति परं पदम्'-इति चाम० सं० १२. १२५ ।

यद्वा, 'रात्री' इत्यधिकरणसप्तमी ; एतद्भूतं रात्रावेव कर्त्तव्यं न दिवेति । यद्वा, 'रात्रिः' अभिमतफलदात्री देवी, 'मा' मां शरणागतं मुयासकं 'पुनातु' विलक्षणब्रह्मस्वरूपप्रकाशेन पवित्रीकरोतु । तन्नामर्थं प्रतिपादयति—'रात्रिः खम्' इति । रात्रि ददात्यपुनर्भवं मुपासकेभ्य इति 'रात्रिः' । तथाच यास्कः—
 "रात्रिः कस्मात् ? प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चारौष्यपरमय-
 तीतराणि ध्रुवीकरोति ; रातेर्वा स्याद्दानकर्म्मणः"—इति * ।
 तादृशी रात्रिरेव 'खं' परमात्माकाशम् । किं तत् ? उच्यते
 —'एतत् पुष्यान्तम्' एतद् दृश्यमानं जगदेव पुष्यम्, तस्मि-
 न्नक्तः अवसानं यस्य, तदेतत् पुष्यान्तम् । "तस्मृद्वा तदेवानु-
 प्राविशत्"—इति † श्रुतेर्जगदाकारेण पर्यवसन्नमित्यर्थः । तस्मा-
 द्भर्वात्मकब्रह्मस्वरूपा 'रात्रिः', 'यत् पुराणं' चिरन्तनम् 'आका-
 शम्' "सो खं ब्रह्म" ‡ एवं पुराणमिति श्रुतिप्रसिद्धं पर-
 ब्रह्माकाशम्, 'तत्र' परमात्माकाशे 'मे' मम 'स्थानम्' अपुनरा-
 वृत्तिरूपां स्थितिं 'कुर्व' करोतु । पुरुषव्यत्ययश्चान्दसः § ।
 किमर्थम् ? 'अपुनर्भवाय' पुनर्भवो जन्म, तद्वाहित्याय । एत-
 देव विशदीकरोति—'अपुनर्जन्मे'—इति । द्विरुक्तिराद-
 र्थ्या । एतावदेव ममाभिर्लपितम्, नातोऽतिरिक्तं किञ्चि-
 दस्ति । यद्वा, यदुक्तं प्राक्, एतावदेव 'रेत्सेर्जतम्' सृष्टासना-
 द्भक्तं कर्म्म, नातोऽधिकमिति भावः । तच्च 'रात्री' कर्त्तव्य-
 मिति शेषः ॥

* निरुक्तं २. ६. १ ।

† य० वा० सं० ४०. १० ।

‡ तैत्ति० उप० २. ६. १ ।

§ पा० ३० २. १. ८५ ।

अभ्यासः खण्डसमाख्यः ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये षोडशप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये,

अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

(१७) अथ पुनर्जन्नाभावकामनाय रात्रिय उपासना ।

ये कामना करिबे,—पुनर्जन्म ग्रहण करिब ना ; से पुन-
र्जननशीला, सर्षपाणीर कल्याणकारिणी, प्रशस्त-केशकलापाश्रिता,
पाशहस्ता, युवती, कुमारी, कन्यारूपिणी रात्रि देवतार शरणपन्न
हईबे । (रात्रिदेवतार प्रसादे) चक्षुरिन्द्रियाभिमानী आदित्या
देवता चक्षुरिन्द्रियेर औ० कर्ष-विधायक हউन ! वायु देवता मन्दे-
हान्तर्कर्षी पञ्च प्राणेर औ० कर्ष-विधायक हউन ! सोम देवता गङ्ग-
प्राहक इन्द्रियेर औ० कर्ष-विधायक हউन ! जल देवता अग्निरिन्द्रियेर
चाकृत्किया विधायक हউन । मदीय मानस, बहुज्जता लाভ করুক !
পৃথিবী দেবতা মদীয় শরীরের দৃঢ়তা-বিধায়ক হউন ! রাত্রি, প্রসন্ন
হইয়া এই উপাসককে বলিবেন,—অমুক বৎসরে, অমুক অয়নে,
অমুক ঋতুতে, অমুক মাসে, অমুক পক্ষে, অমুক দ্বাদশাহে, অমুক
ষড়হে, অমুক ত্রিরাত্রে, অমুক দ্বিরাত্রে, অমুক অহোরাত্রে, অমুক
দিনে, অমুক রাত্রে, অমুক বেলায়, অমুক মুহুর্তে তুমি মরিবে ;—
স্বর্গে গমন কর,—দেবলোকে বা ব্রহ্মলোকে অথবা ক্ষত্রলোকে
যথাক্রমে তথায় গিয়া অবস্থান কর,—ভোগাবসানে পুনরাগমন কর,
—যথেষ্ট যোনিতে প্রবেশ কর । তখন তাঁহাকে বলিবে,—জন্মি-
ন্তেই মরিতে হইবে, মরিলেই পুনশ্চ দেহান্তরের সহিত সম্বন্ধ
ঘটিবে ! অতএব আমি ঋতুমতী সর্ষভুতোত্তম ব্রাহ্মণকন্যার
যোনিতেও প্রবেশ করিব না ! রাত্রি আমাকে পবিত্র করুন ।

হে রাত্রে ! এই যে পুষ্পাশু, পুরাতন, খ-নামক আকাশ, ইহাতেই
আমার স্থান কর; আর যেন আমার উৎপত্তি না হয় (অর্থাৎ
আর আমাকে জন্মাইতে না হয়) । এইমাত্রই রাজির উপাসনা ।
ইহাতে উপবাসাদির আবশ্যক নাই এবং এ উপাসনা রাজিতেই
অনুষ্ঠিত হইবে ॥ ৮ ॥

শ্রীমদথ ত্রীমতাত্ত্বত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়ধ্যায়-অষ্টমখণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ অথ নবমঃ খণ্ডঃ ॥

चतुरो मासान् पयोभक्षो गा अनुगत्वा ऽरण्ये
शुचौ देशे मठं कृत्वा तत्र प्रविशेत् कमण्डलु मुदको-
पस्पर्शनार्थमादाय चीत्सप्तरात्राननुदक उपवसन्तु च
साम यजामह इत्येतयोः पूर्वं सदा सहस्रकृत्व
आवर्त्तयन् यदि देवताः पश्यति सिद्धं तदित्यथोत्थान
मन्तरिक्षा हास्य सिद्धा भवन्त्यनेरिक्षक्रमणञ्च द्वा-
राणि चास्य विवर्त्तीयन्ते द्वितीय मेतैज कल्पेन प्रयु-
ञ्जानः कामचारी मनोजवा भवति शुक्लानुपवसेत्
सर्वान् कालान्त्वष्टः शुक्लवासाश्चन्दनेनानुलिप्तः सु-
मनसो धारयत्स्य मू षु पूर्वं सदा सहस्रकृत्व आव-
र्त्तयन् ये मानुषाः कामास्तानवाप्नोति द्वितीय

मेतेन कल्पेन प्रयुञ्जानो ये दैवास्तां स्तेन मास मुप-
वसेदेक मेक मयाचितम् भुञ्जीत मयि वर्च इत्येतेन
कल्पेन चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जानस्त्वयाणं लोकानां
माधिपत्यं गच्छति व्युद्भावप्यस्यैकस्य (१).

अथ स्वेच्छया लोकान्तरगमनानि कामयमानस्य प्रयोग
माह— चतुर इति । मासचतुष्टयपर्यन्तं कर्त्तव्यं मिदं व्रतम् ।
तत्र क्षीर मेव पिबन् प्रतिदिनं मासत्रयं गां अनुगच्छेत् । तत-
श्चतुर्थे मासि 'शुची' अमेध्यादिरहिते विजने 'अरण्ये देशे'
गच्छन् 'मठ' लणकुटीं कृत्वा 'तत्र प्रविशेत्' । • 'उदकोपस्पर्श-
नार्थम्' एकं 'कमण्डलुम्' उदकपात्रम् 'आदाय' । तत्रासीनः 'त्रैन्
सप्तरात्रान्' एकविंशतिरात्रपर्यन्तम् 'अनुदकः' उक्ताचारव्यति-
रेकेणोदककार्याणि स्नानपानादीन्यकुर्वन् 'उपवसन्' किमप्यनग्नं
'ऋचं' साम यजामहे- 'इत्येतथोः' 'पूर्वं' प्रथमं साम 'सदा' प्रत्यहं
'सहस्रकृत्वः' आवर्त्तयन्, उपासको यदि कस्मिंश्चित्काले 'देवताः
पश्यति' तदा 'तद्' व्रतं 'सिद्धं' फलवदिति जानीयीत् । 'अथ'
अनन्तरम् 'उत्थान' परित्यज्यः । "अस्य' एवङ्मतवतः उपा-
सकस्य 'अन्तरिक्ष' अन्तरिक्षचारिणो देवगणाः, अन्तरिक्षा
गन्धर्वादयः 'सिद्धाः' अवधेय्याः 'भवन्ति' । न केवलं मेतावदेव,
अपितु 'अन्तरिक्षे' निरालम्बने देशे 'क्रमण' पादविक्षेपः, सञ्चारः
'च' 'अस्य' भवति । अथ 'च' स्वर्गादीनां लोकानां 'द्वाराणि'
पिहितान्यपि 'अस्य' 'विष्णीयन्ते' विव्रियन्ते उद्घाटितकपाटानि
भवन्ति । "क्षी वरणे"—इति (क्रा० ३०.) धातुः ॥

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— দ্বিতীয় মতি । ‘দ্বিতীয়ম্’ সৃষ্টং সাম যজামহে ইত্যেতযোর্দ্বিতীয়ং সাম ‘এতেন’ চতুরোমাশা-
নিত্যাদিনোক্তেন ‘কলপেন’ সদা সহস্রকাল্য: ‘প্রযুক্তান:’, ‘কাম-
চারী’ স্বৈচ্ছয়া তত্সমীকসংস্কারী, ‘মনোজবা:’ মনোবহ্নেগবাংস
‘ভবতি’ ॥

অথ মানুশাণাং রাজাদীনাং ভোগং কাময়মানস্য প্রয়োগ
মাহ— শুক্লানিতি । শিষ্টং স্পষ্টম্ ॥

অথ দিব্যভোগকামস্যাহ— দ্বিতীয় মতি । ত্য মূ প্বিতি
‘দ্বিতীয়’ সাম ‘এতেন’ শুক্লানুপবসেদিত্যাদিনোক্তেন ‘কলপেন’ ।
সিদ্ধ মন্যত্ ॥

অথ ‘লৌক্যাধিপত্য’ কাময়মানস্যাহ— মাস সুপবসে-
দিতি । ‘মাস’ চতুর্ষু ‘একম্’ অয়ুম্ ‘অয়াচিত’ ‘মুচ্ছীত’ ।
‘ময়ি বর্চস ইতি’ এতৎস্বাম । ‘এতেন কলপেন’ সৃষ্ট: শুক্লবাসা-
ইত্যাদিনিয়মেন ‘চত্বারি বর্ষাণি’ প্রযুক্তানস্তয়াযাং লোকানা
মাধিপত্য’ ‘গচ্ছতি’ প্রাপ্নোতি । ‘অস্য’ বিদ্বিতস্য প্রয়োগস্য
মধ্যে ‘একস্য’ অঙ্গস্য ‘ব্যবহাবপি’ বৈকল্যেপি সঙ্কীর্ণিত’ ফল’
ভবত্যেব ॥ (১)

(১৫) বধেচ্ছলোক গমনার্থ সামাধিকারের বিধি ।

অরণ্যের মধ্যে পবিত্র প্রদেশে পত্র-কুণ্ডের নির্মাণ করিয়া আচ-
মনাদি ক্লুরিবার জন্য একমাত্র কমণ্ডলু লইয়া তাহাতে প্রবেশ
করিবে । ঐ কুণ্ডের চারিমাংস বাস করিবে । ছুঙ্কভোজী হইয়া
গাভীপালের অনুগমনে (অর্থাৎ গো-চারণে) নিযুক্ত থাকিবে । এক-
বিংশতি দিবস নিরন্তর উপবাস করিবে । ‘২৮ সাম যজামহে’ ঋকে
গীত সামঘরের প্রথম সামটির সত্য সহস্রাহুতি করিবে । এইরূপ

করিলে যদি দেবতাদিগকে দেখিতে পায়, তবে জানিবে, সেই ব্রত সিদ্ধ হইয়াছে ; তদন্তর উত্থান করিবে (অর্থাৎ ব্রত উদঘাপন করিবে) । এইরূপ উপাসনার ফলে অন্তরীক্ষে ভ্রমণক্ষমতা জন্মিবে এবং ইহার সমক্ষে সমস্ত লোকেরই দ্বারসকল উদঘাটিত হইবে ।

উক্ত নিয়মেই সেই ঋকেরই দ্বিতীয় সামের আবর্জনের ফলে কামচারী (অর্থাৎ সমস্ত লোকে বিচরণক্ষম) ও মনের স্থায় বেগঃ . গামী হইবে ।

প্রতিমাসের শুরুপক্ষের পঞ্চদশ দিবসেই উপবাস করিবে, এবং প্রতিদিন সুস্নাত হইয়া শুরুবস্ত্র পরিধান করিয়া চন্দনানুলেপন ও পুষ্পাদি ধারণ পূর্বক ‘তমুসু’-ঋকে গীত সামের প্রথমটি সহস্রবার গান করিবে । এই নিয়মের ফলে মনুষ্যলোকে বাহ্যিকিছু বাঞ্ছনীয় সুখ আছে, তৎসমস্তই প্রাপ্ত হইবে ।

এইরূপ দ্বিতীয় সামের প্রয়োগকারী, বাহ্যিকিছু দেবভোগ্য বস্তু আছে, তৎসমস্তই প্রাপ্ত হইবে ।

এক মাস উপবাস করিবে, এক মাস অবাচিত ভোজন করিবে এবং উল্লিখিত সুস্নাতাদি-নিয়মে থাকিয়া ‘ময়িবর্জস’-সাম প্রয়োগ করিবে । এইরূপ প্রয়োগকারী, লোকত্রয়ের আধিপত্য লাভ করিবে । এই প্রয়োগের কোন এক অঙ্গ বিফল হইলেও নিফল হইবে না ॥ (১)

অথ যাত্ৰ্যনাদিষ্টকামকল্যানি তেষাং যথা-
শ্রুতিশ্রুতিলিঙ্গৈঃ কামঃ সুরসংযুক্তাঃ আভিপ্রায়িকং
কৰ্ম্ম (২)

‘ঐশাস্বিন্ধাম্ভাং বিধয় উক্তাঃ, অথানানুষ্ঠানানি মিতরীণাং
সংহিতায়া মনধীতানাং কামীন কল্যাণ সংগৃহ্যাহ— অথিতি ।

‘যানি’ সামানি সামসংহিতায়া সাম্রাতানি ‘অনাদিষ্টকাম-
কল্পানি’ অসিদ্ধং ফলম্, অস্বায’ সাধনকলাপঃ, ইত্যাদিষ্টোপ-
বন্দ্যানি ন সৃন্তি; ‘তৈশ্চা’ ‘যথাশ্রুতি’ শ্রুতনতিক্রমেণ সন্তেষু
শ্রুয়মাণফলানতিক্রমেণ ‘স্মৃতিলিঙ্গৈঃ’ বেদবিদাচার্যাণাং প্রয়োগৈঃ
‘কামঃ চুরসংযুক্তঃ’ অবগন্তব্যঃ ॥

অর্থ বিহিতানাং বহুনাং মধ্যে তত্ফলকামানুগুণ্যেন প্রয়োগ
ইত্যাহ— আভিপ্রায়িক মতি । ‘কর্ম’ সামাধ্যয়নলक्षणম্,
‘অভিপ্রায়ানুগুণ’ স্যাৎ, যদ্যস্মৈ রোচতে তেন তৎকার্য্য মতি ॥ (২)

গ্রন্থোপসংহার ।

সামবেদীয় সংহিতায় অনেক নাম আছে ; তন্মধ্যে কামনা ও
নিয়ম উল্লেখ পূর্বক যেগুলির উপাসনার বিনিয়োগ এ গ্রন্থে বিহিত
হইল না, সেগুলির অর্থানুযায়ী অথবা আনুষঙ্গিকভাবে বিহিত
অন্যান্য ঋতি-বাচ্য বা বেদবিদ-আর্য্যগণের লিপি ও ব্যবহারের
দ্বারা কামনাদি জানিতে হইবে ।

এই কর্মসমূহের কর্তব্যতা-অকর্তব্যতা, অনুষ্ঠাতার অভি-
প্রায়ের উপরি নির্ভর করিতেছে এবং যে সকল স্থলে বিকল্প বলা
হইয়াছে, সেসকল স্থলেও প্রয়োগকারীর অভিপ্রায়ানুসারেই এক-
তর বা একতম অবলম্বনীয় হইবে ॥ (২)

সৌর্য্যং প্রাজাপত্যো বিধিস্ত মিম প্রজাপতিবৃহ-
স্পত্যে প্রোবাচ বৃহস্পতির্নারদায় নারদো বিধ্বক্-
সেনায় বিধ্বক্সেনো ব্যাসায় পারাশর্য্যায় ব্যাসঃ
পারাশর্য্যো জৈমিন্যে জৈমিনিঃ পৌষ্পিণ্ডায় পৌষ্পিণ্ডাঃ
পারাশর্য্যায়ণায় পারাশর্য্যায়ণো বাদরাযণায় বাদ-

रायण स्नाहिडशाध्यायनिभ्यां स्नाहिडशाध्यायनिनौ बहुभ्यः (३)

अथास्य सामविधानस्य सम्प्रदायप्रवर्त्तकानाचार्यान्नुक्रमेण सङ्कीर्त्तयति— सोऽयमिति । ‘सोऽय’ “ब्रह्महवांसदमग्रंआसी-
दित्यारभ्यैतत्पर्यन्तो यः सान्नां प्रयोगविधिरुक्तः, सोऽयं ‘प्राजा-
पत्यः’ प्रजापतिना विश्वसृजा सर्वज्ञेन चतुर्मुखब्रह्मणा दृष्टः ;
न हि तस्योपदेष्टा कश्चिदपि सम्भवति । ‘त मिम’ सः ‘प्रजा-
पतिर्वृहस्पतये प्रोवाच’-इत्यादि ‘बहुभ्यः’-इत्यन्तं स्पष्टम् ॥ (३)

अष्टाविर्भाव-विवरण ।

उपनिष्टे विधिगमूह प्रजापति कर्तृक प्रकाशित इहेयाद्धे । प्रजा-
पति ब्रह्मपतिके, ब्रह्मपति नारदके, नारद विश्वक्सेनके, विश्वक्-
सेन पराशरायणके, पराशरायणके, ऐ वाग जैमिनिके, जैमिनि
पोष्पिके, पोष्पिण्डे, पारशर्यायणके, पारशर्यायण वादरा-
यणके, वादरायण ताण्डिणे, ताण्डिणे, आट्यायन विद्वयके, उद्गारा बह्वतर
वाङ्मिके उपदेश करिग्राहिलेन ॥ (३)

सोऽय मनूचानाय ब्रह्मचारिणे समावर्त्तमाना- याख्येयः (४)

‘सोऽयं’ विधिः ‘अनूचानाय’ “अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती
गुरोस्तु यः”-इत्युक्तलक्षणाया * ‘ब्रह्मचारिणे’ अनुष्ठितगुरुकुल-
व्रतसादिनियमाय ‘समावर्त्तमानाय’ गुरुकुलाद् ब्रह्मचर्यं समाप्य
स्वगृहं प्रत्यावर्त्तमानाय ‘आख्येयः’ उपदेष्टव्यः । (४)

तेहे एहे णाकापता विधिगमूह, ब्रह्मचर्यावलम्बने वेदाध्ययन
पूर्वक गमावर्धन गण्डारे गण्डुत गार्हपत्ये अवर्धमान शिष्याके उप-
देश करिदे ॥ (४) .

उपाध्यायाय ग्रामवरं सहस्रं श्येतच्चाश्वं
प्रदायानुज्ञातो वा यं कामं कामयते त माप्नोति
त माप्नोति (५) ॥ ६ ॥

‘उपाध्यायाय’ सामविधानोपदेष्टे ‘ग्रामवरं’ श्रेष्ठं ग्रामं
‘सहस्रं’ तत्सङ्ख्यं धनं ‘श्येतच्चाश्वं’ ‘प्रदाय’ इदं शिष्येण प्रयोक्त-
व्यम् । ‘वा’ अथवा य एतानि दातुं न शक्नुयात्, स सुश्रूषया
अल्पधनप्रदानेन ‘उपाध्यायं’ तोषयित्वा तेन ‘अनुज्ञातः’ सन् ।
उक्तविधानेन सामानि प्रयुञ्जानो ‘यं कामं’ कामयितव्यं फल-
विशेषं ‘कामयते’, ‘तम्’ ‘माप्नोति’ ॥ (५)

अभ्यासः खण्डसमाख्यः ॥ ६ ॥

इति त्रीसायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये
नैवमः खण्डः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थास्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ২ প্র০ ১৫ স্ব০ ১১ ॥

১৫৫

প্রাধিকারের দক্ষিণ।

এই সামবিধানের উপদেষ্টাকে উৎকৃষ্ট একখানি গ্রাম, সহস্র-
সংখ্যক ধন ও শ্রুতি অর্থ প্রদান করিয়া, অথবা (ক্ষমতা না
থাকিলে) অল্পধনদান সহ শুদ্ধবাদের দ্বারা তাঁহাকে সন্তুষ্ট করিয়া
তৎকর্তৃক প্রয়োগবিষয়ে অনুজ্ঞাত হইবে। (তাঁহা হইলে) যে
অনুষ্ঠান করিয়া বাহা কামনা করিবে, তাহা লাভ করিবে, -
অবশ্য তাহা লাভ করিবে ॥ ৯ ॥

আবশ্যক ত্রিসত্তাত্ত সামগ্রী ভট্টাচার্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-নবমখণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ ইতি তৃতীয়ঃ প্রমাণকঃ ॥

॥ ইতি সামবিধানং ব্রাহ্মণং সমাপ্তম্ ॥

(সামবিধান ব্রাহ্মণের বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত)

Received on 12 MAR 1962
Acknowledged on 12 MAR 1962

15269.

